

371

71 71

M.T.TOSHTEMIROVA

PEDAGOGIKA TARIXI



74.004a7
T71

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI**

M.T.TOSHTEMIROVA

PEDAGOGIKA TARIXI

5110900 -Pedagogika va psixologiya ta‘lim yo‘nalishi

O‘QUV QO‘LLANMA

TOSHKENT – 2023

UO'K37.01(09)(075.8)

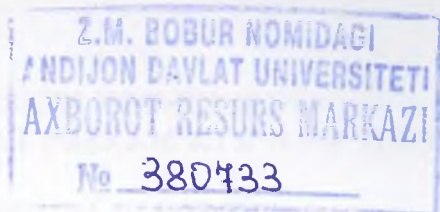
T 71

KBK74.00ya73

T 71

M.T.Toshtemirova

Pedagogika tarixi. O'quv qo'llanma / M.T.Toshtemirova. – Toshkent: «Poytaxt exclusive» nashriyoti, 2023. – 144 b.



Taqrizchilar:

N.J.Abdullayeva – Umumiy pedagogika kafedrası mudiri, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

G.Gaynazarova – AVXTXQTMO hududiy markazi Pedagogika, hsihologiya va ta'lim texnologiyalari kafedrası mudiri, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Ushbu o'quv qo'llanmada pedagogika tarixi fanining umumiy asoslari, predmeti, maqsad va vazifalari, ilmiy tadqiqot metodlari va manbalari, boshqa fanlar bilan aloqadorligi, shuningdek, qadimgi Yunoniston, Rim, Xitoy, Hindiston, Turon, Movarounnahr, Turkiston va mustaqillik yillarida O'zbekistonda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar taraqqiyoti tarixi, ta'lim-tarbiya tizimi bilan bog'liq pedagogik bilim asoslari batafsil yoritilgan.

Ushbu o'quv qo'llanmada Markaziy Osiyoda turli davrlarda jamiyatdagi moddiy-ma'naviy hayotning ta'lim-tarbiyaga ta'siri va bolalar rivojidadagi o'rni, diniy ta'lim va pedagogik nazariyaning tarbiya jarayoniga tadbiiq etilgani, Markaziy Osiyoda ibtidoiy davrdan XX asrga qadar maktab, ta'lim, tarbiya pedagogik nazariya rivoji, Sharq va G'arb mamlakatlaridagi pedagogik fikr - nazariy qarashlar bilan uzviylikda bayon etilgan.

Qo'llanma OO'MTVning 2022 yil 9 sentyabrdagi 302-sonli buyrug'i bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-8207-7-7



© M.T.Toshtemirova, 2023
© «Poytaxt exclusive» nashriyoti, 2023

KIRISH

Ma'lumki, pedagogika tarixi fani jamiyat a'zolarini o'sha jamiyatning yetakchi omillariga mos qilib shakllantirish bilan shug'ullanadigan ilmiy-nazariy va amaliy faoliyatlar tizimidir. Zero, pedagogika tarixi, ta'lim-tarbiya g'oyalarini rivojlantirish bosqichlarini bosib o'tgan bo'lsa, XXI asr bo'sag'asida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ijtimoiy va iqtisodiy pedagogika yo'nalishlari rivojlandi. Demak, pedagogika tarixi fani o'z rivojlanish bosqichida bir necha bosqichlarni bosib o'tgan bo'lib, hamma zamonaviy bosqichlarda har bir jamiyat o'ziga yarasha pedagogik bilimlarga ega bo'lgan, pedagogik fikrlar taraqqiyoti darajasi-jamiyatning, ijtimoiy tuzumning rivojlanganligini bildiruvchi ko'rsatkichdir. O'zbekiston Respublikasi

Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'lim-tarbiya jarayonida milliy meros, pedagogik qadriyatlardan samarali foydalanishning ijtimoiy ahamiyati haqidagi fikrlari, ta'lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari shu ma'noda, har bir bosqichning, ya'ni davrning qandayligi o'sha zamondagi pedagogik fikrlarning xarakteriga ham bog'liqdir. Negaki, davr unda yashayotgan har bir shaxsning tabiati, xarakteri va psixologik xatti-harakatlariga monand bo'ladi. Shaxsning ijtimoiy xarakteri va fikri, odob-axloqi, bilim darajasi va muomala madaniyati esa, asosan, pedagogika tarixini o'qitish orqali shakllantiriladi.

1-MAVZU:
PEDAGOGIKA TARIXI FANI HAQIDA.
FANNING MAQSADI VA VAZIFALARI. ENG QADIMGI
YOZMA MANBALARDA TA'LIM-TARBIYA MASALALARI

Reja :

1. "Pedagogika tarixi" fanining maqsad va vazifalari.
2. Ta'lim-tarbiya va pedagogika tarixini davrlashtirish muammolari.
3. Eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar.

Tayanch tushunchalar: Eng qadimgi davrlar, piktografik yozuvlar, ideografik yozuvlar, zardushtiylik ta'limoti, xalq pedagogikasi, qadimgi manbalar, pedagogik fikr, davrlashtirish, yozma manbalar.

1. "Pedagogika tarixi" fanining maqsad va vazifalari

Jamiyat rivojlangan sari yetuk, barkamol shaxslarni tarbiyalab yetishtirish ehtiyoji ortib, o'zgarib, yangilanib borgan. Insoniyat jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida ta'lim-tarbiya muassasalarini yaratish, yosh avlodlarni o'qitish va tarbiyalash sohasidagi tajribalarni nazariy jihatdan anglash, umumlashtirish va hayotga tadbqiq qilish jarayonida pedagogika fani shakllandi.

O'zbek xalqi tarixan ta'lim-tarbiya sohasida o'ziga xos dorilfunun yaratgan. Zotan, o'zbek madaniyati, chunonchi sharqona milliy tarbiya nazariyasi va amaliyoti uzoq moziygacha borib etgan tarixiy ildizlar orqali oziqlanadi. Uning tarbiyaviy g'oyalari o'tgan har bir tarixiy davr va bosqichlar davomida ijtimoiy-siyosiy jarayonlar mohiyatini o'zida mujassamlashtirgan holda tomir otdi.

Pedagogika tarixi fani - jamiyat taraqqiyoti qonunlariga suyanagan holda turli pedagogik nazariyalarni, ta'lim-tarbiyaning mazmuni va metodlarini o'rgatadi. O'tmishning pedagogik sistemalarida bo'lgan ilg'or va progressiv fikrlarning hammasidan ijodiy foydalanadi. Demak, pedagogika tarixi ijtimoiy fandir. U tarixiy pedagogika hodisalariga davr talabi asosida yondashadi, tarbiya nazariyasi va amaliyotini turli bosqichlarda xilma-xil bo'lganligini ochib beradi, ilg'or qarashlarning taraqqiyot yo'lini ko'rsatib beradi.

Pedagogika tarixi fani predmeti - mustaqil O'zbekiston Respublikasida ta'lim-tarbiyaning jahon xalqlari pedagogik-tarixiy taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda, yaxlit rivojlanish jarayoni sifatida o'rganishdan iboratdir.

Pedagogika tarixi fanining maqsadi - qadimgi O'rta Osiyo hududida, shuningdek, dunyoning boshqa mintaqalarida pedagogik fikrlar taraqqiyotini, buyuk Sharq mutafakkirlari va ma'rifatparvar shoirlari hamda jadidlarning ta'lim-tarbiya nazariyasiga qo'shgan hissalarini, mustaqillik davrida zamon va makon talabiga javob beruvchi milliy maktab va milliy pedagogikani rivojlantirish hamda ta'lim-tarbiyaning nazariy asoslarini yaratish qonuniyatlarini o'rganishdan iborat.

Pedagogika tarixi fani vazifalaridan biri - ana shu ob'yektiv qonuniyatlarni aniqlashdan iborat. Ma'lumki, ijtimoiy fanlarning qonuniyatlari ham ob'yektiv xarakterga ega. Ular ma'lum joyda, mamlakatda ayrim kishilar tomonidan ochilishi, kashf etilishi mumkin. Lekin bu ob'yektiv qonuniyatlarning ta'sir doirasi juda keng bo'ladi, ayrim millat, mamlakat, mintaqa doirasi bilan cheklanmaydi. Bu fan erishgan yutuqlar ham butun insoniyatga foyda keltirishi lozim.

Pedagogika tarixi fanining ilmiy-nazariy, ijtimoiy-amaliy vazifalari quyidagilardan iborat:

- ta'lim-tarbiya qonuniyatlarini umuminsoniy va milliy, ijtimoiy hodisa sifatida, shuningdek, jamiyatning o'zgaruvchan ehtiyojlari bilan bog'liq holda o'rganish;

- ta'lim-tarbiyaning maqsadi, mazmuni shakllarini jamiyatning iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan bog'liq holda yoritish;

- o'tmishda pedagogika ilmi va ta'lim-tarbiya sohasi orttirilgan ijobiy tajribalarni umumlashtirish va amaliyotga tatbiq etish usullarini ko'rsatib berish;

- ijtimoiy-pedagogik fikrlar taraqqiyotining har bir bosqichida O'rta Osiyo hududida va jahonning boshqa mintaqalarida pedagogik fikrlar rivojlanishini va ta'lim-tarbiya holatini tarixan haqqoniy tasvirlash;

- pedagogik-tarixiy bilimlar - bo'lajak iqtisodchi pedagoglarning milliy, tarixiy, ma'naviy-pedagogik ongini shakllantirishga faol ta'sir etishini nazarda tutish va h.k.

Pedagogika tarixi ham mustaqil fan sifatida o'ziga xos ilmiy-tadqiqot metodlari va manbalariga egadir. Odatda, pedagogik-tarixiy sohadagi izlanishlarda quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlari qo'llaniladi:

- arxeologik va tarixiy yodgorliklarni, xalq og'zaki ijodi materiallarini,

- buyuk mutafakkirlar va ma'rifatparvarlarning ta'limiy-badiiy va pedagogik-tarixiy asarlarini, turli davrlarda yaratilgan qo'lyozmalar va nashr etilgan asarlarni, vaqtli matbuot materiallarini

- o'quv rejaları, dasturları, darslik, o'quv qo'llanmalarini, ta'lim muassasalarini nizomlari va ta'lim muassasalari faoliyatiga doir hujjatlarni, tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning xotirasi va esdaliklarini, davlat va xalqaro tashkilotlarning maorif, madaniyat

- ta'lim-tarbiyaga doir statistik ma'lumotlarini, turli mintaqadagi pedagogik jarayonlarni aks ettirgan pedagogik asarlarni o'rganish va h.k.

Zero, boshqa ijtimoiy hodisalar singari ta'lim-tarbiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi ham ma'lum ob'yektiv qonuniyatlardan asosida sodir bo'ladi. Pedagogika tarixi fani vazifalaridan biri ana shu ob'yektiv qonuniyatlarini aniqlashdan iborat. Ma'lumki, ijtimoiy fanlarning qonuniyatlari ham ob'yektiv xarakterga ega. Ular ma'lum joyda, mamlakatda ayrim kishilar tomonidan ochilishi, kashf etilishi mumkin. Lekin bu ob'yektiv qonuniyatlarning ta'sir doirasi juda keng bo'ladi, ayrim millat, mamlakat, mintaqadagi doirasi bilan cheklanmaydi. Bu fan erishgan yutuqlar ham butun insoniyatga foyda keltirishi lozim.

Pedagogika tarixini o'rganish o'qituvchilarining faqat pedagogik madaniyatini oshiribgina qolmay, balki, shu bilan birga, unga pedagogik mahoratni egallashga yordam beradi. Shuningdek, o'tmishning ta'lim – tarbiya sohasidagi eng yaxshi tajribalarini o'rganadi, bu esa uning kundalik pedagogik faoliyatida yordam beradi, uni bevosita amaliy faoliyatga tayyorlaydi. Bu borada yaratilgan tarixiy, falsafiy, adabiyotshunoslikka oid asarlardan ham ijodiy foydalanishga harakat qildik. Pedagogika tarixi fanining manbalariga quyidagilar kiradi: O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi, «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun, «Xalq og'zaki ijodi», «Avesto», «O'rxun-Enasoy bitiklari», Qur'oni Karim, Hadislar, Al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oni, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Kaykovus, Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Koshifiy, Ulug'bek, Amir Temur va boshqa mutafakkirlarning, shuningdek, ma'rifatparvar shoirlar va jadidlarning pedagogik asarlari, turli davrlarda yaratilgan o'quv rejaları, dasturlari, darsliklar, o'quv qo'llanmalar.

Pedagogika tarixi fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi barcha pedagogik yo'nalishdagi bilimlarni o'z ichiga oladi. Pedagogika tarixi fani falsafa, psixologiya va boshqa barcha fanlarni o'qitish metodikalari tarixi bilan ham bog'liqdir. Buni anglash, e'tiborga olish pedagogik hodisalarni u yoki bu jamiyat tarixi bilan uzviy bog'liq holda qarashga imkon beradi va pedagogik-tarixiy hodisalarni sohtalashtirishni bartaraf etadi. O'zligini anglamagan, o'tmishini, umumbashariy va milliy qadriyatlarni, milliy

g'urur, milliy ma'naviyatni bilmagan o'quvchi, talaba yoshlarimiz jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy va ma'naviy-ma'rifiy hodisalarning mohiyatini to'liq anglay olmaydi, kelajakni ham ko'z oldiga keltira olmaydi. Bu ob'yektiv qonuniyat, ayniqsa, yosh avlod tarbiyachilari – bo'lajak pedagoglarga hammadan ko'proq taalluqlidir.

O'zbekistonda pedagogik tafakkur va ta'lim-tarbiya taraqqiyoti tarixini shartli ravishda, asosan, quyidagi uch davrga bo'lib o'rganish mumkin:

Oktyabr to'ntarilishigacha bo'lgan davr (1917 yilgacha).

Sho'ro tuzumi davri (1917 yildan 1991 yilgacha).

Mustaqillik davri (1991 yildan keyin).

1-davr Zardushtiylik dinining chuqur ildiz otishi va shu dinning muqaddas kitobi -«Avesto»ning Markaziy Osiyoga, Eronga yoyilishi bilan boshlanadi. VI-VII asrlar Markaziy Osiyoda Islom dinining yoyilishi bilan xarakterlanadi.

2- davr VII-XII asrlar davomida Markaziy Osiyoda madaniyat, ilm-fan beqiyos rivojlanib bordi. Ayniqsa, aniq fanlarga qiziqish keskin ortdi. O'sha davrda Al-Xorazmiy, Al-Kindiy, Zakariya ar-Roziya, Al-Beruniy, Al-Farg'oniy, Ibn Sino, Az-Zamaxshariy singari qomusiy olimlar dunyoga keldi.

3- davr XV-XVI asrlarga kelib turkiy xalqlar Qozizoda Rumiy, Ulug'bek, Ali Qushchi, Haydar Xorazmiy, Lutfiy, Navoiy, Bobur, Abulg'oziy Bahodirxon singari allomalarni voyaga yetkazdi.

Shunday qilib, o'tmishdagi progressiv pedagoglar va atoqli mutafakkirlarning ta'lim-tarbiyaga oid fikrlarini o'rganish pedagogik tafakkurning o'sishiga, pedagoglik madaniyatining ortishiga imkon berdi.

Biroq pedagogika tarixini insoniyat tarixi bilan bog'liqlikda o'rganish maqsadida quyidagi tarzda davrlashtish maqsadga muvofiq:

- | |
|---|
| 1) Eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar; |
| 2) VII asrdan XIV asrning birinchi yarmigacha O'rta Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar; |
| 3) Sharq Uyg'onish davrida pedagogik fikrlarning rivojlanishi; |
| 4) XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movaraunnahrda tarbiya va maktab; |
| 5) XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movaraunnahrda pedagogik fikrlar rivoji; |

6) XVII asrdan XIX asrning yarmigacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji;
7) XIX asrning 2 -yarmi – XX asr boshida Turkiston o'lkasida tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar;
8) 1917 -1991 yillarda O'zbekistonda ta'lim tizimi va pedagogik fikrlar rivoji;
9) Mustaqil O'zbekiston ta'lim tizimi. Mustaqillik yillarida pedagogik fikrlar rivoji;
10) Eng qadimgi davrlardan XIX asrning birinchi yarmida jahon pedagogika fanining rivojlanish tarixi;
11) XIX asrning 2 -yarmi – XX asrda jahon pedagogika faning rivoji;
12) Hozirgi davrda jahon mamlakatlari ta'lim tizimi va pedagogika fani rivoji

Pedagogik-tarixiy hodisalar, g'oyalar, nazariyalar, qarashlarni bayon etish mantiqi va xarakteri pedagogika tarixi fanini talabalar tomonidan oson o'zlashtirishiga imkon yaratadi. Taniqli pedagog olim Malla Ochilovning ta'kidlashicha, O'zbekistonda pedagogika tarixini yaxlit, yagona madaniy, pedagogik tarixiy jarayon sifatida yoritish uchun shartli ravishda quyidagicha beshta davrga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq:

1. Qadimgi zamonlardan arablar istilosigacha (VII asrgacha) bo'lgan davr.
2. VII asrdan XIX asr o'rtalarigacha - Turkistonni chor Rossiyasi tomonidan bosib olinguncha o'tgan davr.
3. XIX asming 60-yillaridan XX asr boshlarigacha o'tgan davr.
4. 1917-20-yillardan (oktyabr inqilobidan) 1991-yilgacha o'tgan davr
5. O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishgan davr.

3. Eng qadimgi davrlardan VII asrgacha ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar

Tarixga nazar tashlar ekanmiz, pedagogik g'oyalar eramizdan oldingi VI asrda shakllanganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Zero, tabiatning oliy mahsuli inson paydo bo'lishi tabiatning hodisalari, jarayonlarini o'rganshi, ulardan yashash uchun oqilona foydalanish asosida insonlar sekin – asta madaniylashuvi, ijtimoiylashuvi asosida pedagogik g'oyalar shakllana va rivojlana boshlagan.

Antik davrlarda ta'lim-tarbiya yoshlarga ota-onalarning yashash uchun tabiat ne'matlaridan foydalanish, uy-ro'zg'or yuritish, o'zaro va tabiatga munosabat axloqi, odobi sifatida shakllana boshlagan bo'lsa, bilimlar hajmi kengaya boshlagach, maxsus tarbiyachilarga ehtiyoj tug'ila boshlagan. Ma'lum qabila, elat, millat miqyosidagi ta'lim-tarbiya qoidalari

majmuasi kontsepsiyalar alohida kishilar (ya'ni koinlar yoki oqsoqollar) tomonidan takomillashtirilgan. Shuning uchun ta'lim-tarbiya kontsepsiyalari ko'p hollarda ma'lum bir shaxs (muallif)ning nomi bilan bog'lanmaydi.

Antik pedagogikada tabiatga, atrof-muhitga o'zaro insoniy munosabatlar majmuasi bo'lgan donishmandlik pedagogikasi shakllangan. Donishmandlik pedagogikasida yoshlarda donishmandlik, mehnatsevarlik, ma'naviy – axloqiy sifatlar bilan uyg'un rivojlanishi g'oyasi ilgari surilgan. Bu pedagogik g'oyalarning shakllanishi va rivojlanishida zardushtiylik ta'limoti, uning muqaddas kitobi "Avesto" (er.av.VII asr) da va qadimgi Xitoyning Daos maktabi (er. Av. Sh asr) namoyandalari pedagogik tajribalarida aks etgan edi. Eramizdan avvalgi II asrlarga kelib qadimgi Sharq va Hindiston pedagogikasida insonning ma'naviy – axloqiy sifatleri va amaliy kasbiy faolligi bilan bog'liq sog'lom e'tiqod, mehnatsevarlik, sofdillik, saxiylik, insoniylik kabi shaxsning barkamollik g'oyalari ilgari surildi.



Islom ta'limoti, Qur'oni Karim va Hadislarda, shuningdek, tasavvuf ilmida ilgari surilgan zoxiriy va botiniy ilmlarning mazmun – mohiyatini, insonning ma'naviy barkamollik sifatlarini to'g'ri anglash ta'lim-tarbiyaning metodologik asoslarini to'g'ri tanlashga yordam beradi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, antik falsafa (pedagogika)da ham Demokrit, Platon, Aristotel (Arastu) asarlarida ham zohiriy va botiniy ilmlar uyg'unlikda insonparvarlik g'oyalari ilgari surilgan edi.



Platon



Aristotel



Demokrit

Al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyom, Ahmad al-Fargʻoniy asarlarida ilmiy bilish va fan uzviyligi, shuningdek, taʼlimda amaliy faoliyat ustuvorligi gʻoyalari ilgari surildi. XIII – XIV asarlarda Shayx Najmiddin Kubroning Kubroviya taʼlimotiga asos boʻlgan oʻnta bosqichlar (tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, uzlat, tavajju, sabr, muhokama, zikr, rizo)ni, ustozlar tanlagan yoʻlning shogirdlar va kamolotidagi dunyoviy ilmlarni bir-biriga uygʻun bogʻlashga boʻlgan urinish Hazrati Abduholiq Gʻijduvoniylarning zikri Xufiya, yaʼni Alloh taolo tomonidan ato qilingan ilm (“ilmi laduniy”)ni egallash qoidasi va tartibini amaliy tushuntirib bersa, uning sadoqatli shogirdi Bahovuddin Naqshbandiy tariqatlarida mehnatsevarlik, oʻz qoʻl kuchi bilan halol luqma topmoq koʻngil esa Alloh Taolo yodi bilan boʻlmoqqa asoslangan: “Dil ba yoru dast ba kor!”, yaʼni “Koʻngil yor (Alloh) yodi bilan, qoʻl esa ish bilan band boʻlsin”, degan gʻoya butun musulmon olamiga mashhurdir.



Mirzo Ulug‘bek ta‘lim nazariyasida tadqiqot, kuzatish, umumlashtirish g‘oyasini ishlab chiqdi, bu g‘oyani amalda tadbqiq qilib maktab va madrasalar, rasadxona va kutubxonalar ochdi va dasrliklar yozdi.

Umuman olganda, XV-XVI asrlarda Amir Temur, Alisher Navoiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Abdurahmon Jomiy, Jaloliddin Davoniy, Husayn Voiz Koshifiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi mutafakkirlar ma‘rifiy va insonparvarlik g‘oyalarini ilgari surishdi.

XVII-XVIII asrlarda Abulg‘oziy, Nodira, Munis Xorazmiy Ogahiy, Uvaysiy, Berdaq, So‘fi Olloyor asarlarida inson aqlini yuksakka ko‘tardi va uning qobiliyatiga ishongan holda ma‘rifiy – pedagogik g‘oyalar o‘z aksini topgan.

XIX-XX asrlarda Dilshod otin, Anvar otin, Ahmad Donish, Furqat, Avaz O‘tar o‘g‘li, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Hamza, Abdulla Avloniy va boshqalar “usuli jadid” ya’ni “yangi usul” maktablarida ta‘lim-tarbiya jarayonida aqliy, jismoniy, estetik, axloqiy va mehnat tarbiyasini uyg‘unlikda amalga oshirish g‘oyasini ilgari surishdi.

Shunday qilib, o‘zbek pedagogikasi tarixi turli davrlardagi g‘oyalar, ma‘rifiy – pedagogik qarashlar, ta‘lim-tarbiya jarayonlari asosida rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tdi.

Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda Baqtriya, Xorazm, So‘g‘diyona, Marg‘iyona, Parfiya hamda Parkana kabi davlatlarida turli qabila va elatlar yashagan. Ular saklar, massagetlar, so‘g‘dionalar, xorazmiylar, boxtarlar, chochliklar, parkanaliklar kabi qabila va urug‘lardan iborat bo‘lib, hozirgi Markaziy Osiyo hududida yashovchi xalqlarning ajdodlari hisoblanadilar. Eramizdan oldingi asrning birinchi yarmida qadimiy davlatlar: Baqtriya va So‘g‘diyona, Marg‘iyona, Xorazm, Parkana, Parfiya kabi o‘lkalarda xalq xo‘jaligining turli sohalarida rivojlanish va taraqqiyot ro‘y bergan. Eramizdan oldingi IX-VI asrlarda paydo bo‘lgan Ahmoniylar, eramizdan avvalgi III asr o‘rtalarida tashkil topgan Grek-Baqtriya, eramizning I asrida tashkil topgan Kushonlar, eramizning V asrda yuzaga kelgan Eftalitlar, so‘ngra Sosoniylar va nihoyat Turk hoqonligi davlatlarida ijtimoiy madaniyat yuksala bordi.

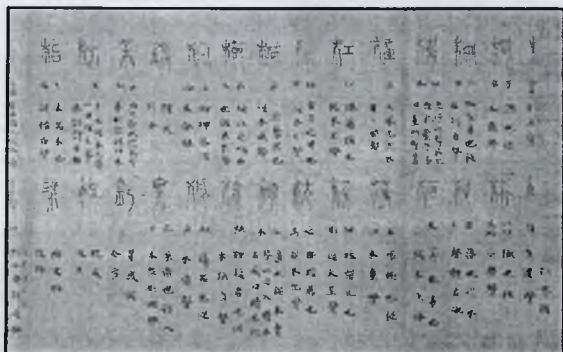
Hozirgi turkiy va forsiyzabon xalqlarning bizgacha yetib kelgan muhim arxeologik topilmalari, tarixchilar, adabiyot va san‘at namoyandalarining ijodiy merosi, san‘at va adabiy asarlarning namunalari ajdodlarimiz tomonidan qo‘lga kiritilgan qadimiy madaniyati tarkibidan ta‘lim-tarbiyaga oid merosi hisoblanadi. Bunday muhim manbalar sirasiga

yunon olimlari Gerodot, Suqrot, Plutarx, Polienlarning tarixiy, geografik hamda axloqiy asarlari, allomalarimiz Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy, faylasuf, sharqshunos va tarixchi olimlar: E.Bertels, S.P.Tolstov, V.V.Braginskiy, I.M.Mo'minov, B.Gafurov, I. V.Stebleva, A.O.Makovelskiy, Y.Jumaboyev, M.Isaqov, adabiyotshunoslar A.Qayumov, N.Mallayev, N.Rahmonov, pedagog-olimlar O'.Aleyov, M.Orifiy va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar kiradi. Eng qadimgi tarbiya haqidagi yodgorliklar bizgacha bevosita yetib kelmagan. Turkiy va forsiyzabon xalqlarning hayot kechirish san'ati, donolik majmuasi sifatida yuzaga kelib, borliqqa amaliy munosabatda bo'lishning namunasi tarzida e'tirof etilgan ma'naviy madaniyat yodgorliklari qadimgi grek tarixchisi Gerodotning "Tarix", Strabonning "Geografiya" hamda Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'ati- turk" kabi asarlari, shuningdek, O'rxun-Enasoy bitiklari kabi adabiy-tarixiy manbalarda saqlangan va ular orqali bizgacha yetib kelgan. Ushbu yodgorliklar mohiyatini o'rganish insonning shakllanishida moddiy va ma'naviy madaniyat qay darajada katta ro'l o'ynaganligidan dalolat beradi.

IDEOGRAFIK YOZUVLAR – BELGILI, GRAFIKLI YOZUVLAR



IEROGLIF YOZUV – BIR SO'ZNI BELGILAYDIGAN SURAT BELGISI

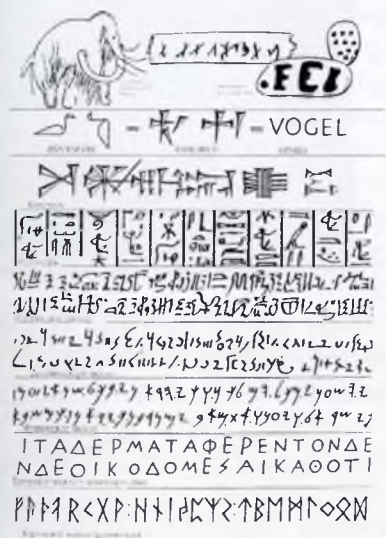


PIKTOGRAFIK YOZUVLAR – SURATLI YOZUV



Tadqiqotchilar eramizdan oldingi birinchi ming yillik o'rtalarida oromiy yozuvi, Aleksandr Makedonskiy istilosidan so'ng esa; yunon

yozuvi va shu bilan birga forsiy mixxat ham ma'lum vaqtlarda qo'llanib kelinganini ta'kidlaydilar. O'sha davrda; Xorazm, So'g'd, Kushan, Run (O'rxun-Enasoy), uyg'ur va boshqa yozuvlarda bo'lgani bu yuksalish ta'lim-tarbiyaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki inson jamoa bo'lib yashash tarixni asta-sekin rivojlantirib borib, jahon madaniyatida katta kashfiyotlar yaratdi. Chunonchi Xitoyda qog'ozning ixtiro etilishi, Hindistonda hisoblash o'nlik sistemasining paydo bo'lishi, Mesopotamiyada yer kurrasini graduslarga, sutkani soat, daqiqa va soniyalarga bo'lishning joriy etilishi, Markaziy Osiyoda O'rta dengiz bilan Hindistonni bog'lovchi karvon yo'lining vujudga kelishi, keyin Markaziy Osiyo orqali Xitoydan O'rta dengizga «Buyuk ipak yo'lining ochilishi kabi muhim voqealar madaniyatning taraqqiy etishi va yozuvning tarqalishiga sabab bo'ldi. Demak, eramizning boshlarida hozirgi Markaziy Osiyo hududida biz yuqorida sanab o'tgan, yunon va oromiy alifbosi asosida Xorazm, So'g'd, Baqtriya yozuvlari shakllangan. Keyinchalik yunon alifbosining bu yurtda qabul qilinishi, o'sha davrda ko'plab maktablar ochilgani hamda unda yerli aholi farzandlari ham o'qitilganidan dalolat beradi. So'g'd yozma yodgorliklari orasida «Eski xatlar» nomi bilan yuritiladigan va V. B. Xenning tomonidan aniqlangan qimmatli manbalar bor. Bu xatlar eramizning boshlaridagi so'g'd yozuvi haqida ma'lumot beradi. «Eski xatlar» Dunxuan shahri (Sharqiy Turkiston) yaqinidagi savdo qishlog'ida yashagan so'g'dlik tijorat, savdo ahlining Samarqandga o'z ona yurtiga yozgan shaxsiy xatlaridir. Shuning bilan birga eng qadimgi davrlarda ta'lim-tarbiyaga oid qimmatli ma'lumotlarni biz xalq og'zaki ijodi namunalari — afsonalar, qahramonlik eposlari, qo'shiqlar, maqol va iboralarda ham ko'ramiz. Chunki xalq donishmandligining ko'zgusi bo'lgan xalq og'zaki ijodida xalq pedagogikasiga xos bo'lgan tarbiya tajribalari umumlashgandir. Ayniqsa, ibtidoiy kishilarning tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurlari, odatlari, munosabatlari xalq og'zaki ijodining eng qadimgi janrlaridan sanalgan afsonalarda ifodalangan. Afsonalar qahramonlari yaxshilik uchun yomonlik bilan, nur uchun zulmat bilan kurash olib boradilar, yaxshilik va baxt-saodat o'lklarini yaratadilar. Ular eng qadimgi yodgorliklar, «Avesto», Firdavsiyning «Shohnoma» asari orqali bizgacha yetib kelgan namunalardir.



“Avesto” eng qadimgi yozma ma’rifiy yodgorlik sifatida eramizdan avvalgi minginchi yillarning o’rtalarida eng qadimgi ajdodlarimiz tomonidan qahramonlik mavzusida juda ko’plab afsona va rivoyatlar yaratilgan bo’lib, ular avloddan- avlodga og’zaki va yozma ravishda o’tib borgan. Mazkur doston 1760 yil mashhur fransuz olimi



Anketil Dyu Perron tomonidan avval lotin tili, keyin esa fransuz tiliga tarjima qilingan. Asarni ingliz tiliga Istvix tarjima qilgan. Keyinchalik asarning F.A. Rozenberg tomonidan qilingan fransuzcha tarjimasi ham e’lon qilingandir. Mavjud manbalar, shuningdek, so’nggi yillarda e’lon qilingan ma’lumotlarga ko’ra zardushtiylik Sharq xalqlari sig’ingan qadimgi dinlardan biri sanaladi. Mazkur dinning asoschisi Zardusht (Sariq to’n egasi degan ma’noni anglatadi) bo’lib, din ham uning nomi bilan atalgan. Zardusht taxminan miloddan avvalgi 570 yilda tug’ilgan bo’lib, 77 yoshida, ibodat qilayotgan paytida dushman kohinlaridan biri tomonidan o’ldirilgan. Shoh Vishtasping farmoniga ko’ra 1200 bobdan

iborat Avestoni oltin taxtga yozdirilib, shoh otashkadasiga topshiriladi. Avestoning kitob holiday matni eramizdan oldin o'n ikki ming oshlangan mol terisiga oltin harflar bilan bitilgan.

Zardushtiylikning ilohalari.

Eng muqaddas ilohi Ahuramazda, Mitra, Anahita bo'lgan. Ahuramazda buyuk va mutafakkir iloh, Zardushtning homiysi bo'lgan. Mitra quyosh va yorug'lik xudosi, dehqonlar va chorvadorlarning himoyachisi, hosil va to'kin-sochinlikning vositasi edi. Mitra jangchi yigit qiyofasida tasvirlangan, olovli chaqmoqlar yordamida yovuzlik va o'limxudosi Ahrimanga qarshi kurashgan. Ular yana baxt va boylik xudosi Humoga topinganlar.«Avesto» 21 bo'limdan iborat ulkan kitob bo'lib,uning birinchi 7 bo'limida dunyoning yaratilishi va odamlarning yaratilishi to'g'risida bayon etilgan,ikkinchi yetti bo'limi insonparvarlik fazilatlar, odob-axloq, ta'lim-tarbiya va diniy bilimlarga bag'ishlangan,uchinchi 7 bo'limi tabiat ilmlariga, tabobat va astronomiyaga bag'ishlangan.



Mazkur obidalarining topilishi O'rxun hamda Enasoy daryolarining havzalari bilan bog'liq. Garchi bunday qadimiy obidalar keyinchalik Sibir va Mo'g'ulistonning boshqa joylaridan, Sharqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Kavkaz, Volgabo'yi, hatto Sharqiy Yevropadan ham topilgan bo'lsa-da, tarixda bu nom muqim o'rtnashib qoldi.

O'rxun-Enasoy yodgorliklarining topilishi va o'rganilishi XVIII asrdan boshlanadi. Rus xizmatchisi Remezov bu haqida dastlabki xabarni beradi. Shved zobiti Iogann Strallenberg, olim Messershmith yodgorliklarni Yevropa ilm ahliga ilk marta taqdim qilgan edilar. Dastlab, O'rxun, Selenga va To'li daryolari atrofidan — Shimoliy Mo'g'ulistondan toshga bitilgan obidalar topildi. Ular O'rxun yodgorliklari nomini oldi. Daryosi qirg'oqlarida topilgan yodgorliklar ham shu nom bilan ataladi. Yodgorliklar topilganidan keyin ularni o'qish, o'rganish muammosi ko'ndalang bo'ldi. Ammo bu ish deyarli bir yarim asr mobaynida hech kimning qo'lidan kelmadi. Nihoyat, 1893- yildagina ularni o'qish uchun dastlabki qadam qo'yildi. Shu yili daniyalik olim Vilgelm Tomson va rus olimi V. Radlovlar yodgorliklardagi barcha harflarni o'qidilar.Shundan so'ng ularni jiddiy o'rganish boshlandi.O'rxun-Enasoy obidalari «tosh

bitiklari» deb ham yuritiladi. Buning sababi ko'pgina yodgorliklarning qabr toshlariga o'yib yozilganidadir.

Qadimgi turkiy obidalarining asl manbalari topilgan joylar: O'rxun va Enasoy daryolari atroflari, Turfon (Sharqiy Turkiston), Osiyo va Yevropaning ko'pgina joylaridir. Shunga ko'ra ularning Mo'g'uliston, Germaniya (Berlin, Marburg, Mayns), Rossiya (Sankt-Peterburg, Qizil, Minusinsk), Xitoy (Turfon, Urumchi, Miran Suchjoy, Pekin), Buyuk Britaniya (London), Fransiya (Parij), Shvetsiya (Stokgolm), O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'izistonda saqlanishi kuzatiladi. Ma'lumki, turkiy xalqlar o'z davlatiga ega bo'lgan eng qadimgi dunyo qavmlaridan biridir. O'rxun-Enasoy obidolari ana shu tarixni badiiy tarzda hikoya qiladi. Ular O'rta Osiyodan boshlab Dunaygacha bo'lgan ulkan hududda o'z davlatlarini idora qilishgan. Yodgorliklar, asosan, VI—VIII asr voqealarini aks ettiradi. V—VI asr o'rtalarida dunyo xaritasida Turk xoqonligi degan mamlakat yuzaga kelgan. Bu mamlakat O'rta Osiyo, Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Oltoy o'lkalaridagi turli qabila va xalqlarni birlashtirgan edi. Bu yerlar geografik jihatdan nihoyatda qulay, buning ustiga Yevropa va Sharqiy Osiyoni bog'lab turuvchi «Buyuk ipak yo'li»ning ustida edi. Shuning uchun ham turkiylar yashaydigan manzillarga qiziqish katta bo'lgan. Turli qabila va elatlarning doimiy hukmronlikka intilishi odatdagi hol edi. Bundan dushmanlar ham foydalanishga harakat qiladilar. Tashqi dushmanga qarshi hamkorlikda kurashish qabila va elatlarning birlashishiga olib keldi va 545- yilda Turk xoqonligi yuzaga keldi. Bu xoqonlik VIII asrgacha hukmronlik qildi. Tosh bitiklarning katta qismi ana shu xoqonlikning o'ziga xos badiiy solnomasidir. Ularning hajmi anchayin ulkan. Jumladan, «To'nyuquq» bitiktoshi 2 ta ustunga yozilgan. Ularning biri 170, ikkinchisi 160 sm dan iborat. Bu yodgorlikni Yelizaveta Klemens 1897- yili Shimoliy Mo'g'ulistonda eri Dmitriy Klemens bilan birgalikda izlab topgan. Bitiktosh Ulan-Batordan 66 km janubi-sharqdagi Bain Sokto manzilida bo'lgan va hozir ham shu yerda saqlanadi. «Kultegin» bitiktoshi marmardan, ishlangan, balandligi 3 m 15 sm, qalinligi 41 sm, tub qismi 1 m 24 sm bo'lib, yuqoriga tomon torayib borgan. Yodgorlikni rus ziyolisi N. M. Yadrinsev (1842-1894) 1889- yili Mo'g'ulistonning Kosho Saydam vodiysidagi Ko'kshin-O'rxun daryosi qirg'og'idan topgan. U Ulan-Batordan 400 km janubda, Qora Balg'asun shahri xarobalaridan 40 km shimolda joylashgan. Yozuvlar o'ngdan chapga va yuqoridan pastga qarab bitilgan.

BOBUR NOMIDAGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

No 380433

ADU ARM
ABONEMENT

No

«Bilga xoqon» bitigini ham N. M. Yadrinsev topgan. U Kultegin bitiktoshidan 1 km janubi-g'arbga o'rnatilgan. Uning bo'yi 3 m 45 sm, eni 1 m 72 sm, qalinligi 72 sm, bitiktosh ag'darilib, uchga bo'lingan va ayrim satrlari nurab, yozuvlari ham zarar ko'rgan. U 80 satrdan iborat. «Bilga xoqon» bitiktoshida «Kultegin» bitiktoshidagi 41 satr takrorlangan. Yodgorliklarni butun dunyo turkiyshunoslari ilmiy jihatdan o'rganmoqda. V. Tomson va V. Radlovlardan keyin S. H. Malov, S. G. Klyashtorniy, I. V. Stebleva, H. O'rxun, I I Tekin, Najib Osim, G. Aydarov, o'zbek olimlaridan A. Rustamov, G'. Abdurahmonov, N. Rahmonovlar o'rganishgan.

Yodgorliklar hozirgi o'zbek tiliga bir necha marotaba o'girilgan. A. P. Qayumov «Qadimiyat obidalar» kitobida, G'. Abdurahmonov va A. Rustamovlar «Qadimgi turkiy til» kitoblarida o'sha yodgorliklardan namunalar keltirishgan.

Runiy yozuvdagi yodgorliklar faqat toshga bitilgan emas. Ularning qog'ozga, turli buyumlarga yozilgan namunalari ham bor. Masalan, «Irk bitigi» («Ta'birmoma») qog'ozda yozilgan. Uni vengir olimi A. Steyn sharqiy Turkistondagi Dunxua manizilidan topgan (1907- yil). Run yozuvlari Talas vodiysidan ham topilgan. U hozirgi Avliyoota va Tarozi shahri yaqinida bo'lgan qoyalardagi yozuvlardir. Shuningdek, kumush ko'zchalarga yozilgan runiy yozuvlari Sibir o'lkasidan ham topilgan. Yermitaj (Sankt-Peterburg)da saqlanayotgan 2 ta ko'zacha shu haqda ma'lumot beradi. Minusinsk muzeyida esa teriga yozilgan runiy bitiklar mavjud, Oyna, qayish to'qasi, qog'ozga yozilgan boshqa runiy yozuvlar ham ko'p. Turfon (Sharqiy Turkiston)dan Le Kok tomonidan topilgan runiy yozuvlar orasida eski fors tilidagi bitiklar ham mavjud. Vena (Avstriya) muzeyida saqlanayotgan oltin idish- tovoqlarda ham runiy yozuvdagi yodgorliklar bo'lib, ular bajanaq (pecheneg) tilida yozilgan. Yog'ochga yozilgan run bitiklari namunalari Yermitajda saqlanadi. Yodgorliklar qaysi mavzularda bahs yuritadi? Bu mavzularning badiiy tahlili qay tarzda kechadi? Ularning ahamiyati nimada?

So'zni «To'nyuquq» bitiktoshidan boshlaylik. To'nyuquq — shaxs nomi. U ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonining maslahatchisi va sarkardasi bo'lgan. To'nyuquq: «Turk Bilga xoqon davlatida bu bitikni yozdirdim»- deydi. Bilga xoqon Eltarish xoqonning o'g'li edi. Bitiktoshdagi voqealar To'nyuquq tilidan hikoya qilinadi: «Men — Dono To'nyuquq erurman. Tabg'ach davlatida tarbiyalandim. Turk xalqi tabg'ach davlatiga bo'ysunar edi...». So'ng turkiylarning o'z erkini

qo'ldan berib qo'yishlarining sababi aytiladi: «Turk xalqi boshboshdoqlikka, o'zibo'larchilikka, beparvolikka yo'l qo'ydi... o'zining xoni bilan birga bo'lmadi». Mustamlaka azobi, o'zga xalqlar yetkazgan zulm yodgorlikda qisqa va lo'nda, ammo nihoyatda ta'sirchan tarzda ifodalanadi:

«...Tabg'achga taslim bo'lganligi uchun tangri, o'l degan shekilli, turk xalqi o'ldi, yo'q bo'ldi, tugadi. Turk Sir xalqi yerida birorta ham urug' qolmadi». Ana shunday musibat xalqning birlashmog'ini, yakdillik bilan harakat qilmog'ini taqozo etar edi. Yodgorlikda To'nyuquq xalq yetakchisi, dono maslahatchisi, kuchli va botir sarkarda sifatida namoyon bo'ladi. U yetti yuz kishini birlashtirib, «shad» degan unvon oladi. Bu turk xoqonligidagi eng oliy darajadagi unvonlardan biri edi. To'nyuquq Bo'gu Tarxon hamda Eltarish xoqonlar bilan birga mamlakat mustaqilligi, el-yurt farovonligi, yurt „, osoyishtaligi, chegaralar daxlsizligi uchun tinimsiz kurash olib bordi. U bu kurashlarning oldingi safida edi. Ammo dushmanlar ham tinch o'tirmadi. Ular kuchlarni birlashtirish payiga tushishdi. Tasvir davomida vaziyatning keskinlashib borishi, buning natijasida To'nyuquq shaxsiyatidagi kuchli nuqtalarning tobora kengroq ochilishini kuzatish mumkin. Xususan, buyuk sarkardalarga xos bo'lgan tavakkalchilik, dovyuraklik, jasorat, jur'at, ba'zan nihoyatda keskinlik, cho'rtkesarlik, ayni vaqtda bosiqlik, vazminlik xislatlari bu tasvirlarda aniq ko'rinib turadi. U katta tajriba egasi sifatida namoyon bo'ladi. («Xoqonim muvaffaqiyat qozongani uchun, men o'zim muvaffaqiyat qozonganim uchun davlat ham davlat bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi, o'zim chol bo'ldim, ulg'aydim».) To'nyuquq bahodir va jasoratli shaxsgina emas, ayni paytda o'z atrofidagilarning mustahkam jipsligini ta'minlaydigan, yagona maqsad yo'lida xalqni birlashtirishning uddasidan chiqadigan boshliq sifatida ham namoyon bo'ladi. U odamlarning ko'nglidan kechayotgan o'ylarni nozik darajada his etadi. Shu bilan birga, ularning qalblariga ta'sir etish yo'llarini ham yaxshi biladi. Shunga ko'ra, u Vatan va yurt taqdirini, xalqining kelajagini o'z qardoshlariga buyuk xavotir bilan yetkazganida oz sonli qo'shini harakatga keladi. Natijada ko'p sonli dushman tor-mor bo'ladi. To'nyuquq buyuk vatanparvar shaxs timsolidir. Uning o'z vatani, xoqoni, qo'shini, xalqi bilan faxrlanishi, ularning borligidan o'zini baxtiyor sezishi yodgorlik matniga puxta singdirilgan. Hatto dushmanning «xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi donishmand ekan» degan bahosida ham shu ruh mavjud. To'nyuquqning xotirjamligi esa «xalqning tomog'i to'q edi» jumlasini orqali ifodalangan. Dushmanning turkiylar ustiga hujum

uyushtirish haqidagi yovuz niyatini eshitgan To'nyuquq «tun uxlagim kelmadi, kunduz o'tirgim kelmadi» deb nido qiladi. Bu o'rinda uning o'z taqdirini xalq bilan yaxlit holda tasavvur qilishini yaqqol ko'ramiz. To'nyuquq ma'naviyatidagi eng asosiy nuqta shunday ifodalanadi: «Bu turk xalqiga qurolli dushimanni keltirmadim, yalovli otni yugurtirmadim». To'nyuquq obidasi vatan haqidagi madhiyadir. U voqeyi yoki badiiy asar bo'lishiga qaramay, unda hayot haqiqati, tarixiy haqiqat o'z aksini topgan. Turkiy qabila va elatlarning o'zaro talashib-tortishishlari ham, tashqi dushman bilan bo'lgan ayovsiz kurashlar ham aslida tarixiy haqiqatdir.

Eltarish, Bo'g'u, Bilga xoqonlar ham tarixiy shaxslardir. Asardu tilga olingan ko'plab qabila, urug'lar tarixda mavjud bo'lgan, ularning bir qismi hozir ham alohida xalqlar va millatlar tarkibida yashab kelmoqda. Yodgorlikning til xususiyatlari e'tiborga loyiq. U VIII asrdagi adabiy til namunasidir. Asar tilidagi ko'plab so'zlar hozirgi o'zbek tilida aynan qo'llaniladi. Bir qism so'zlarda ozgina tovush o'zgarishlari yuzaga kelgan, yana bir toifa so'zlar esa bugungi iste'moldan chiqib ketgan. Yodgorlikda o'rni-o'rni bilan so'zlarning ko'chma ma'nolarda qo'llanishi seziladi.

O'rxun-Enisey yodgorliklari dastlab Enisey havzasida, so'ngra Mo'g'ilistonning Urxun daryosi bo'yida topilib, ushbu yozuvlarni 1893 yilda birinchi bo'lib daniyalik olim Vilgelm Tomson o'qigan. V. Tomsondan so'ng olimlar – N. M. Yadrinsev,

V. V. Radlovlar mazkur manbalarni izlab topib, o'qishga muvaffaq bo'ldilar. O'rxun-Enisoy yodgorliklari S. Malov hamda I. V. Steblevalar tomonidan rus tiliga tarjima qilindi. O'zbekistonda Oybek, O. Sharafuddinov, N. Mallaev, Aziz Qayumov **Vilgelm Tomson** va N. Rahmonovlar O'rxun-Enisoy bitiklari ustida tadqiqot ishlarini olib bordilar va ushbu manbaning ta'lim va tarbiya ishlarini yo'lga qo'yishdagi ahamiyatini yoritib berdilar. «O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari» (VI-VII asrlardagi turkiy-rumiy yozuvida yozilgan)



• «Qultegin» bitigtoshi (732 yilda yozilgan, Qultegin 713 yilda 47 yoshida vafot etgan)

• «Bilga hoqon» bitigtoshi (735 yilda yozilgan, 734 yilda 50 yoshida vafot etgan)

• «Tunyuuquq» bitigtosh (310 misradan iborat, 717 -718 yillarda, ba'zi manbalarda 712 -716 yillarda yozilgan.

Nazorat savollari:

1. Pedagogika tarixi fanini predmeti, maqsadi va vazifasi nimalardan iborat?
2. Pedagogika tarixi fanining metodologiyasi nimaga asoslanadi?
3. Buyuk olmon olimi Xerler: «Sharq Yevropaning muallimidir» -deganda nimani nazarda tutgan?
4. «Pedagogika tarixi» fanini o'rganish bo'lajak o'qituvchiga qanday imkoniyat yaratib beradi?
5. «Pedagogika tarixi» fani qanday fan? U qaysi fanlar bilan uzviy aloqador? izohlab bering.
6. 'I'o'nyuquqning o'z vatani, qo'shini, xalqi bilan faxrlanishi — iftixori matnda qaysi so'zlar bilan tasvirlangan?
7. «Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi donishmand ekan» degan baho kimlarga nisbatan qo'llangan? Uning dushmanga nisbatan qo'llanishida qanday ma'no bor?
8. Yodgorliklardagi xalq mustaqilligi, ona yurt daxlsizligi, shaxs va erk g'oyasi ifodalangan o'rinlarni belgilang. Ularning qanday so'zlar bilan tasvirlanganiga e'tibor bering.

2-MAVZU:

VII ASRDAN IX ASRNING BIRINCHI YARMIGACHA O'RTA OSIYODA TARBIYA, MAKTAB VA PEDAGOGIK FIKRLAR

Reja:

1. Qur'oni Karim – axloqiy-falsafiy ta'limotlar manbai.
2. Muhaddislar (Imom Ismoil al-Buxoriy, Imom Iso at-Termiziy va boshqalar)ning hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasi.
3. Islom dinining tarqalishi va uning ta'lim –tarbiyaga ta'siri. Musulmon maktablari va unda ta'lim –tarbiya mazmuni.

Tayanch tushunchalar: Islom dini, «Qur'oni Karim», hadis, sharq va g'arbdagi yo'nalishlar, o'qituvchi shaxsi, kasbiy fazilatlar, pedagogik mahorat, pedagogik texnologiya

VII asr boshlarida islom g'oyasiga asoslangan Arab xalifaligi tashkil topib, bu davlat o'z mavqeini mustahkamlash uchun boshqa mamlakatlarni ham zabt eta boshladi. Butun Arabiston yarim oroli, Eron, Kavkaz orti, Suriya, Shimoliy Afrika, Janubiy Ispaniya xalifalikning tarkibiga kiritildi. VII asr o'rtalarida Arab xalifaligi Movarounnahr ga ham hujum qilish rejasini tuza boshladi. Bu borada birinchi yurish 651 yilda Ubaydulloh ibn Ziyod boshchiligid a amalga oshirildi. 676 yili esa Said ibn Usmon rahbarligida Buxoro, So'g'diyona, Kesh, Nasaf shaharlariga hujum qilindi. Arab istilochilarining navbatdagi yurishi Xuroson hokimi Qutayba ibn Muslim tomonidan amalga oshirildi. U 706 yilda Zarafshon vodiysiga yurish boshlab, Poykent, Buxoro, Samarqand, So'g'd, Farg'ona shaharlarini qo'lga kiritdi, Qutaybaning istilochilik yurishi, u 715 yilda arab qo'zg'olonchilari tomonidan o'ldirilgach, to'xtadi. VIII asrga kelib arablar Movarounnahrni to'la zabt etishga erishdilar. Bosib olingan joylarda xalqlarni islom diniga kiritish oson bo'lmadi. Tarixchi at-Tabariyning «At-Tabariy tarixi», Narshaxiyning «Buxoro tarixi» va boshqa tarixiy asarlarda keltirilishicha, islomlashtirish bir necha yilga cho'zilgan. Qur'on va uni tarbiyaviy ahamiyati. Islomning kirib kelishi, «Qur'on» kitobi islom dunyosida alohida ahamiyat kasb etadi.

Qur'onda inson kamolotining muhim belgisi sifatida ilmlilik ta'riflanadi. Islom musulmonlarni ilm olishga undaydi. Ko'plab oyatlarda ilm va ilmlilik ulug'lanadi. Aql insonga berilgan buyuk ne'mat deb ta'riflanadi. Qur'onda axloq va axloqlilik haqila muhim fikrlar uchraydi. Yaxshi xulqlar insoniy fazilatlar deb ko'rsatiladi. Islom dinining maqsadi

yomonlikning oldini olish va kishilarni to'g'ri yo'lga boshlashdan iborat. Qur'onda saxovat, mehmondo'stlik, jasorat, sabr, qanoat, to'g'rilik, sodiqlikka katta e'tibor berilgan. Islom nafaqat ota - onaga, balki qarindoshlar, yetimlar, kambag'allar, qo'shnilar umuman butun insoniyatga yaxshilikni ulug'laydi. Sadoqat, olijanoblik, shirinsuxanlik odoblari ko'rsatiladi. Unda axloqiy kamolotga to'sqinlik qiluvchi xususiyatlar qoralandi. Umuman olganda Qur'oni karim insonni aqliy, axloqiy, jismoniy shakllantirishda, bir so'z bilan aytganda komil insonni tarbiyalashda muhim manbadir.



Qur'oni karim - Musulmon dogma, axloqiy va axloqiy me'yorlar va huquqlarning asosiy manbai. Yaxshilikni yomondan ajratishni o'rgatadi. Uning haqiqatlari ishonchli dalillar va nomaqbul dalillar bilan tasdiqlangan. Qur'oni karim butun insoniyatga qarshi noyob kitobdir. Ruhii ozodlik va axloqiy tozalash uchun mo'ljallangan. Qur'onda avvalgi oyatlarni ko'rsatadi va ularning hammasi Alloh tomonidan yuborilganligini tasdiqlaydi. Unda aytadi (ma'no): **"Biz yuborgan ushbu oyat, Unga yuborilgan haqiqatni tasdiqlaydi"** ("Al-An'am" sura, 62-oyat.). Qur'onni hech kim bunday yoza olmadi, na shakli va tarkibida emas - hatto eng qisqa sura ham. Uning haqiqatlari zamonaviy ilmiy kashfiyotlar tomonidan tasdiqlanadi. Qur'on avvalgi oyatlar mohiyatini yuboradi. Payg'ambarimiz Muhammad (tinchlik va marhamatlar) davrida Oyati Qur'on ular fenomena palma daraxtlari, yassi toshlar, terining bo'laklari, tuya pichoqlari va hokazolarida qayd etilgan. Payg'ambar sollollohu alayhi vasallam, qaysi surada va aynan romanlar kuzatilgani haqida aniqlik kiritdilar. Vahiyni tiklash, xizmatchi buni payg'ambar (tinchlik va marhamat) va uning rahbarligi ostida xatolar tuzatdi.

Saqlab qolish uchun Qur'on Payg'ambar sollollohu alayhi vasallam sahobalarni uni yodlashga undagan. Qur'on payg'ambarning hayoti davomida butunlay yozib olindi. Bu ko'plab hadislar tomonidan tasdiqlanadi. Tarixchilarning fikriga ko'ra, Xalif Usmon davrida (Alloh rozi bo'lsin) bir xil belgilangan ro'yxatning to'rt nusxasi tuzilgan. Qur'on-Mushaf-imom deb ataladigan ro'yxatlarning birinchisi Madinada qoldirilgan va qolganlari Kovaka, Basra va Shomga yuborilgan. Bir qator tadqiqotchilarga ko'ra, misol Qur'on Islomning asosidir va iymon asosidagi ishonchli manbalarga asoslanadi. Bu ishlarning barcha jihatlarini qamrab olgan to'g'ri turmush tarzi bo'yicha qo'llanma. Qur'on Allohning so'zidir. Rabbimiz Angela Jabroilsining yordami bilan, uning so'zlarini Muhammad payg'ambarga bergan so'zlarini aytdi. O'z navbatida, bu haqda yozma ravishda takrorlash imkoniga ega bo'lgan odamlarga aytilgan. Qur'ondagi hamma fikr va ko'rsatma Alloh tomonidan Muhammad alayhissalomga vahiy qilingan so'zlardir. Qur'on oilaviy hayotda er-xotin o'rtasidagi munosabatlar, baxtli nikoh, oilaviy turmush, farzand tarbiyasi, ajralish va uning yo'l-yo'riqlari haqida tegishli ko'rsatmalar beradi.



Hadis - Qur'ondan keyingi Muhammad Payg'ambarning hayoti, faoliyati va ko'rsatmalarini aks ettiruvchi manba. Hadis ko'p jildli to'plamlarda saqlangan, mutlaqo ishonchli bo'lishi uchun puxta tartibga solingan va maxsus tekshiruvlardan o'tkazilgan. Bu manba odamlar orasidagi tortishuvlar, oilaviy kelishmovchiliklar va hokazolarni hal etishda dasturilamal bo'lib xizmat qilgan. Hadislar Payg'ambarning turli vaziyatlardagi xulq-atvorini eng kichik tafsilotlariga qadar ta'riflab bergan va bamisoli axloq kodeksiga, axloq tuzugiga aylangan, chunki Xudoning yerdagi elchisining xulq-atvori o'zini chin musulmon deb biladigan

musulmon uchun shak-shubhasiz taqlid qilinishi kerak bo'lgan amaldir. Hadislarda aniq ma'noni istalgan muqobil so'z shakliga o'tkazish mumkin, ayni paytda Qur'on matnida esa so'z ifodasini umuman o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi.



Hadis (arabcha - rivoyat, naql, axborot yetkazish ma'nolari) - islom dinida Qur'ondan keyingi muqaddas manba, Muhammad payg'ambarning faoliyati va ko'rsatmalari haqida rivoyatlar majmui. Muhammad payg'ambar biror gapni aytgan yoki biror ishni qilib ko'rsatgan bo'lsa, yohud boshqalarning o'zlariga qilayotgan biror ishni ko'rib uni man etmagan bo'lsa, shu uch holatning har biri sunnat hisoblanadi. Shular haqida rivoyatlar hadis deb ataladi.

Hadis ilmi bilan shug'ullanish asosan VIII asrning 2-yarmidan boshlangan. Dastlab hadislar yozilmay yod olingan, lekin uni yod bilganlar kamayib borgach, ularni yozishga zarurat tug'ilgan. Bu ishlarni boshida xalifa Umar turgan.

VIII - IX asrlar hadis ilmi uchun "oltin davr" hisoblanadi. Hadislar o'rganilib, tahlil etilib, ishonchlilari yig'ila boshlanadi. Eng nufuzli 6 ta ishonchli to'plamni yaratgan muxaddislar bizning vatandoshlarimizdir. Bular al-Buxoriy, al-Xajjok, at-Termiziy, sulaymon Sijistoni, an-Naso'iy, ibn Mojjalardir. Bular yaratgan 6 ta kitob "Sunnan" va "As Saxix" nomli to'plamlar bo'lib, ular ishonchli to'plamlar sifatida tan olingan. Hadis ta'rif etishda asosan uch yo'nalish paydo bo'lgan:

1. Musnad yo'nalish, turli mavzudagi hadislar alifbo tarzida joylashtirilgan (Abdullox ibn Muso, Imom Ahmad ibn Xanbal).

2. Sahih (ishonchli) - yo'nalish to'g'ri, ishonchli hadislar kiritilgan. Bunga Imom al-Buxoriy asos solgan.

3. Sunnan yo'nalishi to'g'ri hadislar bilan birga "zaif" hadislar ham kiritilgan (Abu Dovud, at-Termiziy, an-Naso'iy, ibn Mojjalar shu yo'nalishda hadis to'plaganlar). Hadis ilmi rivojida al-Buxoriy va Imom at-Termiziylarning o'rni nihoyatda kattadir. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (810-870) hadis ilmida "Amir ul-mo'minun", "Imom al-muxaddisiyn" degan sharaflı nomga sazovor bo'lgan. Balx, Basra, Bog'dod, Damask, Misr, Makka va Madina shaharlaridagi hadischilardan ta'lim oladi. 6 yil Xijozda qolib hadis ilmidan ta'lim oladi, mashhur olimlardan fiqh ilmini o'rganadi, o'zi ham talabalarga dars beradi. Al-Buxoriyning zehni juda o'tkir bo'lgan. Uning yozishicha 100 ming sahih va 200 ming g'ayri sahih hadisni yod bilgan. U 1080 ta muhaddisdan hadis eshitgan, undan esa 90 ming kishi ishonarli hadislarni eshitgan. Buxoriydan boy ilmiy va ijodiy meros qolgan. Uning "Al-Jome' as-sahih", "Al adab al-mufrad", "At Tarix al-Kabir", "At Tarix as-sagiyr", "Al-Kiroat xalfal Imom, "O'rta tarix", "Katta to'plam", "Hadya kitobi" nomli asarlar qolgan. Bulardan "Al-Jome' as-saxix" eng mashhur bo'lib, unga 600 ming hadisdan 7275 ta eng saxih hadislar kiritilgan.

Mashhur muxaddislardan yana biri Abu Iso at - Termiziy (824-892) yoshligidan hadis ilmiga qiziqadi. U 850 yildan sayohatga chiqib, Makka, Madina, Iroq, Xurosonda bo'ladi, ilmi hadis, fikx, qiroat, tarixni o'rganadi. Ko'plab hadislar to'playdi, al-Buxoriyga shogird bo'ladi. Uning mashhur asarlaridan: "Al-Jome' as-saxix" (Sunnan), "Ash - Shamoil an-Nabaviya" (Payg'ambarlarning alohida fazilatları), "VI-ilal fi-l-xadiys" (Hadislardagi illatlar va og'ishlar haqida).

Hadislarda ta'lim - tarbiya, odob - ahloq haqidagi fikrlar juda ko'plab uchraydi. Arablar bosib olganidan keyin Movarounnahrda ham arablardagi kabi machitlar barpo etildi, machitlar huzurida esa maktablar ochildi. Bu maktablarda o'g'il bolalarga Qur'oni karimni o'qishni o'rgatishga farmon berildi. Machit imomi bolalarni o'qitardi. Maktablarda arab tili muhim fan sifatida o'qitilgan. Ma'lumotlarga ko'ra O'zbekiston hududida ham VIII-IX



Abu Iso at - Termiziy

asrlardan boshlab maktab va madrasalar paydo bo'la borgan. Bu yerda beriladigan ta'limning manbai Qur'on asoslari, hadislar va ulamolarning kitoblari hisoblangan. Ta'lim va tarbiyada haqiqiy insoniy hislatlar targ'ib

qilingan. Farzandlarning halol, pok, mehnatsevar, kattalarga hurmat ruhida tarbiyalashga e'tibor berilgan, shu bilan birga dunyoviy bilimlar, hisob, adabiyot, tarix, geografik ilmlari ham o'rgatilgan. Tasavvuf – so'fiylik ta'limoti islom dini negizida dastlab VII-VIII asrlarda arab davlatlarida paydo bo'ldi. XI asrlarda esa Movarounnaxr (O'rta Osiyo), musulmon davlatlari xalqlari hayotida keng yoyildi. Unda falsafiy - axloqiy, ijtimoiy - siyosiy qarashlar va g'oyalar mujassamlashgan.



Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, dunyo butun olam xudoning mujassamlanishi. Xudo barcha narsalarda mavjud, narsalar esa xudoda mavjud. Inson ham bir kuni xudo bilan qo'shiladi. So'fiylik ta'limotining nazariy jihati olloh ishq uchun fidoyilik bo'lsa, amaliyot esa unga sadoqatlikdir. So'fiylik turli ko'rinish va oqimlarda namoyon bo'ladi. O'rta osiyoda tasavvuf ta'limotining paydo bo'lishi yirik mutafakkir, "shayxlar shayxi" Yusuf Xamadoniy (1048-1140) nomi bilan bog'liq. Uning ta'limoticha kishi butun fikrini Olloh visoliga yetishishga bag'ishlashi, bu yo'lda halollik bilan kun kechirishi, mehnat qilishi, har tomonlama kamolga yetishi kerak, shular ahli tasavvuf bo'ladi. O'zi ham Olloh vasliga yetishishga harakat qiladi, o'z kamolotini oshirib boradi, ko'plab shogirdlar yetishtiradi.

So'fiylikning birinchi oqimiga Mansur Xalloy, Fariddin Attor, Jaloliddin Rumiylar ham mansub bo'lib, ularning ta'limoticha, xudo har jihatdan komildir, eng oliy go'zallik, shodlik, baxt uning vaslidir, foni bo'lishdir. So'fiylar poklikni asosiy maqsad qilib qo'yadilar. So'fiylar komillikka erishishning 4 bosqichi bor deyдилar:

1-bosqich - shariat: diniy marosim, takvolarni izchil bajarish.

2-bosqich - tariqat: nafsni tiyish, xilvat, ma'naviy muhabbatni chuqurlashtirib xudo haqida o'ylash, fano, o'zdan kechish.

3-bosqich - ma'rifat: hamma narsaning, borliqning asosi - xudo ekanini, o'z mohiyati xudo mohiyati bilan birligini bilish, anglash.

4-bosqich - haqiqat: sufiy xudoning dargohiga, vasliga yetadi.

So'fiylik ikkinchi oqimining yirik vakillaridan Imom G'azzoliy va Ahmad Yassaviydir.

Imom G'azzoliy (1058-1112) "Xujjatul islom" laqabini olgan. U "Faylasuflarni rad etish", "Saodat kimyosi", "Diniy ilmlarni tiriltirish" kabi ilohiyotga oid asarlar yozgan. G'azzoliy inson kamolga yetishi, ya'ni xudo vasliga yetishi uchun ma'lum shartlarni bajarib, muayyan yo'lni bosib o'tishi kerak, deydi. Bularni u har bir sufiy islom talablari - qonun - qoidalari, aqidalarini, Qur'onni haqiqat deb bilib, unga tobe bo'lishi va ularni so'zsiz bajarishda deb biladi.

Ahmad Yassaviy (1041-1166) tasavvuf shoiri, din va shariat peshvosi. U so'fiylik g'oyalari targ'ib etishda she'rlardan foydalanadi. Yassaviy hikmatlarini axloqiy, falsafiy, ilohiy ildizlari to'g'ridan-to'g'ri Qur'on g'oyalari va payg'ambarlarimiz hadislariga borib bog'lanadi. Yassaviy "Devoni hikmat" asarida insonni komillikka eltadigan din, imon, xudo yo'lida fidoyilik, e'tiqodda sobitlik, halollik va poklik targ'ib etiladi. Yassaviy hikmatlarida to'g'rilik, mehnatsevarlik, mehribonlik, insof g'oyalari ilgari suriladi. Ayrim hikmatlarda ijtimoiy adolatsizlikka qarshi fikrlarni ko'rish mumkin. U nodonlik, jaholatni qattiq qorlab yozadi:

Duo qiling, nodonlarning yuzin ko'rmay,
Haq taola rafiq bulsa, birdam turmay.
Bemor bo'lsa, nodonlarni holin surmay,
Nodonlardan yuz ming jafo ko'rdim mano,
Ae do'stlar nodon birla ulfat bo'lub,
Bag'rim kuyub, g'amdin tuyub, o'ldim mano.

Adib komillikka erishishning yo'li har qanday nafsdan ham parhez qilishda ekanligini ta'kidlab, nafs yo'liga kirmaslikni maslahat beradi. Shu bilan birga har qanday maqsadga erishish yo'lida mehnat qilish lozimligini alohida ta'kidlab o'tadi.

Yassaviyning imon - e'tiqodga chaqiruvchi g'oyalari yoshlar tarbiyasida muhim manbalardan biri bo'lib hisoblanadi. Qur'on va Hadislar nikoh qurish, farzand ko'rish, balog'atga etish, oilaviy hayot va o'lim singari insonlar hayotidagi muhim voqealarda nimalar qilinishi zarurligini ko'rsatadi. Oila haqida qayg'urish islom dinida puxta ishlab chiqilgan keng qamrab oluvchi nikoh tizimida namoyon bo'ladi. Oilagacha

boshlanadigan bu tizim «Nikoh» bilan mustahkamlanadi va oilaviy munosabatlarda davom etadi. U oilaning har bir a'zosi (ham ota-ona, ham farzand) huquqlari, majburiyatlari va javobgarliklarini aniq tasvirlab beruvchi oliy tushunchalardan iborat. Oilaviy munosabatlar o'z-o'zidan rivojlanadigan, o'zaro nazorat qilinadigan, rahm-shafqatli va sevgi-muhabbatga to'la bo'lishi kerak. Xudbinlik, g'azab, e'tiborsizlik, begonalik hamda jismoniy va axloqiy tahqirlash kabi xislatlar ularga begona bo'lishi kerak. Oilaga nisbatan islom dinining bunday nuqtai nazarini Quranning oilaviy munosabatlarga taalluqli asosiy printsiplaridan kelib chiqadi. Nikoh munosabatlarining to'g'ri boshlanish muvaffaqiyat va ularning xotirjam yuksalishining garovi bo'lishi muhimligini anglash zarur. Qur'on nikoh - sunnaning bir qismi ekanligini eslatadi va uning eng yaxshi misollarini ko'rsatish uchun Alloh payg'ambarlarni tanlagan: «Darhaqiqat, sizdan ilgari ham (ko'p) payg'ambarlar yuborganmiz va ularga juftlar va zurriyotlar berganmiz» (Ra'd surasi. 13:38).

Hadislardan birida Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) shunday deydilar: «Nikoh mening an'anamdir, bu an'anadan yuz o'g'irgan kishilar men bilan emasdir». Islom dinida nikoh - bu farzandlar tarbiyalash va baxtli oila qurish uchun o'zaro yordam, samimiylik va sabr-matонатlilik prinpiplariga tayangan holda bir-birini sevadigan va xohlaydigan erkaklar va ayollarning birgalikda yashashidir. Qur'on erkak va ayol o'rtasidagi aloqalarni juda aniq tarzda tasvirlaydi: «U zot sizlar hamdam bo'lishlaringiz uchun o'zlaringizdan juftlar yaratishi va o'rtalaringizda oshnolik va mehr-muhabbat paydo qilishidir» (Rum surasi. 30:21). Hadislarda keltirilishicha Muhammad (s.a.v.) payg'ambarimiz bunday degan: «Sizlarning qaysingiz xuddi men singari o'z oilasi (xotini) uchun namuna hisoblansa, o'sha eng yaxshi kishidir». Oila ma'naviy va axloqiy tomondan qanchalik mustahkam bo'lsa, uning xursandchiligi va baxti shuncha ishonchli bo'ladi.

Yurtimizda yashab ijod etgan buyuk alloma va mutafakkirlarning bebaho ilmiy-ma'naviy merosini tadqiq qilish, ular qoldirgan asarlarni ilmiy-izohli tarjima qilib, ommalashtirish hamda xorijiy davlatlardagi kutubxonalar, arxiv fondlarida saqlanayotgan qo'lyozmalarining elektron nusxalarini to'plab, xalqimizga yetkazish dolzarb masalalarga aylanmoqda.

Bu borada O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti marhum Islom Karimov shunday degan edi: "Buyuk mutafakkir va allomalarimizning islom madaniyatini ravnaq toptirishga qo'shgan

betakror hissasi to'g'risida so'z yuritganda, eng avvalo, haqli ravishda musulmon olamida "muhaddislar sultoni" deya ulkan shuhrat qozongan Imom Buxoriy bobomizning muborak nomlarini hurmat-ehtirom bilan tilga olamiz. Bu mo'tabar zot merosining gultoji bo'lmish eng ishonchli hadislar to'plami – "Al-Jome' as-Sahih" kitobi islom dinida Qur'oni Karimdan keyingi ikkinchi muqaddas manba bo'lib, ahli islom e'tiqodiga ko'ra, u bashariyat tomonidan bitilgan kitoblarning eng ulug'i hisoblanadi. Mana, o'n ikki asrdirki, bu kitob millionlab insonlar qalbini iymon nuri bilan munavvar etib, haq va diyonat yo'liga chorlab kelmoqda". Islom dini ta'limotida Qur'oni Karimdan keyingi asosiy manba hadislardir.

Hadis ilmiga VIII asrning 2-yarmidan boshlab mo'tabar shaxslar tartib berganlar. Ulardan birinchisi Muhammad payg'ambar hadislarini yod olib yurgan hazrati Abu Xurayra bo'lib, hadisga tartib berishning boshida Umar ibn Abdulaziz (xalifa) turgan edi.

Hadislarni birinchi bo'lib yozib borganlar: Rabez bin Sabeh, Said ibn Abu Aruba, Molik bin Anas, Abdulmalik bin Jurayj Makkiy, al-Avzo'iy SHoshiy, Sufiyon Savriy Kufiy va boshqalar edi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, VIII-XI asrlar orasi hadis ilmi uchun «**oltin davr**» hisoblanadi. Bu davrda soxta va to'g'ri hadislarini – tadqiq etishga kirishiladi. Ana shu tarzda hadis ilmi rivojlanadi. Islom dunyosida eng nufuzli manbalar deb sanalgan oltita ishonchli to'plam (As-sahih as-sitta)ni yaratgan muhaddislar ham vatandoshlarimiz bo'lib, ular:

- 1.Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (810-870 y.);
- 2.Imom Muslim ibn al-Xajja (819-874 y.);
- 3.Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy (824-892 y.);
- 4.Imom Abu Dovud Sulaymon Sajistoniy (817-880 y.);
- 5.Imom Ahmad an-Nasoiy (830-915 y.);
- 6.Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazid ibn Mojja (824-886 y.) kabi allomalardir.

Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy milodiy 810-yilda (194-hijriy) Buxoro shahrida dunyoga kelib, bolalik chog'laridanoq Buxorodagi yetuk allomalardan dars olib, hadis ilmida kuchli xotira va o'tkir zehn sohibi bo'lib voyaga yetdi. Imom al-Buxoriy o'n olti yoshida onasi va akasi Ahmad hamrohligida Makka shahriga haj qilgani borib, o'sha yerda qoldi va hadis ilmini o'rganishda davom etdi. U yerdagi zabardast ulamolardan Payg'ambarimiz sallolohu alayhi vasallamning hadislarini yozib olib, o'sha davrdagi Islom olamida mashhur bo'lgan ilmiy markazlarga safar qildi, qishloq va shaharlarni kezdi, hadis ilmidagi

bahs-munozalarda ishtirok etdi. Natijada, Imom al-Buxoriy hadis ilmida kamolotga erishib, o'zi yod olgan 600 mingga yaqin hadislarni sahih va g'ayri sahihlariga ajratdi. Imom al-Buxoriy Islom olami va muhaddislar orasida "Imom ul-Muhaddisiyn" (Barcha muhaddislarning peshvosi) deb hurmat bilan tilga olinadi. Imom al-Buxoriyning **"Al-Jomi' as-Sahih"** (Ishonarli to'plam) asari haqida so'z ketganda shuni aytish mumkinki, mazkur manba Islom dini ta'limotida Qur'oni karimdan keyin asosiy manba sifatida foydalaniladi. Imom al-Buxoriy yashagan davrdan oldin ta'rif etilgan hadis kitoblarida sahih va g'ayri sahih hadislar aralash holda berilgan bo'lib, o'quvchi ulardagi biror hadisni to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini, hadis rivoyat qiluvchining ahvolini tekshirmay va aniqlamay turib, bilolmasdi. Buning uchun o'quvchi o'sha hadisga aniqlik kiritish maqsadida ulamolardan so'rashga majbur bo'lardi. Mana shunday og'ir davrda Imom al-Buxoriy **"Al-Jome as-Sahih"** kitobini 16 yilda yozib tugatib, unga 7275 dan ortiq sahih hadislarni boblarga ajratib tartibli ravishda jamladi.

Imom al-Buxoriyning **"Al-Jome-as-Sahih"** kitobiga mashhur olimlar tomonidan yuzdan ziyod sharh va hoshiyalar bitilgan. Jumladan, **"Fathul-Boriy"**, **"Al-Kavkab ad-Daroriy"**, **"Irshodus-Sariy"**, **"Umdat al-Qoriy"**, **"Fayzul Boriy"** va boshqa ko'plab sharhlarni misol qilib keltirish mumkin. Bundan tashqari, Imom al Buxoriyning **"Al-Adab al-Mufrad"** (Odob durdonalari), **"Birr ul-Volidayn"** (Ota-onani hurmat qilish), **"At-Tarix al-Kabir"** (Katta tarix), **"At-Tarix al-Avsat"** (O'rtacha tarix), **"At-Tarix as-Sag'iy"** (Kichik tarix), **"Al-Jome' al-Kabir"** (Katta hadislar to'plami), **"Kitab al-Ilal"** (Nuqsonli hadislar kitobi), **"Kitab al-Kunya"** (Hadis roviylarining taxalluslari) kabi yigirmadan ortiq asarlarlari mavjud. Imom Buxoriyning ijodiy merosi o'zining hajmi, zamonasining diniy va ijtimoiy fanlarini to'la-to'kis qamrab olganligi bilan kishini hayratga soladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017 yilning 14-15 aprel kunlari Samarqand viloyatiga qilgan tashrifi chog'ida Imom Buxoriy yodgorlik majmui qoshida xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini qurish taklifini bildirib, shunday degan edi: **"Buyuk mutafakkir bobomiz, barcha muhaddislar peshvosi Imom Buxoriy mangu qo'nim topgan ushbu maskanda o'ziga xos ma'naviy-ruhiy muhit mavjud. Majmuaga ziyoratga kelgan odam bu markazga ham kirib, o'ziga katta ozuqa olsin, bobolarimiz hikmatlaridan o'rganib ketsin. Shunda ularning qalbida ulug' ajdodlarimiz bilan faxrlanish tuyg'usi rivoj topadi, ayni paytda shunday buyuk zotlarning avlodi mas'uliyatini his etadi"**.

Demak, hadislar mazmunan har bir mo'minning ishonchini, e'tiqodini mustahkamlaydi va shu bilan birga insonni ma'naviy kamolotga da'vat etadi. Shunday ekan, hadislar komil insonni shakllantirishda muhim manba bo'lib hisoblanadi va undan yoshlar tarbiyasida foydalanish shu kunning dolzarb vazifalaridan sanaladi.

Termiziy Abu Iso, Imom Termiziy (to'liq nomi Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Muso ibn Zaxdok Sullamiy Bug'iy Termiziy) (824, Termiz — 892, Bug' qishlog'i, hozirgi Sherobod tumani) — buyuk muhaddis. Sullamiy deb nisbat berilishiga sabab bobolaridan biri sullam degan arab qabilasiga do'st tutingan, Bug'iy deyilishiga sabab o'sha vaqtdagi But nomli qishloqda vafot etib, shu yerga dafn qilingan. Umrining oxirida ko'zi ojiz bo'lib qolgani uchun ad-Darir taxallusi bilan ham atalgan. Termiziyning yoshlik yillari Termiz shahrida o'tgan, dastlabki ma'lumotni ham shu yerda olgan. Bolaligidan o'ta ziyrakligi, xotirasining kuchliligi, noyob qobiliyati bilan o'z tengqurlaridan ajralib turgan. Diniy va dunyoviy fanlarni, ayniqsa, hadis ilmini alohida qiziqish bilan o'rgangan, bu boradagi bilimlarini yanada oshirish uchun ko'pgina sharq mamlakatlariga borgan. Uzoq yillar Iroq, Isfahon, Xuroson, Makka va Madinada yashagan. Uzoq davom etgan safarlari chog'ida qiroat ilmi, bayon, fikd, tarix, ayniqsa, o'zi yoshlikdan qiziqqan hadis ilmi bo'yicha o'sha davrning yirik olimlarndan ta'lim oladi. Mashhur muhaddislardan Imom Buxoriy, Imom Muslim, Imom Abu Dovud, Qutayba ibn Sayd, Ishoq ibn Muso, Maxmud ibn G'aylon va boshqa uning ustozlari edi. Termiziy Imom al-Buxoriy bilan uchrashganida (bu uchrashuv Nishopurda bo'lgan va ikki alloma 5 yil birgalikda yashashgan) hadisning matninigina emas, uning hikmati va falsafasini tushunib yetganini e'tirof etadi. O'z navbatida Imom al-Buxoriy o'z shogirdini maqtab, kamtarinlik bilan: "Sen mendan bahra topganingdan ko'ra men sendan ko'proq bahra topdim", degan. Bu Termiziyga berilgan juda katta baho edi.

Termiziy yo'lda, safarda bo'lganda ham, yoki bir joyda muqim turganda ham ustozlaridan eshitgan hadislarini yozib olar, ularni tartibli ravishda alohida-alohida qayd qilib borardi. 868 yil xorij safaridan o'z yurtiga qaytgan. Termiziy ilmiy ijodiy ish, shogirdlar tayyorlash bilan mashg'ul bo'ldi va yirik muhaddis olim, imom sifatida shuhrat qozondi. Taqvodorlik, islom dini va o'z obro'siga gard yuqtirmaslikka intilish, dunyo mol-matosi va boylikka beparvo qarash, oxiratning g'amini yeyish Termiziyning hayoti tarzi edi. Termiziyning shogirdlari uning ishlarini davom ettirdi. Ular ichida Makhul ibn al-Fadl, Muhammad ibn Mahmud

Anbar, Hamod ibn Shokir, Abd ibn Muhammad Nasafiy, Haysam ibn Kulayb Shoshiy, Ahmad ibn Yusuf Nasafiy va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Termiziy qalamiga mansub asarlarning aksariyati bizgacha yetib kelgan. "Al-jome' as-sahih" ("Ishonarli to'plam"), "ash-Shamoil annabaviya" yoki "Ash-Shamoil annabiy sallolohu alayhi va sallam" ("Payg'ambar alayhissalomning shakl va sifatлари"), "alIlal filhadis" ("Hadislardagi illatlar"), "Risola filxilof valjadal" ("Hadislardagi ixtilof va bahslar haqida risola"), "atTa'rix" ("Tarix"), "Kitob uzzuhd" ("Zohidlik kitobi"), "Kitob ulasmo valkuno" ("Ismlar va kunyalar kitobi") va boshqa Termiziyning asarlari ichida eng mashhuri, shubhasiz, "Al-jome' as-sahih" bo'lib, 6 ta ishonchli hadislar to'plamidan biridir. Ushbu asar ilmiy manbalarda "Jome' at-Termiziy", "Sahihi Termiziy", "Sunani Termiziy" nomi bilan ham ataladi. Termiziyning muhim asarlaridan yana biri "ash-Shamoil an-nabaviya" Muhammad (alayhi sallom)ning shaxsiy hayoti, u zotning suvrat va siyrati, ajoyib fazilatları, odatlariga oid 408 hadisi sharifni o'z ichiga qamragan manbadir. Bu kitob azaldan islomshunos olimlar, tadqiqotchilarning diqqatini o'ziga tortib keladi. Arab tilida bitilgan ushbu asarga bir qancha sharhlar ham yozilgan. Uning tili ravon, uslubi g'oyatda oddiy. Asar fors va turk tillariga tarjima qilingan. "Ash-Shamoil annabaviya"ning 1-qismida keltirilgan hadisi shariflar payg'ambarning suvrat (tashqi qiyofasi) iga, 2-qismida keltirilgan hadisi shariflar esa ichki dunyosiyo, axloqiy fazilatlarini bayon qilishga bag'ishlangan. Kitobning 16-asrga oid bir qo'lyozmasi Toshkentda, O'zbekiston musulmonlari idorasi kutubxonasida saqlanadi. "Ash-Shamoil an-nabaviya" o'zbek tiliga o'girilib so'nggi yillarda Toshkentda bir necha bor nashr etildi. 1990-yil Termiziy tavalludining 1200 yilligi yurtimizda keng nishonlandi. Mustaqillik yillarida Termiziyning yodgorlik majmuasi 2016-2017 yillari qaytadan ta'mirlanib, qutlug' ziyoratgohga aylantirildi.

Islom dinining tarqalishi. «Qur'on» -dunyo madaniyatining ulkan boyligi

VII asr boshlarida islom g'oyasiga asoslangan Arab xalifaligi tashkil topib, bu davlat o'z mavqeini mustahkamlash uchun boshqa mamlakatlarni ham zabt eta boshladi. Butun Arabiston yarim oroli, Eron, Kavkaz orti, Suriya, Shimoliy Afrika, Janubiy Ispaniya xalifalikning tarkibiga kiritildi. VII asr o'rtalarida Arab xalifaligi Movarounnahrğa ham hujum qilish rejasini tuza boshladi. Bu borada birinchi yurish 651 yilda Ubaydulloh ibn

Ziyod boshchiligida amalga oshirildi. 676 yili esa Said ibn Usmon rahbarligida Buxoro, So'g'diyona, Kesh, Nasaf shaharlariga hujum qilindi.

Arab istilochilarining navbatdagi yurishi Xuroson hokimi Qutayba ibn Muslim tomonidan amalga oshirildi. U 706 yilda Zarafshon vodiysiga yurish boshlab, Poykent, Buxoro, Samarqand, So'g'd, Farg'ona shaharlarini qo'lga kiritdi, Qutaybaning istilochilik yurishi, u 715 yilda arab qo'zg'olonchilari tomonidan o'ldirilgach, to'xtadi. VIII asrga kelib arablar Movarounnahrni to'la zabt etishga erishdilar. Bosib olingan joylarda xalqlarni islom diniga kiritish oson bo'lmadi. Tarixchi at-Tabariyning «At-Tabariy tarixi», Narshaxiyning «Buxoro tarixi» va boshqa tarixiy asarlarda keltirilishicha, islomlashtirish bir necha yilga cho'zilgan.

Markaziy Osiyo xalqlari pedagogik fikrlari tarixiy taraqqiyotida VII asrda Arabiston yarim orolida paydo bo'lgan va VIII asrda mintaqamizga ham yoyilgan islom dini muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Chunki islom dini, uning asosiy kitobi «Qur'oni Karim» va undan keyingi asosiy manba hisoblangan hadislar dar Oллоhga, uning payg'ambari Muhammad alayhissalomga e'tiqod qilish bilan birga ota-onaga hurmat, mehnatsevarlik, ilmga intilish, o'zaro ahil bo'lish, mehr-oqibat, ehson, sabr-toqat, kamtarlik, vafo-sadoqatlilik, poklik, adolat, diyonat kabi insoniy sifatlar haqidagi jihatlari va yaxshi fazilatli hamda odob-axloqli bo'lishlik yo'llari bayon etilgan. Xuddi shuningdek, islom dinida millatidan, elatidan, tanasining rangidan qat'iy nazar, inson insonligi uchun ulug'lanadi. Millatchilik, bir-birini kamsitish, talon-tarojlik, irqchilik islomda yo'q va bo'lmagan. Islom dini har qanday millatchilik kayfiyatidan yuqori turadigan olamshumul ta'limot. U barcha millatlarni birlashtirib, teng, do'st, yoru-birodar qilib, tinch-omon yashashlarini uqtirib keladi. Ayni paytda islom dinida razolat, kibr-havo, adovat, hasad, xiyonat, zulm kabi illatlar qoralanadi. U quruq aqidalar yig'indisi emas. Anna shu ma'rifatni kishilarimiz jon-jon deb qabul qiladilar va yaxshi o'g'itlariga amal qiladilar. Mehr-oqibatli, oriyatli, nomusli bo'lishga, izzat-ehtirom tushunchalariga rioya etishga harakat qiladilar».

Demak, deyarli 15 asrdan beri ko'p musulmonlar (qariyb 1,5 milyard) ning axloqiy-ma'naviy dunyosini mustahkamlab kelayotgan islom dini, Qur'oni Karim, hadislar, ayniqsa hadis ilmining buyuk allomalari (muxaddislari) Ismoil al-Buxoriy (810-870 y), Imom at-Termiziy (824-892 y) lar g'oyalarining ahamiyati bugungi kunda ham beqiyosdir. Markaziy Osiyo xalqlari axloqiy-pedagogik fikrlari tarixiy

taraqqiyotida VIII asrning o'rtalarida paydo bo'lgan va IX – XV asrlarda mintaqamizda keng yoyilgan tasavvuf yoki so'fiyizm falsafasi, ayniqsa uning ko'zga ko'ringan vakillari Hoja Ahmad Yassaviy (1041-1167 y), Najmiddin Kubro (1145-1221 y), Bahovuddin Naqshbandiy (1318-1389y)lar ta'limotlarining ahamiyati katta bo'ldi. Arablarning Movorounnahrda kirib kelishi mahalliy xalq uchun fojia bo'ldi. Keyingi vaqtlarda chop etilayotgan adabiyotlarda o'lkamizga islomning kirib kelishi bir muborak hodisa sifatida talqin qilinayotganligiga qaramay, tarixiy haqiqatni tan olmay ilojimiz yo'q. Ya'ni, arab bosqini bilan islom dinining kirib kelishi masalalarini chalkashtirmasligimiz darkor.

Mojoy olimi Herman Vamberi o'zining "Buxoro yohud Movarounnahr tarixi"¹, tojik ijodkori Sadriddin Ayniy "Muqanna isyoni"² nomli kitoblarida, Abduja'far Muhammad ibni Ja'far ibni Yazid (838 – 923)ning "Tarixi Tabariy", Abubakr Muhammad ibni Ja'far Narshaxiyning (899 – 960) " Tarixi Narshaxiy", XV asr tarixchisi Muhammad ibni Xovandshoh Mirxondning "Rovzotus safo" asarlariga tayanib bergan ma'lumotlariga ko'ra Movarounnahr va Xurosonga arab bosqinchilari kirib kelgunga qadar bo'lgan davrda Buxoro, Samarqand, Naxshab (Nasab – Qarshi), Kesh (SHahrisabz), Shumon (yoki SHomon) va boshqalar mustaqil davlat bo'lganlar va o'z hukmdor (podishoh yoki xudot)lariga ega bo'lganlar. Mamlakat asosan dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lgan. Bir yoki bir necha qishloqni birlashtirib, ularga xo'jayinlik qilgan kimsa "Dehqon" deyilgan, yerda bevosita ishlovchi kishilar qishloqi, sahroyi, kishovarz ("ekuvchi") nomlari bilan atalgan. Hukmdorlar qishloq yerlarini zo'rlik bilan tortib olganlar yoki sotib olganlar, katta yer egalari esa soliq to'lashga majbur qilganlar. Ayni vaqtda dehqonlar (yirik yer egalari) qo'llarida ishlovchi " Ekuvchi" lardan qurolli kuchlar uchun askarlar tayyorlab, hukmdorlar hizmatiga yuborib turganlar. Arablar hujumi arafasida Buxoro hukmdori qo'lida 18 – 19 ming qurollangan askar bo'lgan. Ammo, Buxorodan 40 km g'arbroqda joylashgan Paykand qal'asi aholisi asosan savdogarlar bo'lib, mustaqil hokimiyatga ega edilar va Buxoro hukmdoriga bo'ysunmas edilar. Bulardan tashqari ko'pgina shahar va qishloq qal'alarida istiqomat qiluvchilar asosan hunarmandchilik bilan shug'ullanar edilar.

Xuroson va Mavorounnahrda qarshi arablar istilosi xalifa Umar binni Xattob davrida boshlangan. Hijriy 13 – 23, melodiylar 635 – 644 yillar. Bu davrda arablar Amudariyo (Jayxun) sohillarigacha yetib kelgan. Usmon binni Affon xalifaligi davrida, hijriy 23 – 35, melodiylar 644- 657 yillarda

mahalliy aholi bosqinchilarga qarshi isyon ko'tarib, arablarni quvib yuborgan.

Arablar uchun Xuroson va Mavorounnahr asosan bitmas– tuganmas hazina manbai edi. Ajdodlarimizga nisbatan ularda zarracha shafqat, diyonat bo'lmagan. Ona yerimizda ular vaxshilikning hamma ko'rinishlarini namoyon qildilar. Hijriy 60-64, melodiy 680-684 yillarda Yazid binni Muoviya, Muslim binni Ziyod, Asad binni Abdullo va boshqalar ketma-ket Mavoronauzrga hujum qildilar. Xalifalik tamonidan Xurason amiri qilib tayinlangan har qaysi hukmron Buxoro, Samarqand va boshqa yerlarga hujum qilib, shahar va qishloqlarni faqat o'lja ilinjida talar va ko'plab boyliklarni qo'lga kiritib, orqaga qaytar edilar.

“Tarixi Narshaxiy” asarida yozilishicha, Qutayba Buxoroni so'ngi bor zabt etgach, shahardagi har bir oila hovlisining teng yarmini arablarga berish haqida farmon chiqargan. Arablar mahalliy halq bilan bir joyda yashab, ularni nazorat qilib turishi lozim edi. Arab istilochilari zobt etilgan yerlarda sulh tuzib, ko'rinishidan yarashuvga kelishgan bo'lsalarda, qulay fursat bo'lishi bilan o'z foydalari uchun birinchi bo'lib vadani buzar edilar.

Muqaddas dinimiz – islomda o'z ifodasini topgan qadriyatlardan ayni holda halqimiz ma'naviy dunyosini tasavvur etib bo'lmaydi. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga nozil bo'lgan dastlabki oyatdanoq ma'rifatga, ilmga, kamolotga undov shaklida «o'qi !» –degan xitob yangragan edi. Islom dinining muqaddas kitobi «Qur'on» deb atalmish manbada ham ramziy ma'no bo'lib, bu muqaddas manba nomining ma'nosi ham «o'qimoq», «qiroat qilmoq», «jamlamoq» kabi mazmunga egadir.

Diniy adabiyotlardan ma'lumki, rasuli akram (s.a.v.) ga vaxiyar Makkada 13 yil, Madinada 10 yil davomida nozil bo'lgan. Davrimizning ko'zga ko'ringan olimi, yirik dinshunos mutaxassis, professor Anvar Eshonxonovich Abdusamedov o'zining ilmiy-tahliliy xulosalariga tayangan holda Qur'on suralarining xronologik tartibini quyidagicha bayon qiladi:

1. Makka davri (610-yildan 619-yil oxirlarigacha), bu davrda yuksak adabiy ijod namunalari bo'lgan saj' janridagi suralar nozil bo'lgan.

2. Makka davri (616-yildan 619-oxirlarigacha) Muhammad (s.a.v.) va uning izdoshlari doimiy ta'qib ostida yashagan va ko'pchiligi Habashistonga ko'chib ketgan muhitda o'qilgan. Bu suralarda Allohning “Rahmon” sifati ko'p tilga olinganligi sababli ilmiy adabiyotlarda ularni “Rahmon suralari” deb atalgan.

3. Makka davri (620-yil boshlaridan 622-yil sentyabrigacha). Bu davrda ham payg'ambarimiz va u kishining sahobalari ta'qib ostida yashaganlar. Ko'pincha maxfiy ravishda shahardan tashqarida ibodatga to'planganlar. Bu davr suralarida islom aqidalariga xos bo'lgan ta'limotga keng o'rin berilganligi sababli, yevropa olimlari bularga "Payg'ambarlik suralari" deb nom berganlar.

Madina davriga oid suralar esa besh davrga bo'lingan:

1. Madina davri (622-yil oktyabrdan, 624-yil martigacha) Muhammad (s.a.v.) Madinaga ko'chib kelganidan to Makkaliklar bilan bo'lgan yirik to'qnashuv - Badr jangigacha bo'lgan davrda nozil bo'lgan suralar.

2. Madina davri (624-yil martdan, 625-yil martgacha). Badr Jangidan keyin Uhud jangigacha o'tgan bir yilda nozil bo'lgan suralar.

3. Madina davri (625-yil martdan, 627-yil martgacha). Uhud jangidagi mag'lubiyatdan keyin Handaq jangigacha o'tgan ikki yilda nozil bo'lgan suralar.

4. Madina davri (627-yil aprelidan, 630-yil yanvarigacha). Handaq jangidan so'ng Makkaning fatx etilishigacha o'tgan salkam uch yil ichida nozil bo'lgan suralar.

5. Madina davri (630-yil fevraldan, 632-yil maygacha). Makka olinganidan so'ng Muhammad (s.a.v.)ning vafotlarigacha o'tgan ikki yildan ortiqroq davr ichida nozil bo'lgan suralar.

Mazkur davrlar xronologiyasi haqida A. E. Abdusamedov "Biz bu o'rinda Qur'on suralarining xronologik tartibi masalasiga umumiy tarzdagina to'xtalib o'tdik. Bu g'oyat murakkab ilmiy masalani faqat maxsus tadqiqotdagina mufassal yoritish mumkin"- deydi. Chindan ham bu masala xususida jiddiy tadqiqot olib borish zarurati ayon bo'lmoqda. Xususan, Qur'onga xos bo'lgan Makka suralari» islom ensiklopediyasi» (Toshkent 2004-yil 148-bet)da 86 ta deb ko'rsatilgan. Demak, qolgan 28 ta sura Madinada nozil bo'lgan bo'ladi. Ammo A.E. Abdusamedovning "dinlar tarixi" kitobida (236-bet) Madina suralari 24 ta deb ko'rsatilgan. Bu ma'lumotga ko'ra esa Makka suralari 90 tani tashkil etadi.

Endi Qur'onning kitob holiga keltirilishi xususida to'xtaladigan bo'lsak, dastlabki kezlarda, guvohlar ishtirokida, nozil bo'lgan oyatlar suyak, tosh, teri, qog'oz va boshqa narsalarga yozib borilgan bo'lsa, payg'ambarimiz vafotlaridan keyin, xalifa Abu Bakr Siddiq davrlarida xalifa Usmon taklifi bilan bir yil davomida mavjud Qur'on sura -oyatlari Zayd ibn Sobit tomonidan to'plam holiga keltirildi va saqlash uchun Abu

Bakr Siddiqga topshirildi. Halifa Usmon davrlariga kelib esa turli jihod janglarida shirali ovoz va Qur'on mazmunini yodda tutish sohibi bo'lgan ko'plab qorilar shahid bo'ldilar. Kallomulloh qiraotida ma'lum ixtiloflar vujudga kela boshladi va noto'g'ri talaffuz oqibatida Qur'on mazmuniga putur yeta boshladi. Halifa Abu Bakr Siddiq bu dunyoni tark etganlaridan so'ng mavjud Qur'on sahifalari Umar (r.a.)ning uylarida saqlangan. U kishi olamdan o'tgach esa, qizlari, payg'ambarimizning jufti holollari Hafsa binti Umar huzurida qoldi. Halifa Usmon topshirig'iga binoan mavjud Qur'on sahifalari Zayd ibn Sobit tomonidan olti nusxada ko'chirildi va turli shaharlarga aniq, yoqimli qiroat bilan tilovat qila biluvchi qorilar bilan bir nusxadan yuborildi. Har bir qoriga bir nusxadan Qur'on topshirilib, faqat ularninggina usulida qiroat qilinishi shart qilingan, ya'ni ustoz qori sifatida Abdulloh ibn Soib Makkaga, Mug'iyra ibn SHihob SHomga, Abu Abduraxmon Somiy Kufaga, Amir ibn Abdulqays Basraga, Zayd ibn Sobit esa Madinaga yuborildi. Bir musxaf esa Usmonda qoldi va bu kitob «Imom musxaf»deb nomlandi.

Keyinchalik "Qur'on" o'qilishida yanada aniqlikka erishish maqsadida, arab grammatikasining so'nggi yutuqlariga amal qilgan holda xalifa Ali ibn Abu Tolib amriga ko'ra olim Abu Asvod ad-Duali tomonidan bu muqaddas manba sahifalari, harflari nuqtalab chiqildi. Har bir musulmon kishi o'ziga kerakli miqdorda Qur'on suralaridan yod olishi farzi ayn, uni to'liq yod olish farzi kifoya deyildi.

Ma'lumki Qur'on suralardan tuzilgan bo'lib, ular oyatlardan tashkil topgan va eng katta sura 286, eng kichigi 3 oyatdan iboratdir. Sura atamasi «tizma», «qator», «qo'rg'on», «manzil va sharaf» degan ma'nolarni beradi. Oyat atamasi ilohiy belgi, mo'jiza ma'nolarini beradi, Ko'pgina ulamolarning ma'lumotlariga qaraganda Qur'on 114 sura va 6236 oyatdan iboratdir.

Nazorat savollari:

1. Musulmon maktablarida ta'lim tizimi va mazmuni qanday edi?
2. Qur'oni Karimda ilgari surilgan axloqiy tamoyillar haqida so'zlang.
3. Hadis ilmida qaysi davr "Oltin davr" deb nom oldi?
4. "Hadim" va "Sunna" tushunchalarining mazmunini so'zlab bering.
5. Hadislarda ilgari surilgan axloqiy tamoyillarni daftaringizga yozib chiqing.
6. Imom Ismoil al-Buxoriy, Imom Iso at-Termiziylar haqida nimalarni bilasiz?
7. O'rta Osiyoda qanday musuimon maktablari paydo bo'ldi?
8. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng dinga munosabat qanday o'zgardi?

9.O'zbekistonda nechta diniy konfessiya bor?

10.O'zbekistonda aholining nechta foizi islom diniga mansub millat avlodlaridir?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1.M.X.To'xtaxodjaevaning umumiy tahriri ostida. Pedagogika darslik.T.O'zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati, 2010.

2. Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. Darslik. – "A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi 2001.

3. Hoshimov K.Nishonova S, Inomova M., Hasanov R. Pedagogika tarixi.O'quv qo'llanma – T.O'qituvchi 1996.

4. Hoshimov K.C.Ochil. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. O'quv qo'll.I-jild. – T. O'qituvchi 1999.

5. Hoshimov K.C.Ochil. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. O'quv qo'll.I-jild. – T.O'qituvchi,2010.

3-MAB3Y:

IX-XII ASRLAR. SHARQ UYG'ONISH DAVRIDA PEDAGOGIK FIKRLARNING RIVOJLANISHI

Reja:

1. Sharq uyg'onish davri va unda ta'lim-tarbiya masalalari haqida tushuncha hosil qilish
2. Xorazmiy, Forobiy, Farg'oniy, Beruniy, Ibn Sino, Javhariy, Marvaziy, Jurjoni

Tayanch soz va iboralar: Arab xalifaligi, sharq uyg'onish davri, Ma'mun akademiyasi, "Tarix kitobi", «Baxt-saodatga erishuvchi yo'l»

Arab xalifaligi yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, yagona Islom dinining tarkib topishi madaniy hayotga ham ta'sir etdi. Madaniy hayotda yuz bergan ko'tarinkilik ma'naviy hayotda ham o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. Ana shu ko'tarilish butun Arab xalifaligini, Yaqin va o'rta Sharqni qamrab olganligi uchun ham Sharq uyg'onish davri deb ataldi. Xalifalik yemirilishi jarayonida tashkil topgan mustaqil davlatlardagi madaniy rivojlanish xalifalik davridagi madaniy rivojlanishning davomi edi. Arab xalifaligida IX asrda vujudga kelgan Uyg'onish davri xalifalikning Bag'dod, Damashq, Xalab shaharlarida boshlangan. Bu uyg'onish jarayoni IX asrdan boshlab XV-XVI asrlargacha davom etdi. Xalifa Xorun ar-Rashid davrida (786-833 y.y.) va uning o'g'li al-Ma'mun davrida Bag'dodda "Bayt-ul-Hikma" ("Donishmandlik uyi") (hozir Akademiya ma'nosida) tashkil etiladi. Mazkur Akademiya barcha ilm sohiblarining ilmiy markaziga aylanadi. Uning qoshida jahon kutubxonasi tashkil etilgan. Akademiya 813-833 yillarda yanada rivojlangan. Akademiya qoshida rasadxona ham bo'lgan, keyinchalik yangi kutubxona qurilgan. Bog'doddagi mazkur ilm markazi, o'z navbatida Sharq va g'arbda ilm-fanning taraqqiy etishiga, ma'naviy hayotning rivojlanishiga ta'sir etgan. Xalifa al-Ma'munning ilm-fan ravnaqida ko'rsatgan homiyiligini alohida ta'kidlash joiz

U IX asr boshlaridan xalifalikning Xurosondagi noibi bo'lib turganda ham Movarounnahr va Xurosondagi olimlarni to'plab, ularning ilmiy ijodiga sharoit yaratib bergan. Bular orasida al-Xorazmiy, al-Xuttaliy, al-Javhariy, al-Farg'oniy, al-Marazviy kabi vatandosh olimlarimiz ham bo'lgan. Al-Ma'mun xalifalik taxtiga o'tirgach u olimlarning barchasini Bag'dodga chaqirib oladi va "Bayt-ul-Hikma" - donishmandlik uyi

("Ma'mun akademiyasi")da arab olimlari bilan hamkorlikda ilm-fan ravnaq topadi.

Qadimgi yaratilgan madaniy yodgorliklar, ular xoh yunon, xoh arab, xoh Movarounnahr va Xuroson xalqining eng qadimgi antik davrlar madaniyati bo'lsin, Uyg'onish davri madaniyatining yaratilishi va rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qildi

Iqtisodiyot taraqqiy etdi, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik rivojlandi.

Movarounnahrda, xususan, Xorazm, Urganch, Farg'ona, Samarqand va Buxoro to'qimachilik mahsulotlari, ayniqsa Samarqand va Buxoro shoyisi dunyoga mashhur bo'lgan. Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer maydonlari kengaydi, ko'plab sug'oriladigan yerlar ochildi, sug'orish inshootlari tiklandi, yangilari qurildi, paxta, zig'ir, kanop ekilib, ularning tolasidan mato to'qildi.

Arab xalifaligiga bo'ysungan mamlakatlarning xo'jalik iqtisodiy aloqalarining kuchayishi va turli madaniyatlar- Hind, Movarounnahr, Eron, arab, Misr, grek-yunon-rim madaniyatlarining yaqindan o'zaro aloqasi va bir-biriga ta'sir etib borishi katta rol o'ynadi. Bu davrda pul muomalasi rivojlandi. Somoniylar davlatida Marv, Buxoro, Samarqand va Urganch o'sha davrning madaniy markazlari sanalardi. Bu davrda arab tili ilmiy va aloqa tili edi. Maktablarda darslar arab tilida olib borilar edi. Rasmiy hujjatlar, shariat qoidalari arab tilida yuritilar edi. Ilmiy asarlar ham arab tilida yozilar edi.

X asrdan boshlab Movarounnahr va Xurosonda mustaqil feodal davlatlar – Toxiriylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshoxlar davlatlarining paydo bo'lishida xalifalikning yemirilishi ham madaniy xayotning yanada ravnaq topishiga olib keldi. X asr o'rtalariga kelib, fors-tojik tilida ham ish yuritila boshlandi. Ammo hujjatlar, ishlar fors-tojik tilida bo'lsa ham, arab imlosida yozilar edi. Buxoro amiri saroyida esa yirik kutubxona mavjud bo'lgan. Amir kutubxonasini o'sha davrdagi Sheroz kutubxonasi bilan bellasha oladigan yagona kutubxona sifatida tan olganlar. O'sha davrda Buxoroda katta kitob bozori bo'lgan. Kitob do'konlarida olim va fozil kishilar uchrashib, ilmiy muloqot, munozaralar o'tkazganlar. Bu shaharlardagi maktablarga hatto tevarak-atrofdagi qishloqlardan oddiy xalq bolalari ham kelib o'qiganligi manbalarda keltiriladi. Somoniylar davrida Rudakiy, Firdavsiy, al-Xorazmiy, al-Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi mutafakkirlar ijod etganlar.

Sharq uygʻonish davrida sof pedagogik asarlar ham yaratilgan. Qomusiy olimlar oʻz ilmiy merosida taʼlimiy-axloqiy asarlar yaratishga ham katta eʼtibor berib kelishgan.

Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al-Fargʻoniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino Movarounnahr va Xurosonda IX asrlarga kelib maʼnaviy koʻtarilish Sharq Renessansi – Uygʻonish davrining boshlanishga olib keldi

Sharq mutafakkirlarining maʼnaviy madaniyat sohasiga qoʻshgan ulushlari nihoyatda boy boʻlib, mazmunan qadriyatlarining barcha yoʻnalishlarini qamrab olganligi bilan xarakterlanadi. Ular:

- aqliy madaniyatni shakllantirish bilan bogʻlanga qadriyatlar;
- maʼnaviy-ruhiy qadriyatlar;
- ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar;
- badiiy-nafis qadriyatlar;
- diniy qadriyatlar tarzida oʻz ifodasini topgan.

Allomalar bolaga hurmat bilan munosabatda boʻlish gʻoyasini ilgari suradilar, sxolastik oʻqitish va qatʼiy intizomga qarshi chiqadilar. Ularning fikricha, oʻqish bolada bilimlarga qiziqishni uygʻotishi kerak. Ullarining taʼlimiy qarashlarida birinchi oʻringa inson shaxsini qoʻyadilar hamda bolalarni har tomonlama, jismoniy va estetik kamolotga erishishlari, shuningdek, tillarni bilishlarini zarur deb hisoblaydilar. Aqliy taʼlimni tashkil etuvchi fanlar sirasiga matematika, astronomiya, mexanika va tabiatshunoslik kabi tabiiy-ilmiy fanlarni kiritadilar.

Muhammad al-Xorazmiyning tarix va musiqaga oid, quyosh soatlari toʻgʻrisida ham asarlari boʻlib, «Tarix kitobi» («Kitob at-tarix») xalifalik tarixiga oid va xalifalikning birinchi tarixchilaridan sanaladi. Shuni taʼkidlash joizki, alloma oʻzigacha boʻlgan ilmiy bilimlarning asosiy gʻoyalari, metodlarini sintezlashtirdi. U ilmiy bilimlarni oʻrganuvchilarning mustaqil bilim olishlariga eʼtiborni qaratdi. Xorazmiy bilim olishda talabaning shaxsiy kuzatishlariga hamda olgan bilimlaridan foydalanishga katta eʼtibor berdi. Bunda u ilm izlovchilarning ilmiy manbalarni toʻplash, ularni ifodalash va kuzatganlarni tushintira olish malakalarini hosil qilishga katta baho berdi. Masalan, «Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va-l muqobala» asarida olimlarni uch guruhga boʻlib shunday yozadi: «Ulardan biri oʻzidan avalgilar qilgan ishlarni amalga oshirishda boshqalardan oʻzib ketadi va uni oʻzidan keyin qoluvchilarga meros qilib qodiradi. Boshqasi oʻzidan avvalgilarning asarlarini sharhlaydi va bu bilan qiyinchiliklarni osonlashtiradi, yopiqni

ochadi, yo'lni yoritadi va uni tushunarliroq qiladi. Yoki bu ayrim kitoblarda nuqsonlar topadigan va sochilib yotganni to'playdigan odam bo'lib, u o'zidan av algilar haqida yaxshi fikrda bo'ladi, takabburlik qilmaydi va o'zi qilgan ishidan mag'rurlanmaydi». Muhammad al-Xorazmiyning bu fikrlari bir tomondan, olimlar faoliyatining ezgulikka xizmat qilishini yoritadi; ikkinchi tomondan, o'sha davrda ilmiy tadqiqot ishlari va o'qitishning metod va vositalaridan qay darajada foydalanganligini ko'rsatadi. Barcha mutafakkirlar kabi Muhammad al-Xorazmiy ham ko'rgazmali-tajriba metodlari, bilim berishning turli vositalari, savol-javob, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish metodlari, bilimlarni sinash metodlaridan foydalangan. Allomaning arifmetikaga oid risolalari tafakkurni rivojlantirish uchun bilimlarni izchil bayon etishga e'tibor berganligini ko'rsatadi. «Men arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o'z ichiga oluvchi «Aljabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob»ni ta'lif qildim, chunki meros taqsim qilishda, vasiyatnoma tuzishda, mol taqsimlashda va adliya ishlarida, savdoda va har qanday bitimlarda, yer o'lchashda, kanallar o'tkazishda, geometriyada va boshqa shunga o'xshash turhcha ishlarda kishilar uchun zarurdir». Muhammad al-Xorazmiy bilishni sezgidan mantiqiy tasavur orqali farq qish haqida fikr bayon etgan: sezgi orqali bilish bu qisman bilish bo'lsa, mantiqiy bilish haqiqiy bilimning muhim tomonini namoyon etadi. Muhammad al-Xorazmiy bilish nazariyasiga muhim hissa qo'shdi. U birinchilardan bo'lib, sinov-kuzatish va sinov metodlariga asos soldi (samoviy ob'ektlarning harakatini aks ettiruvchi jadval asosida matematik masalalarning algoritm metodida echishni ishlab chiqdi). U matematik g'oyalar asosida odamlarning hayotiy zarurati yotishini, ilmiy kashfiyotlar odamlarning amaliy talablari asosida paydo bo'lishini asosladi. Masalan, yer ishlari, binolar qurish, kanallar qazish shunday paydo bo'lgan, deydi. U birinchi marta insonlar o'rtasidagi munosabatlarni matematik shakllarda ifodaladi. 160 dan ortiq ilmiy asar yaratganligini qayd etadilar.

Forobiy tahminan 941-yillardan boshlab Damashqda yashaydi. Shahar chekkasidagi bog'da qorovul bo'lib ishlaydi va faqirona hayot kechirib, ilmiy ish bilan shug'ullanadi. 943-967 -yillari esa Halabda yashaydi. 949- 950 -yillarida Misrda ham bolgan. So'ng yana Damashqqa qaytib, shu erda 950 -yili vafot etgan. Damashqdagi «Bob as-sag'ir» qabristoniga dafn qilingan. Abu Nasr Forobiy ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan ohm. U tabiiy, ilmiy va ijtimoiy bilimlarning barcha sohalarida ilmiy ish ohb borgan. Forobiy o'zidan keyin juda boy ilmiy

meros qoldirgan. Falsafa, musiqa, filologiya va boshqa tabiiy, ilmiy bilimlarning turh sohalarida asarlar yaratgan. Demak, Forobiy inson baxt-saodatga erishuvi uchun ularni baxtli-saodatli qila oladigan jamoa rahbari bo'lishi kerak deydi. t Forobiy odamlarni turh belgilarga qarab guruhlarga bo'ladi. Bunda u kishilarning diniy mashabiga, millatiga, irqiga qarab emas, balki tabiiy hususiyatlari, qobiliyatlari, iqtidori, bilim ko'nikmalariga e'tibor berish zarur, deydi. U o'zning «Baxt-saodatga erishuv yo'llari haqida risola» asarida «Davlatning vazifasi insonlarni baxt-saodatga ohb borishdir, - deb yozadi. - Bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo'lga kiritadi». Forobiy davlatni etuk shaxs boshqarishi lozim, deydi; ya'ni jamoani idora etuvchi adolath, dono boiishi, qonunlarga rioya etishi va qonunlar yarata olishi, kelgusini oldindan ko'ra olishi, boshqalarga g'amxo'r boiishi lozim deydi. Forobiy ta'hm-tarbiyaga bag'ishlangan asarlarida ta'lim-tarbiyada nimalarga e'tibor berish zarurligi, ta'lim-tarbiya usullari va uslubi haqida fikr yuritadi. «Fozil odamlar shahri», «Baxt saodatga erishuv to'g'risida», «Ixso al-ulum», «Ilmlarning kelib chiqishi», «Aql ma'nolari to'g'risida» kabi asrlarida allomaning ijtimoiy-tarbiyaviy qarashlari ifoda topgan. Forobiy ta'lim-tarbiyani uzviy birlikda olib borish haqida ta'lim bergan bo'lsa ham, ammo har birining insonni kamolga etkazishda o'z o'rni borligini alohida ta'kidlaydi. Forobiy «Baxt-saodatga erishuv to'g'risida» asarida bilimlarni o'rganish tartibi haqida fikr yuritadi. Uning ta'kidlashicha, avval bilish zarur bo'lgan ilm o'rganiladi, bu - olam asoslari haqidagi ilmdir. Uni o'rgangach, tabiiy ilmlarni, tabiiy jismlar tuzilishini, shaklini, osmon haqidagi bilimlarni o'rganish lozim. Undan so'ng, umuman, jonli tabiat, o'simlik va hayvonlar haqidagi ilm o'rganiladi, deydi. Forobiy inson kamolotga yolg'iz o'zi erisha olmaydi. U boshqalar bilan aloqada bo'lish, ularning ko'maklashuvi yoki munosabatlariga muhtoj bo'ladi. Uning fikricha, tarbiya jarayoni tajribali pedagog, o'qituvchi tomonidan tashkil etilishi muhum. Chunki har bir odam ham baxtni va narsa-hodisalarni o'zicha bila olmaydi. Unga o'qituvchi lozim. Forobiy ta'lim-tarbiyaning asosiy vazifasi jamiyat talablariga javob bera oladigan va shu jamiyat uchun xizmat qiladigan etuk insonni tarbiyalashdan iborat deb biladi. Forobiy ta'hm va tarbiyaga birinchi marta ta'rif bergan ohm sanaladi. Ta'lim - insonga o'qitish, tushuntirish asosida nazariy bilim berish; tarbiya - muayyan hunami egallash uchun zarur bolgan axloq normalari va amaliy malakalarni o'rgatishdir, deydi olim. Ta'lim faqat so'z va o'rgatish bilangina bo'ladi. Tarbiya esa, amaliy ish, tajriba bilan, ya'ni shu xalq, shu

millatning amaliy malakalaridan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga berilgan bo'lish, o'rganishdir. Forobiy nazariy bilimlarni egallashga kirishgan har bir kishi xulq-odobda ham qay darajada pok bo'lishi kerakligini «Falsafani o'rganishdan oldin nimani bilish kerakligi to'g'risida» risolasida shunday ta'riflaydi: «Falsafani o'rganishdan avval o'zingizni hirs-havaslardan shunday tozalashingiz lozimki, sizda maishiy va shahvoniyat kabi noto'g'ri tuyg'ularga emas, balki kamolotga bolgan hirs-havas qolsin. Bunga xulq-axloqni faqat so'zdagina emas, balki haqiqatda (amalda) tozalash orqali erishish mumkin. Shunday so'ng xato va adashishdan saqllovchi, haqiqat yo'lini tushunib olishga boshlovchi (notiq- so'zlovchi, fikrlash ma'nosida) nafsini, jonini, ruhini tozalash zarur». Forobiy axloqiy fazilatlar deganda bilimdonlik, donolik va mulohazah bo'lish, vijdonlilik, kamtarlik, ko'pchilik manfaatini yuqori qo'yish, haqiqat, ma'naviy yuksaklikka intilish, adolatlilik kabi xislatlarni tushunadi. Ammo bu xislatlarning eng muhumi har bir insonning bilimli, ma'rifatli bo'lishidir. Shuning uchun ham Forobiy axloq tushunchasiga aql bilan uzviy bogliq holda, tafakkurga asoslangan axloq sifatida qaraydi. Bundan biz Forobiyni axloqni xulq me'yorlari ifodasi sifatidagina emas, balki kishilar aqliy faoliyatining natijasi sifatida ham talqin etganligini ko'ramiz. Forobiy «Aql ma'nolari haqida» risolasida aql masalasini tahlil qilib, aql bilish haqidagi ta'limotda mantiq (logika) ilmi muhim o'rin tutadi, deydi. U mantiq ilmi bilan grammatika o'rtasidagi mushtaraklikni qayd etib, mantiqning aqlga munosabati, grammatikaning tilga munosabati kabidir; grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani kabi, mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo'lga yo'naltirib turadi, deydi. Forobiy «Muzika haqida katta kitob» asari bilan o'rta asrning yirik muzikashunosi sifatida mashxur bo'ldi. U muzika ilmini nazariy, amaliy jihatdan yoritib, muzikani inson axloqini tarbiyalovchi, sihat-salomatligini mustahkamlovchi vosita deb qaragan. Uning bu sohada qoldirgan merosi muzika madaniyati tarixida muhim ahamiyatga molikdir. Forobiy ta'limda barcha fanlarning nazariy asoslari o'rganilsa, tarbiyada ma'naviy-axloqiy qoidalar, odob me'yorlari o'rganiladi, kasbhunarga oid malakalar hosil qilinadi, deb uqtiradi. Bu muhim vazifa tajribali tarbiyachilar tomonidan turh metodlar yordamida amalga oshiriladi. Forobiy ta'lim - tarbiya ishlarini ikki yo'l bilan amalga oshirishni nazarda tutadi. Amaliy fazilatlar va amaliy san'at (kasb-hunar)lar va ularni bajarishga odatlanish masalasiga kelganda, bu odat ikki yo'l bilan hosil qilinadi: bulardan birinchisi - qanoatbaxsh, chorlovchi, ilxomlantiruvchi so'zlar yordamida odat hosil

qilinadi, malaka vujudga keltiriladi, odamdagi g'ayrat, qasd-intihsh harakatga aylantiriladi. Ikkinchi yo'l (yoki usul) - majbur etish yo'li. Bu usul gapga ko'nmovchi, qaysar shaharliklar va boshqa sahroyi xalqlarga nisbatan qo'llaniladi. Chunki ular o'z istaklaricha so'z bilan g'ayratga kiradiganlardan emaslar. Ulardan birortasi nazariy bilimlarni o'rganishga kirishsa, uning fazilati yaxshi bo'ladi. Kasb-hunarlarini va juz'iy san'atlarni egallashga intilish bo'lmasa, bunday odamlarni majbur etmaslik kerak. Chunki shahar xalqlariga tarbiya berishdan maqsad - ularni fazilat egasi qihb, san'at ahllariga aylantirishdir Demak, Forobiy ta'lim-tarbiyada rag'batlantirish, odatlantirish, majbur etish metodlarini ilgari surgan. Har ikkala usul ham pirovardida insonni hartomonlama kamolga etkazish maqsadini ko'zlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Forobiy pedagogik ta'limotining asosida komil insonni shakllantirish, insonni o'z mohiyati bilan ijtimoiy, ya'ni faqat jamiyatda, o'zaro munosabatlar jarayonida komillikka erishadi, degan falsafiy qarashi turadi.

Beruniy yirik olim Abu Nasr ibn Iroqdan Evklid geometriyasi, Ptolemeyning astronomik ta'limotlaridan dars olgan. Bundan tashqari, o'zidan oldin o'tgan Muhammad Xorazmiy, geografiya olimi Abul Abbos, Ahmad Farg'oni, Marvaziy, Javhariy, Abu Nasr Forobiy, Abul Vafo Juzjoni, seyistonlik Abu Said as-Sijiy, Abu Muhammad Hamid Xo'jandiy va boshqalarning asarlarini mustaqil o'rganadi. 995-yilgacha Beruniy astronomiya, geografiya, geodeziyaning amaliy masalalarini hal etish bilan birga, Sharqda birinchi bo'lib globus yasadi va astronomiyaga oid bir necha kitob yozdi («Kartografiya», «Globus yasash kitobi», «Yerdagi joylarning uzunlama va kenglamalarini aniqlash haqida maqola» va boshqalar). Beruniy hah yosh ohm bo'hshiga qaramay, Kotda 994-995-yillari astronomik asboblari ixtiro qilib kuzatishlar o'tkazgan. O'sha davrda Kaspiy bo'yi viloyatlarida Qobus ibn Vushmagir yosh olimga xayrixohlik ko'rsatadi. «Shamsal-maoliy» («Oliy m artabalar quyoshi») laqabi bilan mashhur bo'lgan bu podshohga bag'ishlab Beruniy «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarini yozadi va unga taqdim etadi. Bu asar Beruniy nomini Yaqin va O'rta Sharqqa mashhur qildi. 84 1004-yili Beruniy Ma'mun II ibn Ma'mun tomonidan Xorazmga chaqirib olinadi va uning yaqin maslahatchisi etib tayinlanadi. Ma'mun davrida Urganchda «Majlisi



ulamo» - «Ma'mun akademiyasi» nomli ilmiy markaz tashkil etiladi va u yerda musulmon Sharqining yirik olimlari faohyat ko'rsatadilar. Beruniy bir necha yil kamyob metallar va qimmatbaho toshlar ustida tajribalar olib boradi va keyinchalik ana shu tadqiqotlari asosida «Mineralogiya» asarini yaratadi. 1017-1018-yillari yana taxt va hokimiyat uchun kurash boshlanib, Movarounnahrda Qoraxoniylar davlati barpo etiladi.

Ma'mun akademiyasidagi ko'plab olimlar qatori Beruniy ham G'aznaga olib ketiladi va u yerda ijodini davom ettiradi. Beruniy bu yerda «Xorazmning mashhur kishilari», «Turar joylar orasidagi masofani tekshirish uchun joylarning oxirgi chegaralarini aniqlash» asarini yaratdi. Bu asarda geografiya va astronomiya fanlari bilan bir qatorda paleontologik kuzatishlar natijalari ham bayon qilingan. Beruniyning yana bir muhim asari «Munajjimlik san'atidan boshlang'ich tushunchalar»dir. Bu asarda ham u bir qancha fanlar yuzasidan dastlabki tushunchalar, ma'lumotlar bergan. Mahmud G'aznaviyning Hindistonga yurishlarining birida Beruniy ham hamroh bo'lib boradi. U sanskritni bilganligi uchun hind xalqi madaniyati, adabiyoti va san'ati bilan yaqindan tanishish imkoniyatiga ega bo'ladi va bu mehnatlari natijasida 1030-yil o'zining Sharq va G'arbda keng e'tirof qilingan mashhur «Hindiston» asarini yaratadi. Kitobning to'liq nomi «Hindlarning aqlga sig'adigan va sig'maydigan ta'limotlarini aniqlash kitobi» bo'lib, aytishga qulay bo'lishligi uchun qisqacha «Hindistonga oid tadqiqotlar» yoki «Hindiston» deb yuritiladi. Akademik V.R.Rozen asarni «Sharq va G'arbnining qadimgi va o'rta asrdagi butun ilmiy adabiyoti orasida bunga teng keladigan asar yo'q», - deb baholaydi. Hindiston olimi Hamid Rizo esa, olim haqida gapirib, «Hind madaniyatining chigal muammolarini biron-bir o'rta asr yoki hozirgi zamon muallifi Abu Rayhon Beruniydek muvaffaqiyatli ravishda tushunib yetmagan. Uning «Hindiston» asari qadimgi Hind madaniyati va fanining klassik namunasi bo'lib qoladi», deydi. Asarda Beruniyning Hindiston haqidagi barcha qarashlari o'z ifodasini topgan. 1030-yili Mahmud G'aznaviy vafot etadi. Uning kichik o'g'li Muhammad voris sifatida taxtga o'tirgan bo'lsa-da, ko'p o'tmay Mahmudning katta o'g'li Mas'ud (1030-1041) ukasini taxtdan ag'darib, o'zi hokimiyatni qo'lga oladi. Bilimdon va zukko, ilm ahlini qadrllovchi Mas'ud Beruniyni o'z himoyasiga olib, uning ijod qihshiga sharoit yaratib beradi. Beruniy astronomiyaga oid «al-Qonun al-Mas'udiy» («Mas'ud qonuni») nomli yirik asarini shox Mas'udga bag'ishlaydi. Olimlar bu asarni matematika va astronomiyaga oid ungacha yozilgan barcha asarlardan yuqori qo'yadilar.

Arab olimlaridan Yoqutning yozishicha: «Mas'ud qonuni» kitobi matematika va astronomiya bo'yicha ungacha yozilgan hamma kitoblar izini o'chirib yuborgan». Beruniy «Saydana» kitobida o'zining 80 yoshdan oshganligini yozadi, shunga ko'ra, uni 1050-1051-yfflari vafot etgan deb taxmin etish mumkin. Ba'zi manbalarda esa, 1048-yil 13-dekabrda G'azna shahrida vafot etgan deb ko'rsatiladi. Beruniyning ilmiy bilimlarni egallash yo'llari, usullari haqidagi fikrlari hozirgi davr uchun ham dolzarbdir. O'quvchiga bilim berishda: - o'quvchini zeriktirmaslik; - bihm berishda bir xil narsani yoki bir xil fanni o'rgatavermaslik; - uzviylik, izchillik; - tahlil qihsh va taqqoslash; - ma'lumdan noma'lumga, yaqindan uzoqqa, soddadan qiyinga qarab borish; - takrorlash; - yangi mavzulami qiziqarli, asosan, ko'rgazmali bayon etishga e'tibor berish kerakligi uqtiriladi. Beruniy fan sohasidagi yodgorliklarni, ilmiy bilimlarga oid qoldirilgan barcha boyliklami qunt bilan o'rganishga da'vat etadi. Olim ilm toliblariga qalbni yomon illatlardan, inson o'zi sezishi mumkin bo'lmagan holatlardan, qotib qolgan urf-odatlardan, hirsdan, behuda raqobatdan, ochko'zlikdan, shon-shuhratdan saqlanish zarurligini uqtirgan. Beruniy til va adabiyot, tarix, geografiya, geodeziya, biologiya, mineralogiya fanlari, tibbiyot va dorishunoslik, fizika, falakiyot ilmiga oid tadqiqotlarini o'zi targ'ib etgan nazariya hamda kuzatishlar natijasida amaliyotda sinab ko'rib, fanda haqiqat ustivor turishini ta'kidlaydi. U barcha illatlarning asosiy sababi ilmsizlikda deb biladi. Ilmlarni egallashda esa shaxsda intilish va qiziqish, muhitni alohida ta'kidlaydi. Bilim olishda tushunib o'rganish, ilmiy tadqiqotchining poklikka rioya etishiga alohida e'tibor beradi. Jamiyatning ravnaqi, ma'rifatning rivojiga bog'liq degan g'oyani ilgari so'radi. Beruniy bilim olishni axloqiy tarbiya bilan bog'laydi. Zero, insonda komillikning muhim mezoni yuksak axloqlilikdir. Beruniyning inson kamolotida axloqiy tarbiyaning muhim o'rnini ta'kidlashini uning yuqorida qayd etilgan «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Mineralogiya», «Kitob as-Saydana», «al-Qonuni al-Maqsudiy», «Giodeziya» va boshqa asarlarida ko'ramiz. Beruniy fikricha, axloqlilik insonning eng asosiy sifati boiishi kerak. Bu xislat birdaniga tarkib topmaydi. U kishil^ning o'zaro muloqoti, ijtimoiy muhit - jamiyat taraqqiyoti jarayonida tarkib topadi. Beruniy axloqiy tarbiyaga musulmon dini talablaridan kehb chiqqan holda ta'rif beradi. Axloqiylik yaxs hilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurash natijasida namoyon bo'ladi va tarkib topadi, deydi u. Yaxshilik va yomonlik insonning xulq-atvorini belgilaydigan mezondir. Insonning axloqiy

kamolga etishi muammosi ta 'lim-tarbiyada markaziy masala bo'lib kelgan. Abu Rayhon Beruniy ezgu tilakka etishga to'sqinlik qiluvchi ziqnalik, yolg'onchilik, munofiqlik, manmanlik, takabburlik kabi nuqsonlarni qoralaydi, boylikka ruju qo'yish va ta'magirlik, g'azab va johillik inson uchun eng ashaddiy dushman deb qaraydi. Mutaffakkir jamiyatda adolat o'rnatish, uni yovuzliklardan xalos etish uchun dono, adolatli hukmdor bo'lishi kerak, deydi. Beruniy kundalik turmush masalalariga ham katta e'tibor bergan. Har bir axloqan barkamol inson o'zining turmush tarzini uyg'un, go'zal eta oladi. Uyg'unlik, go'zallik va nafosatning asosi sanaladi. Beruniy insoniy xislatlardan muhimi - ozodlik, tarbiyalilik bo'lsa, insonga eng yaqin narsa uning tabiati, ruhi, deydi. Shuning uchun inson o'z tabiatiga yoqadigan ishlarni bajarishi zarur, deb ko'rsatadi. Bunda insonning ichki dunyosi bilan tashqi go'zalligi, turmush tarzidagi go'zallikning uyg'un bo'lishi talab etiladi. Bunga inson kiyadigan kiyimidan kundalik turmushdagi yurish-turushi, so'zi, qalbi, qilgan ishi - hammasining go'zal bo'lishi ta'kidlangan. Har bir shaxsda sharm-hayo, ozodalik, nafis did, iffat, latofat, shirinsuxanhkning tarkib topishi turmushning go'zal bo'lishiga ohb keladi. Olimning inson turmushiga xos hulk-odob qoidalariga haqidagi fikrlari pedagogik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Inson ham ichki, ham tashqi tomondan go'zal bo'lsagina haqiqiy kamolotga erishishi mumkin. U ozodlikni olijanoblik bilan tenglashtiradi. Inson doimo bularga rioya etishi zarur, deb ta'kidlaydi. Bunda inson o'zini boshqara olishga qodir bo'lishi, har bir yetuk inson uchun zarur bo'lgan xislatlarni tarkib toptirishda kuch va irodaga ega bo'lishi zarur, deydi. «Minerologiya» asarida bu fikmi quyidagicha ifodalaydi: «Inson o'z ehtiroslariga hukmron, ularni o'zgartirishga qodir, o'z jon va tanini tarbiyalar ekan, salbiy jihatlarni maqtagulik narsalarga aylantirishga hamda asta-sekin, axloq haqidagi kitoblarda ko'rsatilgan usullar bilan illatlarni bartaraf etishga qodir dir» Beruniy insonni kamolotga etaklovchi xislatlardan yana biri olijanoblik deb ko'rsatadi. Olijanoblikning mazmunini yaxshilik tashkil etadi. Bunda ohm insonga inson sifatida muomala qilishni nazarda tutadi. Eng muhimi,

mutafakkir inson kamolotida mehnat va mehnat tarbiyasi haqida muhim fikrlarni bayon etadi. U har bir hunar egasining mehnatiga qarab turlarga bo'ladi. Og'ir mehnat sifatida binokor, ko'mir qazuvchi, hunarmand, fan sohiblari mehnatini keltiradi. Ayniqsa ilm ahli - olimlar mehnatiga alohida e'tibor berish, hayrixoh bo'lishga chaqiradi, ularni ma'rifat tarqatuvchilar, jamiyat ravnaqiga hissa qo'shuvchilar deb, biladi:

shu bilan birga, og'ir mehnat qiluvchi konchilar, yer ostida gavhar izlovchilar, dehqonlar haqida gapirib, ularning mehnatini rag'batlantirib turish kerak, deydi. Ayniqsa, podshoxlar bunday mehnat ahliga g'amho'r bo'lishi kerakligini alohida eslatadi. Chunki ana shu mehnat ahli ular hukmronligining tayanchi, deb ta'kidlaydi. Bolalami mehnatga o'rgatish metodlari, yo'llari haqida ham fikr yuritadi. Masalan, bolalami eng kichik yoshidan mehnatga o'rgatish kerak, deydi. Mehnat tarbiyasida o'sha davr tarbiya an'anasiga binoan vorislikka katta ahamiyat beradi. Buni E.To'raqulov va S.Rahimov «Abu Rayhon Beruniy ruhiyat va ta'lim-tarbiya haqida» nomli risolalarida juda yaxshi bayon etganlar. Beruniyning «Mineralogiya» asarida faqat qimmatbaho metallar, toshlar haqida emas, hunarmandchilikka oid, shogird tayyorlash jarayoni, ustalarning hunar o'rgatish metodlari haqida ham qimmatli fikrlar bayon etilgan. Bunda hozirgi pedagogika fani tili bilan aytganda, shaxsiy namuna metodidan foydalangani, ish jarayoni bevosita ham nazariy, ham amaliy jihati an'ustaxonaning o'zida bajarilgani shogirdlarning malakali usta bo'lib etishishida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Shuning uchun ham o'sha davrda Xuroson va Movarounnahr metallurgiya, konchilik, to'quvchilik, zeb-ziynat buyumlari yasash, qog'oz, oyna ishlab chiqarish va boshqa sohalarida dunyo bozorida nom chiqargan. Hunarmandchilikning bunday yakka holda o'rgatish malakali kasb egalari etishib chiqishiga yordam bergan, halol va vijdonan mehnat qilishga yo'llaganki, bu insonning kamolga etishiga muhim pog'ona bo'lgan. Zero, qadimdan har bir etuk inson u shohmi, oddiy fuqaromi hamning bir yoki bir necha turini bilishi zarur sanalgan. Shunga ko'ra, buyuk shohlar ham, beklar ham, katta mol-mulk egalari bo'lgan boylar ham, oddiy fuqaro ham o'z farzandini bilimli bo'lish bilan birga, hunarli bo'lishiga ham e'tibor bergan va bu yozilmagan qonunga barcha birdek amal qilgan. Chunki kishilik jamiyati paydo bo'lgandan kishilar o'z mehnati, hunari bilan kun kechirishga majbur bo'lgan va bu hayot taqozosi sifatida qabul qilingan. Shuning uchun ham Beruniy insonni kamolga etishi uchun u ilimli bo'lishi bilan birga, mehnatsevar va hunar egasi bo'lishi ham kerak, deydi. Beruniy insonni kamolotida uch narsa muhimligini ta'kidlaydi. Bu hozirgi davr pedagogikasi ham e'tirof qiluvchi irsiyat, muhit, tarbiyadir. Muayyan bir davrda olimlar insonni kamolotiga irsiyat, muhitning ta'sirini inkor etib, faqat tarbiyani tan oldilar. Lekin Beruniy o'z zamondoshlari - buyuk mutafakkirlar Forobiy, ibn Sino kabi insonni kamolotida har uchalarini ham muhim deb hisoblaydi. Ya'ni u insonning kamolotga

etishida ilmu ma'rifat, san'at va amaliyot asosiy o'rin tutadi, nasl-nasab, ijtimoiy muhit va ijtimoiy turmush qonuniyatlari ham katta ahamiyatga ega bo'ladi, deydi. Abu Rayhon Beruniy nazarida, inson kamolga etishining eng muhim omillari ilm-ma'rifatli bo'hsh va yuksak axloqlilikdir. Beruniy ilmiy bilishga oid, ta'lim metodlari haqidagi qarashlari bilan ta'lim nazariyasida o'ziga xos maktab yaratdi. Yoshlarni tarbiyalashda esa axloqiy mehnat tarbiyasi, nafosat tarbiyasi, oila tarbiyasi, insonning shaxsiy gigienasi, xalqlar o'rtasidagi do'stlik, hamkorlik haqidagi tushunchalar katta ahamiyatga egadir. Olim axloqlilikning belgilari sifatida yaxshilik, to'g'rilik, adolat, kamtarlik, saxovat, oliyjanoblik, do'stlik va hamkorlik, mehnat va hunar egallash, poklik, go'zallikka intilish kabilarni ilgari surgan. Bularning barchasini u yaratgan asarlaridagi ijtimoiy-falsafiy fikrlarga bog'lab tushuntirgan. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Beruniyning komil insonni shakllantirishga oid fikrlari faqat o'z zamonasi uchun emas, hozirgi davr ta'hm-tarbiya ishlarini takomillashtirishda ham katta ahamiyatga ega. Zero, uning o'zi ham haqiqiy komil insonga xos xislatlarga ega ekanligini, hayoti va ijodiy faoliyati, yozgan asarlari bilan isbotlab, kelajak avlodlarga katta ma'naviy me'ros qoldirdi. Beruniy Sharq Renessansi davri qomusiy olimlaridan biri sifatida nom qozondi.

Mashhur sharqshunos olim J.Sarton jahon fani tarixida XI asrning birinchi yarmini Beruniy davri deb atadi. Uni o'z davrining jahondagi birinchi donishmandi deb baholadi.

Mahmud G'aznaviy (Abulqosim Mahmud ibn Sabuktegin) (967— G'azna, 1030) — turkiy davlat arbobi va harbiy sarkarda, G'aznaviylar davlati hukmdori (998—1030). Sabukteginning o'g'li. Yoshligida otasidan harbiy san'atni puxta egallagan. Somoniylarga qarshi isyon ko'targan turk amirlari Abu Ali Simjuriy va Foyiqqa qarshi janglarda otasining qo'shinida qatnashib, katta jasorat ko'rsatgani uchun "sayf ud-davla" ("davlat qilichi") unvoni bilan taqdirlandi (994). G'aznaviylar davlatining Nishopurdagi noibi (994—997). Otasi vafotidan so'ng taxtni egallagan (998-yildan). Marv yaqinidagi jangda Somoniylar qo'shinini mag'lubiyatga uchratgan (16.06.999). Somoniylar davlati ag'darilgach, Mahmud G'aznaviy Bag'dod xalifasi al-Qodirdan (991—1031) "yamin ud-davla va amin ul-milla" ("davlatning o'ng qo'li va millatning ishonchi") degan faxriy unvon va Xuroson hokimligi haqida yorliq olgan (999). Qoraxoniylar xoni Nasr Mahmud G'aznaviyga elchi yuborgan; 1001-yilda Qoraxoniylar bilan tuzilgan sulh shartnomasiga

muvofig, har 2 davlat o'rtasidagi chegara chizig'i qilib Amudaryo belgilandi. Shunday qilib, Somoniylar davlati o'rnida 2 ta yangi davlat tashkil topgan. Mahmud G'aznaviy qo'lida Shimoliy Hindiston chegarasidan tortib Xazar dengizigacha (Kaspiygacha) cho'zilgan katta hudud birlashtirilgan. Keyinchalik bu davlat tarkibiga Shimoliy Hindiston, Xorazm va G'arbiy Eron ham kiritilgan. Qoraxoniylar bilan ayrim urushlardan (1006—1008) so'ng, Chag'oniyon, keyinchalik Xuttalon, Qabodiyon viloyatlari va Termiz, Amulni (Chorjo'yni) ham o'z davlati tarkibiga qo'shib olgan. Mahmud G'aznaviy yirik harbiy yurishlar olib borish bilan birgalikda qo'shni davlatlar hukmdorlari bilan diplomatik aloqalar va qarindoshlik munosabatlari o'rnatgan. Bayhaqiyning yozishicha, Xorazmdagi xalq g'alayonlari oqibatida 1016-yilda Abul Abbas Ma'mun qatl etilib, taxtga uning jiyani yosh va tajribasiz Muhammad ibn Ma'mun o'tirdi. Mahmud G'aznaviy bu xabarni eshitgach, qasos olish bahonasida katta qo'shin (100 ming askar, 500 fil) bilan kelib, Xorazm davlati poytaxti Qiyotni egallagan (1017) va hojib Oltintoshni Xorazmda o'z noibi qilib qoldirgan va Beruniy boshchiligidagi olimlar, shoirlar va san'atkorlarni, shuningdek, yosh Xorazmshohni butun sulolasi bilan G'aznaga olib qaytgan.

Fors tarixchisi Gardiziyning "Zayn al-axbor" ("Xabarlar ko'rki") asarida (1050—1052) yozilishicha, 1025-yilda Samarqandning janubida o'sha davrning 2 buyuk hukmdori: Mahmud G'aznaviy va Qoraxoniylar tamg'achxoni Qodirxon o'rtasida tarixiy uchrashuv bo'lgan. Ikki o'rtada shartnoma tuzilib, unga ko'ra Qoraxoniylarning Samarqanddagi noibi Alptegin Movarounnahrga qaytarib olinib, Qodirxonning o'g'li Yiganteginga berilgan. Tazyiqqa uchragan 4 ming o'tovli o'g'uz xonadonlari (Saljuqning avlodlari) Mahmud G'aznaviyning ruxsati bilan o'sha ili Nurota atrofidan Xurosonga ko'chirilgan. Mahmud G'aznaviy Qoraxoniylar bilan o'z mavqeini mustahkamlab, asosiy e'tiborni Shimoliy Hindistonni oxirigacha zabt etishga qaratgan. U Panjob va Kashmir viloyatlariga 17 marta harbiy yurishlar uyushtirgan (1002—1028). Mahalliy aholini islom diniga kiritgan. Uning harbiy safarlarida Beruniy hamkorlik qilgan. Beruniyning mashhur "Hindiston" (1030—1031) asari ushbu safarlar natijasida vujudga kelgan. Mahmud G'aznaviy



arab va pahlaviy (fors) tillarini puxta bilgan, turkiy tilda she'rlar bitgan. O'z davlatining poytaxti G'aznada nodir kitoblardan katta kutubxona to'plagan. Bu davrda islom madaniyati rivojlanishi va islom dini tarqalishiga katta hissa qo'shgan. Xususan, o'z saroyida 400 dan ortiq olimlar, shoirlar va san'atkorlarni (Beruniy, Unsuriy va boshqalarni) to'plab, ularga homiylik qilgan. Qudratli va jangovar harbiy qo'shin hamda dengiz flotiga ega bo'lgan. G'aznada vafot etgan, qabrida maqbara o'rnatilgan. Sharq allomalarining asarlarida Mahmud G'aznaviy adolatli va fuqaroparvar podsho, dushmanga nisbatan shafqatsiz sarkarda sifatida tasvirlanadi.

Ibn Sino ham boshqa zamondosh qomusiy olimlar singari matematika, astronomiya, fizika, kimyo, biologiya, tibbiyot, dorishunoslik, ruhshunoslik, fiziologiya, falsafa, filologiya, adabiyot, ta'lim-tarbiya sohalarida ijod etgan va dunyoga mashhur yirik asarlar meros qoldirgan ohm. Abu Ah ibn Sino 980 -yili Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida kichik amaldor oilasida tug'iladi. Uning tola ismi Abu Ah al-Husayn ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Ah ibn Sinodir. Abu Ah uning kuniyasidir. Oti Husayn, otasining ismi Abdulloh edi. Keyinroq uning oilasi Buxoroga ko'chib o'tgach, u maktabda o'qiy boshlaydi. Ibn Sinoning mutolasi zo'r, mehnatsevar edi. Undagi tug'ma qobiliyat, o'tkir zehn, kuchli xotira o'zaro birikib ketgandi. Ibn Sinoning otasi Abdulloh hamda uning do'stlari bilimdon kishilar bo'lib, ularning ilmiy munozaralari o'tadigan oilaviy muhit yosh ibn Sinoga ham ta'sir etadi. Shu bilan birga uning bolalik va o'smirlik yillari o'tgan Buxoro shahri somoniylar davrining yirik madaniy markazi bo'lib hisoblanardi. Buxoroda ko'plab maktab, madrasa, kasalxona va nodir kitoblar saqlanadigan kutubxona bo'lgan. Jahonning turh mamlakatlaridan kelgan olimlarning ilmiy munozaralarida yosh Ibn Sino ham qatnashib, turh fanlarga oid bilimlarini chuqurlashtirib borgan. U ustozlaridan hind hisobi, fiqhdan bilim olgan. Keyin esa faylasuf Abu Abdulloh Notiliydan falsafa, mantiq, handasa va boshqa fanlardan ta'lim oladi. Shundan so'ng o'zi mustaqil holda barcha fanlar bilan shug'ullana boshlaydi. U ayniqsa tib ilmini chuqur egallab oladi, bu sohada unga ta'lim bergan kishi buxorolik Abu Mansur Qamariy bo'ldi. So'ngra Ibn Sino falsafani o'rganishga kirishadi. Ayniqsa, Aristotel falsafasini, uning «Metafizika» asari mohiyatini buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiyning yozgan sharhi tufayh to'liq o'zlashtirib oladi. Bolalar birga to'planganlarida bir-birini hurmat qila boshlaydilar, do'stlashadilar, o'quv m ateriallarini o'zlashtirishda bir-biriga yordamlashadilar, bir-biridan

shu odatlarni qabul qiladilar. Bihm ohshda bolalarni maktabda o'qitish usulini qayd etar ekan, ohm ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish usulini ta'kidlaydi: - bolaga bihm berishda birdaniga kitobga band qilib o'qitish; - talimda engildan og'irga borish orqali bihm berish; - ohb iladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi; - o'qitishda jamoat maktabda o'qitishga e'tibor berish, - bilim berishda bolalarning qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish; - o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib ohb borish. Bu talablar hozirgi davr talablariga ham mos kelishi bilan qimmatdir. Yuqoridagi masalalarning asosini «Tadbiri manzil» asarida maxsus bo'lim bag'ishlaydi. «Bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash» bo'limida ta'lim va tarbiya jarayonini tushirib beradi. Yuqoridagi prinsiplar esa bolalarni engil-elpi bihm ohsh usulida, balki har tomonlama chuqur va mustahkam bihm olishiga yordam beradi. Talabaga bilim berish o'qituvchining mas'uliyatli burchidir. Buning uchun ko'ra, Ibn Sino o'qituvchining qanday bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritgan ekan, shunday yo'l-yo'riqlar beradi. Bular quyidagilardan iborat:

- bolalar bilan muomalada bosiq, jiddiy bo'lish;
- berilayotgan bilimning talabalar qanday o'zlashtirib olayotganiga e'tibor berish;
- talimda turli metod va shakllardan foydalanish;
- talabalarning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini bilish;
- fanga qiziqitira olish; - berilayotgan bilimlarning eng muhimini avvalambor o'qitib bera olish;
- bilimlarni talabalarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos usulda berish;
- har bir so'zning bolalar hissiyatini uyg'otish darajasi bo'lishiga e'tibor berish zarur. Ibn Sino talimotida bilishda qaysi metodlardan foydalanilmasin —u og'ir zaki ifodami, bilimlarni tushuntirishda i, turli usullar orasidagi suhbat, tajribalar, baribir, talabada haqiqiy bihm hosil qilish mustaqil, mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, olgan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish ohsh qobiliyatini tarkib toptirish asosiy maqsad bo'lgan. Shu jihatdan olimning «Hayy ibn Yaqzon» asari shilarning did-farosatini o'stirishi, fikr doirasini kengaytirishi bilan Tim-tarbiyada katta ahamiyatga ega. Uning nomi ham shunga ishora beriladi: «Hayy ibn Yaqzon» (Uyg'og' o'g'li Tirik). Bu asar farosat ilmiy aqidada ekanligini Ibn Sinonining o'zi ham ta'kidlaydi. Mazkur asami Ibn Sino 1023 -yili Hamadonga yaqin bolgan Faradjon qal'asi qamoqxonasida

yozgan deyishadi. Ibn Sino bu asarida ilm-ma'rifatni o'rganishga kirishgani tufayli ko'zi ochilgani, natijada Aql (Hayy ibn Yaqzon) ko'ziga ko'ringani va ilm unga o'z jamolini namoyon etganini hikoya qilar ekan, ilm - aqlni olim bilmaydigan Uyg'oq, qarimaydigan yosh, beh bukilmaydigan - barvasta, nuroniy sifatida tasvirleydi. Tafakkur qihb zarur bolgan va bilishi mumkin bo'lgan narsalami o'qishga kirishgani, bu yo'lda aqlni ishga sohb, o'zini yomonliklardan chetlashtiradigan turh xususiyatlarini bilib olganligini qayd etadi. Demak, «Hayy ibn Yaqzon» mantiq ilmiga bag'ishlangani bilan ham aqliy tarbiyada katta ahamiyatga ega. Risola insondagi yomon illatlami bartaraf etishda ilmu fan, ziyoning ahamiyati, insondagi aql - tafakkur quvvatining yomon illatlardan qutilishi, o'zligini anglash vositasi ekanligi bilan adabiy-falsafiy asargina bo'lib qolmay, tarbiyaviy asar sifatida ham qimmatlidir.

Ahmad al-Farg'oni (to'liq ismi Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg'oni) (taxminan 798, Farg'ona – 865, Misr) – astronomiya, matematika, geografiya va boshqa ilmiy yo'nalishlarda faoliyat ko'rsatgan o'zbek qomusiy olimi. Sharqda Al-Farg'oni, Yevropada Alfraganus (Alfraganus) taxalluslari bilan mashhur. Uning hayoti va ilmiy faoliyati to'g'risida juda oz, u ham bo'lsa, uzuq-yuluq ma'lumotlar yetib kelgan.



Ahmad al-Farg'oni hayoti, ilmiy izlanishlari va kamoloti Abbosiylar sulolasi hukm surgan, Arab xalifaligi jahonning eng yirik saltanatlaridan biriga aylanib, uning ijtimoiysiyosiy va madaniy hayotida Movarounnahr, Xorazm va Xurosondan kelgan ko'plab mutafakkirlar muhim o'ringa ega bo'la boshlagan tarixiy davrda kechdi. Al-Farg'oni Xalifa Xorun ar-Rashid (786–809) vorislari al-Ma'mun (813–833), Mu'tasim (833–842) va Mutavakkil (846–861) hukmronlik qilgan davrda yashadi hamda avval Marv, so'ngra Bag'dod, Damashq va Qohira shaharlarida ilmi hay'at (falakiyotshunoslik astronomiya), riyoziyot (matematika) va jug'rofiya (geografiya) fanlari bilan shug'ullandi hamda qator ilmiy va amaliy asarlar yozib qoldirdi.

Ahmad al-Farg'oni dastavval (taxminan 811-yil) Farg'onadan Marvga kelgan. Ilk o'rta asrlardayoq Marv O'rta Osiyoning yirik madaniy va ilmiy-ma'rifiy markazlaridan biri bo'lgan, bu maskanda o'sha

davrlardayoq Movarounnahr, Xorazm va Xurosondan ko'plab olimlaru fozillar va mutafakkirlar to'planib, Ajamniy madaniy hayotida muhim ahamiyat kasb etganlar. Hatto 651 yilda so'nggi Sosoniylar shahanshoi Yazdigard III ibn Shahriyor (632–651) arablar ta'qibidan qochib, poytaxt kutubxonasidagi kitoblarni o'zi bilan Marvga olib kelgan. Xalifalik qo'l ostiga o'tgach ham Marv o'zining qadimiy mavqeini yo'qotmay, nafaqat ilmiy va madaniy markazga, balki fath etilgan sharqiy viloyatlarning siyosiy markaziga aylangan. Horun ar-Rashid vafoti (809-yil) dan so'ng xalifalik taxtiga Muhammad al-Amin (809–813) chiqadi. Uning akasi Abdulloh bilan taxt uchun (809–813 yillarda) olib borgan kurashi (Xorun ar-Rashid o'g'li Abdullohni 806 yilda Movarounnahr va Xurosonning noibi etib Marvga yuborgan edi) Abdullohning g'alabasi bilan tugaydi. Muhammad al-Amin qatl etiladi. O'sha yili (813-yil) Abdulloh al-Ma'mun nomi bilan taxtga o'tiradi. Biroq u xalifalik poytaxti Bag'dodga bormay, to 819 yilga qadar Marvda yashaydi. U o'z atrofiga olimlaru fozillarni to'playdi. 819-yil al-Ma'mun barcha saroy a'yonlari va olimlari bilan birga Maradan Bag'dodga ko'chadi. Ular orasida al-Farg'oniy ham bo'lgan.

Bu davrda xalifalikda Horun ar-Rashid farmoni bilan bino qilingan ikkita rasadxona va boy kutubxona bor edi. Abu Rayxon Beruniy ma'lumotiga qaraganda, rasadxonalardan biri Bag'dodning ash-Shammosiya mahallasida va ikkinchisi Damashq yaqinida Kasiyun nomli tog'da joylashgan edi. Rasadxonalarda Horun ar-Rashid asos solgan ilmiy markaz „Bayt ul-hikmat“ („Donishmandlar uyi“) olimlari ilmiy tadqiqotlar olib borardi. Ular orasida al-Farg'oniy ham bor edi.

Al-Farg'oniy avval Bag'doddagi rasadxonada ish olib bordi, so'ngra al-Ma'mun topshirig'iga binoan Damashqdagi rasadxonada osmon jismlari harakati va o'rini aniqlash, yangicha „Ziji“ yaratish ishlariga rahbarlik qildi. Al-Farg'oniy yunon astronomlari, jumladan, Ptolemeyning „Yulduzlar jadvali“ asarida berilgan ma'lumotlarni ko'rib chiqish hamda o'sha davrdagi barcha asosiy joylarning jug'rofiy koordinatalarini yangitdan aniqlash yuzasidan olib borilgan muhim tadqiqotlarda faol ishtirok etdi. Shu munosabat bilan arab tilidagi ilmiy atamashunoslikka doir ishlarni, xususan, falakkiyot, riyoziyot va geografiyaga oid atamalarni belgilab chiqishdek maxsus ilmiy ishlarni amalga oshirishda ham Al-Farg'oniyning xizmati katta. Bulardan tashqari, u ayrim astronomik asboblarni ixtiro etish, falakiyotshunoslikka doir arab tilidagi boshlang'ich bilimlarni belgilash va tartibga solish ishlariga ham muhim hissa qo'shdi. 832–833 yillarda Al-Farg'oniy Shom (Suriya) shimolidagi Sinjor dashtida

Tadmur va ar-Raqqa oraligida yer meridiani bir darajasining uzunligini o'lchashda qatnashdi.

Al-Farg'oniyning hayoti va ilmiy hamda amaliy faoliyati to'g'risidagi eng so'nggi ma'lumot 861 yilga mansubdir. O'sha yili Abbosiy xalifa Abul Fazl Ja'far al-Mutavakkil (hukmronlik yillari 847–861) buyrug'iga binoan Nil daryosidagi suv sathini o'lchaydigan inshoot barpo etish uchun Misrning Qohira yaqinidagi Fustat shahriga keladi. Ilmiy-texnik va me'moriy jihatdan g'oyat ulug'vor bu qurilma Nil daryosining Sayyolat ul-Rod mavzesida hozirga qadar saqlanib qolgan.

Garchi Al-Farg'oni haqida ma'lumotlar juda oz bo'lsada, ammo o'rta asrlarda sharq ilmiy dunyosida uning nomi mashhur bo'lgan. Ibn annadim (10-asr), Ibn al-Kiftiy (12–13-asrlar), Abul Faraj Bar Ebrey (13-asr) va Xoji Xalifa (17-asr) kabi Sharq fihristchilari uning nomini o'z asarlarida qayd etganlar.

Musulmon mamlakatlari bo'ylab safarga chiqqan Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi ekspeditsiya a'zolari 1997-yil 5-dekabrda MARda bo'lishib, Al-Farg'oni hayotini o'rganishlari natijasida u Misrning Fustat shahrida vafot etganligi, Munattam tog'ining sharqiy qismidan sal narida joylashgan Imom ash-Shofe qabristoniga dafn etilganligini aniqlashdi. Vaqt o'tishi bilan uning qabri yo'qolib ketgan. U yerdan olib kelingan tuproq Farg'ona vodiysining Quva shahrida 1998-yil barpo etilgan ramziy qabrga qo'yildi.

Yozma manbalarda qayd etilishicha, Al-Farg'oni ilk o'rta asr falakiyot, riyoziyot va geografiya ilmlari yo'nalishida bir qancha ilmiy va amaliy asarlar yozib qoldirgan. Uning asosiy astronomik asari – „Kitob al-harakot as-samoviya va javomi' ilm an-nujum“ („Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum kitobi“). Bu asar „Astronomiya asoslari haqidagi kitob“ nomi bilan ham ma'lum bo'lib, 1145 va 1175-yillarda Yevropada lotin tiliga tarjima etiladi. Shundan so'ng Al-Farg'oni nomi lotinlashtirilib, „Alfraganus“ shaklida G'arbda shuhrat topadi. Uning „Astronomiya asoslari haqidagi kitob“ asaridan bir necha asrlar davomida Yevropa universitetlarida astronomiya fani bo'yicha asosiy darslik sifatida foydalanilgan, chunki bu kitob zamonasidagi astronomiya haqidagi eng muhim va zarur bo'lgan bilimlarni o'z ichiga olgan. Uning geografiyaga oid bo'limi Yer yuzidagi mamlakatlar va shaharlar haqidagi eng boshlang'ich va zaruriy bilimlarga bag'ishlangan bo'lib, „Yerdagi ma'lum mamlakatlar va shaharlarning nomlari va har bir iqlimdagi hodisalar haqida“ deb ataladi. Asarda falakiyot va geografiya ilmlarining asosiy

mazmuni, vazifalari va qismlari tushunarli dalillar asosida sodda qilib bayon etiladi. Xususan, Yerning dumaloqligi, bir xil osmon yoritqichlarining turli vaqtda ko'tarilishi, tutilishi va bu tutilishning har bir joydan turlicha ko'rinishi, masofalar o'zgarishi bilan ularning ko'rinishi o'zgarishi haqida qimmatli mulohazalar bildiriladi. Umuman Al-Farg'oniyni „Astronomiya asoslari haqidagi kitob“ asari o'rta asr musulmon Sharqi mamlakatlaridagi, so'ng Ispaniya orqali Yevropa mamlakatlaridagi astronomiya ilmining rivojini boshlab berdi. Qadimiy yunon ilmi, jumladan, astronomik ilmlar ham birinchi bor arabchadan tarjima qilingan risolalar orqali ma'lum bo'ldi.

Al-Farg'oniyni asarining lotincha tarjimasi birinchi marta 1493-yilda tosh bosma usulida nashr etildi. 1669-yil mashhur golland matematigi va arabshunosi Yakob Golius Al-Farg'oniyni asarining arabcha matnini yangi lotincha tarjimasi bilan nashr etganidan so'ng Al-Farg'oniyni shuhrati yanada ortdi.

Yevropa Uyg'onish davrining mashhur olimi Regiomontan 15-asrda Avstriya va Italiya universitetlarida astronomiyaga doir ma'ruzalarini Al-Farg'oniyni asarlari asosida o'qigan. Al-Farg'oniyni nomi Dante (14-asr) va Shiller (18-asr) tomonidan tilga olinadi. Yevropa olimlaridan D'alamber, Brokelman, X. Zuter, I. Yu. Krachkovskiy, A. P. Yushkevich, A. Rozenfeldlar Al-Farg'oniyni ijodiga va qoldirgan ilmiy merosiga yuqori baho berganlar.

Bizning davrimizgacha Al-Farg'oniyni 7 asari saqlanib qolgan (lekin bular hozirgi zamon tillariga tarjima qilinmagan). Asarlarning qo'lyozmalari jahonning turli shaharlari – Berlin, Dushanba, London, Parij, Tehron, Toshkent, Mashhad, Patna, Rampur, Xalab va Qohiradagi yirik kutubxonalarda saqlanmoqda.

Ahmad al-Farg'oniyni boy ilmiy merosini chuqur o'rganish O'zbekistonda mustaqillikdan keyin boshlandi. 1998-yil Al-Farg'oniyni 1200-yilligi xalqaro miqyosda keng nishonlandi. Farg'ona shahrida Al-Farg'oniyni nomi bilan ataladigan istirohat bog'i va qadimiy Quva shahrida Al-Farg'oniyni haykali o'rnatildi. YUNESKO ning 1998-yildagi tadbirlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining „Ahmad al-Farg'oniyni tavalludining 1200-yilligini nishonlash to'g'risida“gi qarori (1997-yil 27-noyabr)ga ko'ra alloma hayoti va ijodiga bag'ishlangan ilmiy anjumanlar, badiiy ko'rgazmalar o'tkazildi, yangi kitoblar nashr etildi, spektakllar (dramaturg Hayitmat Rasulning „Piri koinot“, Yo'ldosh Sulaymonning „Farg'ona farzandi“, Nurulloxon hoji Abdulloh o'g'li „Bashar allomasi“)

sahnalashtirildi, filmlar suratga olindi. Oydagi 20 kmli yirik kraterlardan biriga Ahmad al-Fargʻoniy nomi berilgan. Fargʻona shahridagi maydon, koʻcha, maktablarning biriga Al-Fargʻoniy nomi berilgan.

Xalifa al-Maʼmun (813–833) davrida Bagʻdodda Shammosiya degan joyda va Damashqqa yaqin Kasiyun togʻidagi rasadxonalar, Ahmad Fargʻoniy rahbarligida qurilgan Bagʻdod rasadxonasida koʻpgina kashfiyotlar qildi, 812 yilgi quyosh tutilishini oldindan hisobladi, yerning dumaloqligini isbotladi. U xalifa Mutavakkil zamonida (846–862) Nil daryosi suvi satxini oʻlchaydigan yangi asbob “miqyos an-Nil” nilometrni yaratdi. Uning “az-Zij al-Maʼmun al-mumtahana” (al-Maʼmunning sinalgan astronomik jadvallari) arab tilidagi dastlabki astronomik asarlardan biri boʻlib, Oʻrta asrda Yevropaga tarqalgan edi. Abbosiy hukmdor Maʼmun davrida ikkita rasadxona faoliyat olib borardi, biri Bagʻdodning Shammosiya mahallasida va ikkinchisi Damashq yaqinidagi Kasiyun tepaligida edi. Bu rasadxonalarning har birida olimlarning ikkita doimiy guruhlarini ishlar edi. Bagʻdod rasadxonasining ishida Yahyo ibn Abu Mansur, Xorazmiy va boshqa olimlar, Damashq rasadxonasida esa Xolid ibn Abdumalik va Fargʻoniy bilan birga ikkinchi guruh olimlar ishlaganlar.

Ahmad Fargʻoniy Suriya shimolida, Sinjor sahrosida 832–833 yillar Tadmur va ar-Raqqa oraligʻida yer meridiani bir darajasining uzunligini oʻlchashda ishtirok etgan. Fargʻoniyning asosiy astronomik asari “Kitob al-harakat as-samoviya va javomiʼ ilm an-nujum” (“Samoviy harakatlari va umumiy ilmi nujum kitobi”) XII asrda Yevropada lotin tiliga ikki marta va XIII asrda boshqa Yevropa tillariga ham tarjima qilinganidan soʻng, uning lotinlashtirilgan nomi “Alfraganus” shaklida Gʻarbda bir necha asr davomida keng tarqaladi. Uning bu kitobi shu asrlar davomida Yevropa universitetlarida astronomiyadan asosiy darslik vazifasini oʻtadi. Fargʻoniy asarining lotincha tarjimasi birinchi marta 1493 yilda nashr etilgan boʻlib, u eng qadimgi nashr qilingan kitoblardan hisoblanadi. 1669 yili mashhur golland matematigi va arabshunosi Yakob Golius Fargʻoniy asarining arabcha matnini yangi lotincha tarjimasi bilan nashr etganidan soʻng, Fargʻoniy va uning asarining Yevropadagi shuhrati yanada ortdi. Yevropa Uygʻonish davrining buyuk namoyandalaridan biri boʻlgan mashhur olim Regiomontan XV asrda Avstriya va Italiya universitetlarida astronomiyadan maʼruzalarni Fargʻoniy kitoblaridan oʻqigan. Hozirgi kunda Fargʻoniyning sakkiz asari maʼlum boʻlib, ularning hammasi astronomiyaga aloqador. Ular quyidagilardir: yuqorida zikr etilgan asar,

odatda, uni "Astronomiya asoslari haqida kitob" nomi bilan ham atashadi – qo'lyozmalari dunyo kutubxonalarining deyarli barchasida bor. "Asturlab yasash haqida kitob" – qo'lyozmalari Berlin, London, Mashhad, Parij va Tehron kutubxonalarida, "Asturlab bilan amal qilish xaqida kitob" – birgina qo'lyozmasi Rampurda (Hindiston), "Farg'oniy jadvallari" – qo'lyozmasi Patnada (Hindiston), "Oyning Yer ostida va ustida bo'lish vaqtlarini aniqlash haqida risola" – qo'lyozmasi Qohirada, "Etti iqlimni hisoblash haqida" – qo'lyozmalari Gotada va Qohirada, "Quyosh soatini yasash haqida kitob" – qo'lyozmalari Halab va Qohirada saqlanadi.

Shunday qilib, buyuk ajdodimizning bu asari Yevropa Uyg'onish davridagi va undan ancha keyingi davrdagi madaniyat rivojida sezilarli rol o'ynadi. Farg'oniyning nomi Xorazmiy kabi butun Sharq va G'arbda mashhurdir. O'rta asrda tabiiy-ilmiy bilimlarning rivojiga ulkan hissa qo'shgan olim sifatida manbalarda, so'nggi G'arb va Sharq mualliflari asarlarida g'urur va iftixor bilan tilga olinadiva o'rganiladi.

Xalifa al-Ma'mun davrida Bag'dod va Damashqda faoliyat ko'rsatgan yirik astronom va matematiklardan biri — **al-Abbos ibn Sa'id al-Javhariy** aslida Forob shahri (hozirda Gavhartepa)da dunyoga kelgan. Uning hayoti va faoliyati haqida manbalarda aniq ma'lumotlar saqlanmagan. Al-Javhariyning 830-yillar atrofida Ma'mun akademiyasidagi astronomik kuzatishlarda ishtirok etganligi inobatga olinib, uni IX asrning birinchi yarmida yashab o'tgan degan xulosaga kelingan. O'rta acp Sharq xalqlari fani va madaniyati tarixiga oid ilk bibliografik acap «Kitab al-Fixrist»ning muallifi Ibn an-Nadim yunon olimi Yevklidning «Negizlar» («al-Usul») nomli kitobi haqida gapirar ekan, unga yozilgan sharhlardan birini al-Javhariy bitgan, deb ma'lumot beradi.

Al-Javhariyning faoliyati haqidagi asosiy ma'lumotlar Ibn al-Qiftiying mashhur «Olimlarni hakimlar haqidagi ma'lumotlar bilan tanishtirish» («Ixbar al-ulama bi axbar al-hukama») kitobida saqlanib qolgan. Unda shunday deyiladi: «Al-Abbos ibn Sa'id al-Javhariy munajjim bo'lib, u astronomiya va astronomik hisoblarda mohir mutaxassis hisoblangan. (Shu bilan birga) u astronomik jihozlardan foydalanishda ham noyob iste'dod sohibidir: U xalifa al-Ma'munga hamroh bo'lgan va al-Ma'mun uni Bog'dodda ash-Shamosiya mintaqasidagi tajriba ishlariga mas'ul olimlar bilan astronomik kuzatishlarni olib borishga undadi. Al-Javhariy ba'zi sayyoralar, Quyosh va Oyning o'rmini aniqlagan. Natijada ushbu soha axllari orasida mashhur bo'lgan o'z zijini yarata oldi. Uning

o'zi va hamkasblari — Sanad ibn Ali, Xolid ibn Abd al-Malik al-Marvarrudiy, Yahyo ibn Abu Mansurlar musulmon dunyosida birinchi bo'lib astronomik kuzatish va tajribalar olib borgan shaxslardan bo'lgan. Al-Javhariy quyidagi asarlarning muallifidir: «Zij kitobi», «Evklid kitobiga sharh» («Kitab tafsir kitab Uqlidis»), «Evklidning «Negizlar» asarining birinchi kitobiga u (al-Javhariy) qo'shgan shakllar» («Kitob al-ashkal allati zadaha fi-l-maqala al-uvla min Ukdidis»). Ibn al-Nadim va Ibn al-Qiftiylarning al-Javhariy haqidagi yuqoridagi ma'lumotlarini XVII acp turk bibliografi Hoji Xalifa acosan o'zgarishsiz qaytaradi. Al-Javhariy o'z davridagi boshqa yetuk astronomlar bilan hamkorlikda xalifa al-Ma'munning topshirig'iga binoan rejalashtirilgan «al-Ma'munning tekshirilgan ziji»ni yozishda faol ishtirok etgan. U Bag'doddan tashqari, Damashq shahridagi astronomik kuzatishlarda qatnashib astronomiyadan tashqari matematikada ham katta natijalarga erishdi. Uning Yevklidning «Negizlar» kitobiga yozgan sharhi va bu asarning birinchi kitobiga qo'shgan shakllari, parallel chiziqlar haqidagi g'oyalari olimni geometriya sohasida ham chuqur bilimlar sohibi bo'lganidan dalolat beradi. Bundan tashqari, al-Javhariy «Hegizlar» kitobini isloh qilish» («Islahli kitab al-Usul») asarining ham muallifidir. Mazkur acap bizgacha yetib kelmagan bo'lsa-da, uning mazmuni haqidagi to'liq ma'lumotlar XIII asrda yashagan qomusiy olim Nasiriddin Tusiyning «Parallel chiziqlar haqidagi shubhalarni davolash» («ar-Risola ash-shafiyya an shakk fi-l-xutut al-mutavaziyya») risolasida bayon etiladi. Al-Javhariy o'zining bu kitobida Yevklidning «Negizlar» asaridagi V postulatni isbotlashga harakat qiladi. Ma'lumki, «Negizlar» asarining bu qismida parallel chiziqlar haqida mulohazalar yuritiladi. Bu mavzu ustida bosh qotirgan al-Javhariy burchak ichida joylashgan har qanday nuqtadan burchakning ikki tarafini birlashtiruvchi chiziq chizish mumkin, degan xulosaga keladi. Muallif qo'llagan parallel chiziqyaar nazariyasi shunisi bilan ahamiyatliki, undan 1800 yili frantsiyalik geometriyashunos olim A. M. Lejandr V postulatni isbotlashda foydalangan. Al-Javhariyning yuqorida sanab o'tilgan asarlaridan tashqari yana ikki acap yozganligidan dalolat beruvchi qo'lyozmalar saqlangan. Ulardan birinchisi, «Evklidning «Negizlar» asarining beshinchi kitobiga qo'shimchalar» («Ziyadat fil-maqala al-hamisa min kitab Uqlidis») nomi bilan atalib, u hozirda Amerika, Turkiya, Eron, Tunis va Hindiston kutubxonalarida mavjud. Ikkinchi, «Quyoshning yer markazidan uzoqligini aniqlash» («Risola fi ma'rifat bu'd ash-shams an-markaz al-ard») risolasi yagona nusxada Bayrutda saqlanmoqda.

Bag'dod ilmiy maktabida faoliyat ko'rsatgan yirik astronom va matematiklardan yana biri **Ahmad ibn Abdulloh al-Marvaziy** bo'lib, u «Habash al-Hosib» («Habash hisobchi») laqabi bilan tanilgan. Uning ismidagi al-Marvaziy rutbasi esa muallifni hozirgi Turkmanistonning Bayram Ali shahri yaqinidagi Marvdan ekanligini ko'rsatadi. Olimning ismi va ba'zi asarlari o'rta asr mualliflaridan Ibn an-Nadim (X asr), Ibn al-Qiftiy (1173-1248) va Hoji Xalifalar (1609-1657) tomonidan zikr etiladi.

Jumladan, Ibn an-Nadim uni yuz yildan ortiq yashagan, deb ma'lumot berib, Marvaziyning yettita kitobining nomini sanab o'tadi. Ibn al-Qiftiy esa uning asli kelib chiqishi Marvdan bo'lib, xalifa al-Ma'mun va al-Mu'tasim zamonida Bag'dodda faoliyat ko'rsatganligini aytadi. Olimning yashagan umrini Ibn al-Qiftiy yuz yillar atrofida deb xabar beradi. Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Ahmad al-Marvaziy uzoq umr ko'rgan. Fan tarixiga oid bibliografik kitoblardan bu olimni 770-870 yillar mobaynida yashab o'tgan deb taxmin qilinadi. Ahmad al-Marvaziy «Zij» («Astronomik jadvallari») deb ataladigan «Damashq ziji» («az-Zij al-ma'ruf bi-d-Damashqiy»), «Zij» (bu zij Bag'dod shahri uchun tuzilgan) va «al-Ma'munning tekshirilgan ziji» («az-Zij al-Ma'muniy al-mumtahan») asarlarining muallifidir. Uning «Shoh uchun zij» («az-Zij al-Shahiy») nomli yana bir kichik hajmdagi risolaning ham muallifi deb ko'rsatadi. Lekin bu risola yuqoridagi zikr etilgan «ziji»larning birortasi bo'lishi mumkin. «Damashq ziji» hozirda Istambulda saklanmokda. Al-Marvaziy o'zining bu asarini o'sha davrda «Sindhind» nomi bilan mashhur bo'lgan hind astronomik jadvallarini qayta ishlash asosida yozgan. Undagi ba'zi masalalar Ibrohim al-Fazariy, Muhammad al-Xorazmiyning «ziji»laridan farqlanadi. Olimning Bag'dod shahri uchun yozilgan ikkinchi «Zij»i Berlinda saqlanmoqda. Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» va «Geodeziya» asarlaridagi ma'lumotlarga qaraganda, bu kitob keyingi davr astronomlari tarafidan hurmat bilan tilga olingan.

Uchinchi «al-Ma'munning tekshirilgan «ziji» ham o'z vaktida katta shuhrat qozongan bo'lib, xalifa al-Ma'mun bir guruh olimlarga Qadimgi yunon astronomlarining kitoblarida keltirilgan ma'lumotlarni tajribalar asosida qaytadan tekshirib chiqish vazifasini yuklagan va tajriba natijalari o'laroq, ushbu asar dunyoga kelgan. Bu asarda o'sha davr astronomiyasining barcha yutuqlari mujassam etilgan va O'rta asr manbalarida ba'zan YAhyo ibn Mansur va Ahmad al-Marvaziy, ba'zan esa o'sha davrning boshqa astronomlari tarafidan bitilgan, deb keltiriladi. Bunday asarning yaratilishida ko'pchilik ishtirok etgan bo'lishi kerak,

degan xulosa kelib chiqadi. Shunga qaramasdan, mutaxassislar al-Ma'mun «ziji»ni Yahyo ibn Mansur boshlab, Ahmad al-Marvaziy yakunlagan bo'lishi kerak, degan taxminni qiladilar. Umuman esa, al-Marvaziy al-Ma'mun davrida olib borilgan tajriba va ilmiy tadqiqotlarda eng faol ishtirok etgan olimlardan bo'lib, 832-833 yillarda Sinjar sahrosida yer meridianining bir darajasini o'lchash ishlarida ham qatnashgan. Al-Marvaziyning yigirmaga yaqin nomdagi asarlari ro'yxatida biz astronomik jihozlar — astrolyabiyalar, quyosh soati va zat al-halaklarga bag'ishlangan risolalarni uchratishimiz mumkin. Afsuski, ularning katta qismi bizgacha yetib kelmagan. Olimning astronomiyadagi yutuqlariga qaramasdan, uning asosiy xizmatlari trigonometriyada deb topilgan. Bu fikrimizning mag'zini al-Marvaziyning fanga birinchi bo'lib olib kirgan tangens va kotangens tushunchalari va ularning funksiyaviy jadvallari tashkil etadi. Olimning asarlarida bayon qilingan tangens, kotangens va kosekans tushunchalari trigonometriya rivojiga qo'shilgan ulkan hissa bo'ldi.

Ibn an-Nadim o'zining «al-Fixrist» kitobida al-Marvaziyga oid yana ikki muhim ma'lumotni keltiradi. Ulardan biri al-Marvaziyning Abu Ja'far ibn Ahmad ibn Abdulloh ibn Habash ismli o'g'li bo'lib, u ham astronomiya bilan shug'ullangan va «Yassi astrolyabiya» («Kitab al-asturlab al-musattah») nomli kitobning muallifi ekanligidir. Ikkinchisi esa, IX asrdagi mashhur astrolog va astronomlardan biri Muhammad ibn Bazyar biz hikoya qilayotgan al-Marvaziyning o'quvchilaridan deb e'tirof etilishidir. Bu esa Ahmad al-Marvaziyni nafaqat mashhur olim, balki yetuk shogirdlar tayyorlagan mohir ustoz bo'lganidan ham dalolat beradi.

“Al-Ma'munning sinalgan jadvali”ga kelsak, bu astronomik jadvallar o'z vaqtida katta shuhrat qozongan. Xalifa al-Ma'mun bir guruh olimlarga, yunon astronomlarining kitoblarida keltirilgan ma'lumotlarni tajribalar asosida qaytadan tekshirib chiqish vazifasini yuklagan va tajriba samarasi o'laroq, “al-Ma'munning tekshirilgan ziji” asari dunyoga keldi. Unda o'sha davr astronomiyasining barcha yutuqlari o'z aksini topgan. Mazkur “Zij” o'rta asr manbalarida ba'zan YAhyo ibn Mansurga, ba'zan esa Ahmad al-Marvaziyga, yoyinki o'sha davrning boshqa astronomlari qalamiga mansub, deb keltiriladi. Bundan asarning yaratilishida ko'pchilik ishtirok etgan bo'lishi kerak, degan xulosa kelib chiqadi. Mutaxassislar al-Ma'mun “Ziji”ni Yahyo ibn Mansur boshlab, Ahmad al-Marvaziy yakunlagan bo'lishi kerak, deb taxmin qiladilar. Al-Marvaziyning yigirmaga yaqin asarlari ichida astronomik jihozlar — asturloblalar, quyosh soati va “zat al-xalaq”larga bag'ishlangan risolalar uchraydi. Afsuski,

ularning ko'pchiligi bizgacha yetib kelmagan.Olim falakiyot sohasida ma'lum muvaffaqiyatlarga erishgan, shuningdek, u trigonometriya fani rivojiga ham salmoqli hissasini qo'shgan.

Zayniddin Abul Fazoyil Ismoil ibn Husayn al-Jurjoni *al-Xorazmiy* ulug' olim va zamonasining eng mashhur tabiblaridan biri hisoblanar edi.XII asrning mashhur tarixchisi Zahiridsin Abul Hasan Bayhaqiy o'zining "Tatima sifon al-hikma" ("Donolik xazinasiga qo'shimcha") asarida Ismoil Jurjoni haqida shunday yozadi: "Men u kishini 531 hijriy (1136 milodiy) yilda Saraxsda keksalik chog'larida



ko'rgan edim. Yer yuzining adolatpesha hukmdori Xorazmshoh Otsiz ibn Muhammad uni bir necha muddatga Xorazmga taklif etgan edi. Xorazmda bo'lgan vaqtida u "Al-Xuffayi al-a'loiy" ("Poyalarning yuqori qismi"), "At-Tibb al-mulukiyy", "Kitob az-zahiraye Xorazmshohiy", "Kitob al-ahrod" ("Hasad tufayli kelib chiqadigan kasalliklar"), "Kitob yodgor" ("Esdalik kitobi"), "Kitob fi rad alal falosafa" ("Faylasuflarga qarshi raddiya kitobi"), qozi Abu Said Shori'iyga bag'ishlab "Kitob tadbir yaum va laylat" ("Kecha bilan kunduzning almashinishi haqida kitob"), "Kitob vasiyatnoma" va boshqa tabobat hamda falsafaga doir asarlar yozdi. Uning yozgan asarlari sevib o'qilganidan tez orada jahonga mashhur bo'ldi. Muhtaram kishilardan eshitishimcha, u kishi ochiq chehrali, xushmuomala, tabiatan saxovatli shaxs ekanlar" (172-bet)

Ismoil Jurjoni 1042 yilda Jurjon shahrida tug'ilgan bo'lsa ham, umrining ko'p qismini Xorazmda o'tkazganligidan Zayniddin Abul Fazoyil Ismoil ibn Husayn al-Jurjoni *al-Xorazmiy* deb ulug'lanar edi. Jurjoni o'z davrida qadimgi yunon tabobati vakillari Galen, Gippokrat, shuningdek, o'zidan oldin o'tgan Abu Bakr Roziy va ayniqsa, ibn Sino asarlarini chuqur o'rgandi.Tabobat ilmidan tashqari boshqa ilm sohalarida ham mashhur bo'lganligidan unga oyiga ming dinordan maosh tayin qilingan edi. Ismoil Jurjoni o'zining tabobatga bag'ishlangan eng yirik... asari "Zahiraye Xorazmshohiy"ni 1110 yilda yozib tugatdi va uni Xorazmshoh Qutbiddinga bag'ishladi. Otsizning buyrug'iga ko'ra, bu asarning qisqartirilgan nusxasini 1113 yilda "Al-Xuffayi al-A'loiy" nomi bilan yozib tugatdi. Asar hammaga tushunarli fors, tilida yozilgan bo'lib, harbiy yurishlar va sayohatlarda ham har kim etigi qo'njiga solib yurishiga (yettixuff) qulaylik yaratish maqsadida shunday qilindi. "Zahiraye

Xorazmshohiy” o‘n kitobdan iborat bo‘lib, keyinchalik unga “Dorisozlikka oid kitob” (“Qorabodin”) qo‘shildi. Birinchi kitob umumiy nazariy masalalarga bag‘ishlangan bo‘lib, unda tabiat va koinot haqidagi qarashlar bayon etiladi. Inson organizmining birlamchi a‘zolarini tashkil etgan unsurlar, mijoz, to‘rt suyuqlik, badanning har bir qismining nimalarga qodirligi haqidagi ta‘limot va shu munosabat bilan tabobatning fan sifatidagi vazifalari haqida gapiriladi. Ikkinchi kitobda sog‘liq va kasalliklar haqidagi ta‘limot, ularning turlari, namoyon bo‘lish belgilari, tomir urishiga qarab kasallikni aniqlash to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Uchinchi kitob sog‘liqni saqlash, bunda atrof-muhitning ta‘siriga, ya‘ni havo, maskan, suv, oziq-ovqat, ichimlik, uyqu, bedorlik, harakat va osoyishtalikka bag‘ishlangan. Bu kitobda bolalar, qari-yalar, safardagilar uchun alohida-alohida qoidalar bayon etilgan. To‘rtinchi kitobda kasallikni kanday kechishi mumkinligini belgilash, qaysi paytlarda eng og‘ir holatlarga tushib qolish, ulardan qutulish muammolari haqida gap boradi. Beshinchi kitobda bezgak kasalining paydo bo‘lish sabablari, uning belgilari, davolash tarzi bayon etilgan. Oltinchi kitobda inson a‘zoyi badanining har xil joylarida paydo bo‘ladigan kasalliklar, ularni davolash usullari tahlil etilgan. Yettinchi kitob rak kasalliklariga, yaralar, shishlar, suyak chiqishlari va sinishlariga bag‘ishlangan. Sakkizinchi kitobda pardo-andozlar, o‘ziga oro berishlar xa-qida gap boradi. To‘qqizinchi kitobda zaharlar va unga qarshi davolash usullari haqida hikoya qilinadi. O‘ninchi kitob davosizlikka bag‘ishlangan. “Zahiraye Xorazmshohiy” o‘z vaqtida omma orasida keng tarqalgan tabobat sohasidagi eng mashhur asar bo‘lganligidan jahon kutubxonalarining ko‘pchiligida uning qo‘lyozmalari hamon saqlanib kelinmoqda.

XII asr muallifi vatandoshimiz **Aruziy Samarqandiy** bu asarni buyuk olimlar Jolinus, Roziy, ibn Sino va boshqalarning shu sohadagi kitoblari qatoriga qo‘ygan. Bu asar hatto yahudiy tiliga tarjima qilingan edi. XVI asrda esa Abul Fadl Muhammad ibn Idris Daftariy uni turk tiliga tarjima qilgan. Ma‘lumki, sharq olimlarigina emas, balki XVIII asr oxirigacha yashagan Ovro‘po olimlari ham barcha borliqning asosida to‘rt unsur, ya‘ni tuproq, suv, havo va olov yotadi deb bilishgan. Ismoil Jurjoniy ham inson tanasi mazkur to‘rt unsurdan tashkil topganini, u sababsiz kasallikka chalinmasligini qayd etadi. Kasallik sababi esa, yuqorida zikr etilgan bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan to‘rt unsur muvozanatining buzilishidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham Jurjoniy tabobatni malaka hosil qilish yo‘li bilan qo‘lga kiritiladigan fan deb

hisoblaydi. Uning fikricha, isbot vatafakkur vositasida hosil qilingan narsa ilm deb ataladi. Ilm ham o'z navbatida ikki xil bo'ladi: nazariy va amaliy. Nazariy ilmlarga adabiyot, mantiq, riyoziyot kirsa, amaliy ilmlar o'z ichiga mexanika, tikuvchilik va boshqa qo'l ishlari, hunarmandchilikni qamrab oladi. "Tabobat ilmi esa, ayni holda ham nazariy va ham amaliy ilmlardan tashkil topadi". Tabobat ilmidan kuzatilgan maqsad tanani butunlikda – sog'lomlikda ushlab turishga tibbiy tadbirlar qo'llash yo'li bilan erishmoqdir. Bunday holat bemor kishilarning va ularni davolovchi tabiblarning vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Tabiblar esa, tabiatning barcha siru asroridan boxabar bo'lishlari lozim. Ma'lumki, tabiatning eng buyuk mo'jizasi – bu insondir. Shuning uchun ham bu mo'jizaning nimadan tarkib topganini bilish – uni davolashning kalitidir.

Ismoil Jurjoniylar fikricha, hayvonot olamining ham o'z mizoji bor, ammo insondagi mizojgina mo'tadildir. Bunday natijaga Ovro'po olimlari XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlaridagina erishdilar. Ular butun inson badanida bo'ladigan kimyoviy jarayonlar, uning ona qornida paydo bo'lishidan boshlangan o'zgarishlar, tug'ilgandan keyingi hayotiy yo'li: chaqaloqligi, o'spirinligi, yoshligi, keksaligi, qarilik va o'lim bilan yakunlanadigan hayotiy bosqichlaridagi har bir hujayralarning paydo bo'lishi, zavolga yuz tutishi, bir tomondan asab tizimining daholati sababli yuz bersa, ikkinchi tomondan, badan a'zolariga ma'lum mijoz (temperament)ga ega bo'lgan harmonlarning aralashishi oqibatida yuz berishini aniqladilar. Harmonlarning kishi jismiga, ruhiyatiga tasiri oshkora bilinib turadi.

G'ariza (instinkt) va hayajon, fe'l-atvor va mizojlar harmonlar ta'siri vositasida namoyon bo'ladi. Hozirgi paytda issiq, sovuq, nam va quruq mizojli insonlarning bo'lishligi ishonchli dalillarga asoslangan ilmiy haqiqat sifatida tan olingan. Chunki ularning manbai asab tizimi, ichki harmonlar amaliyotida ekanligi isbotlangan. Ismoil Jurjoniylar kishilar mizoji ularning umrlari davomida o'zgarib turishligini va o'limining tabiiyligini ilmiy jihatdan sodda va ravon tidda tushuntirdi. Insonlar umrini u to'rt davrga bo'ladi:

Birinchi davr – tug'ilish, o'sish va parvarishlash bosqichi bo'lib, 15–16 yoshgacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi.

Ikkinchi davr – yoshlik va yetuklik bosqichi bo'lib, 30 yoshgacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Bundan keyin jismonan o'sish va ulg'ayish davri boshlanadi. Ba'zilar o'sish va ulg'ayish yoshi 35 yoki 40

yoshgacha ham davom etishi, shu yoshgacha bo'lgan umrni yoshlik davri deb hisoblash mumkin.

Uchinchi davr – mo'ysafidlik bosqichi, bu davrda inson to 60 yoshga yetguncha yoshlik quvvatidan bahra olib yashashi mumkin bo'ladi.

To'rtinchi davr – kishi umrining qarilik davri bo'lib, bunda quvvatning susayish holati kuzatiladi va bu jarayon umrning oxirigacha davom etadi. Qarilikning fazilati shundaki, bazilar 60 yosh yashaydi, ba'zilar esa yana o'spirinlik, yoshlik va mo'ysafidlik yillari qancha davom etgan bo'lsa, o'shanga teng keladigan vaqtgacha yashab, 120 yoshga kirishi mumkin. Kishilar bolalik davrlaridan to yetuklik yoshiga yetgunlariga qadar issiq va nam mizojga, yetuklik yoshidan so'ng esa issiq va quruq mizojga ega bo'ladilar; 35 yoshdan keyin bunday holat kamayadi.

Ismoil Jurjoniyni koinot va inson haqidagi ilmiy mulohazalari voqelikdan olingan manbalar asosida shakllangan bo'lib, u insonning tabiiy ehtiyojlari cheksizligidan kelib chiqadi va ularni qondirishni aqliy yo'l bilan chegaralashni yagona chora sifatida targ'ib etadi. Uning fikricha, haqiqiy lazzat jismoniy huzur-halovatda, to'kin-sochin hayot kechirishda emas, balki aqliy va ma'naviy kamolotga erishishdadir. Narigi dunyodagi behisht, jannat huzur-halovatlarini ruhiy, aqliy orom olishlikda deb tushunadi. "Zahiraye Xorazmshohiy" asarini tugatgandan so'ng Jurjoni Marv shahriga keladi. Bu paytda Marv shahri Sulton Sanjarning poytaxti hisoblanar edi. Sulton Sanjar unga katta iltifot va izzat-ikrom ko'rsatganligi sababli Jurjoni umrining oxirigacha shu yerda yashadi. Bu yerda hadis ilmida Abul Qosim Qo'shayriy bilan muloqatda bo'ldi, tabobat sohasida esa mashhur tabib ibn Abi Sodiqlar bilan hamkorlik qildi. Bundan tashqari Iroq, Fors va Xuziston tabiblari bilan, ibn Sinoning ba'zi shogardlari bilan hamsuhbat bo'ldi. Umrining oxirigacha Marv madrasalarida bir necha fanlardan dars berdi. Yoqut Hamaviyning "Mujam ul-buddon" asarida keltirilishicha, Ismoil Jurjoni Marvda hijriy 531 (1136) yilda vafot etdi. Uning ilmiy merosidan foydalanish keyingi asrlarda ham samarali davom etdi. Ismoil al-Jurjoniylar ulug' olim va zamonasining eng mashhur tabiblaridan biri hisoblanar edi. U o'z davrida xalq orasida "ikkinchi buqrot," ya'ni gippokrat unvonini olgan. Ismoil Jurjoni 1042-yilda Jurjon shahrida tug'ilgan bo'lsa ham, umrining ko'p qismini Xorazmda o'tkazganligidan Zayniddin Abul Fazoyil Ismoil ibn Husayn al-Jurjoniylar al-Xorazmiylar deb ulug'lanar edi.

Nazorat savollari:

- 1.Sharq Uyg'onish davrida ilm-fan, madaniyat ta'lim-tarbiya taraqqiyotini nimalarda ko'ramiz?
- 2.Al-Xorazmiyning ilmiy merosi va didaktik qarashlarining mohiyati nimada?
- 3.Forobiy fanlar tasnifi haqida.
- 4.Forobiyning ta'lim-tarbiyaga oid qanday asarlarini bilasiz?
- 5.Forobiyning fozil insonni shakllantirishga oid qarashlarining hozirgi davrdagi ahamiyatini izohlang?
- 6.Beruniyning axloqiy, aqliy, jismoniy, nafosat tarbiyasi xaqidagi fikrlarini izohlang?
- 7.Beruniy ilmiy merosining ahamiyati nimada?
- 8.Ibn Sino ta'lim va tarbiya usullari, shakl va metodlarini qanday izoxlaysiz?
- 9.Zayniddin Abul Fazoyil Ismoil ibn Husayn al-Jurjoniy ilmiy merosining ahamiyati nimada?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.M.X.Toxtaxodjaevaning umumiy tahriri ostida. Pedagogika darslik.T.O'zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati, 2010.
2. Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. Darslik. – "A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi 2001.
3. Hoshimov K.Nishonova S, Inomova M., Hasanov R. Pedagogika tarixi.O'quv qo'llanma – T.O'qituvchi 1996.
4. Hoshimov K.C.Ochil. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. O'quv qo'll.I-jild. – T. O'qituvchi 1999.
5. Hoshimov K.C.Ochil. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. O'quv qo'll.I-jild. – T.O'qituvchi,2010.

4-MAVZU:
XIV ASRNING IKKINCHI YARMI.
XVI ASRDA MOVORAUNNAHRDA TARBIYA
VA MAKTAB

Reja:

1. Ijtimoiy hayotning ta'lim-tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivojiga ta'siri.
2. So'fiylik ta'limotining ma'naviy hayotga ta'siri.
3. Movoraunnahrda Amir Temur tomonidan markazlashgan davlat barpo etilishi va uning fan, madaniyat va ma'rifat rivojiga qo'shgan xissasi.
4. Mirzo Ulug'bekning pedagogik g'oyalari va ma'rifatparvarlik xizmatlari. Ulug'bek davrida maktab islohoti.
5. Zahriddin Muhammad Boburning pedagogik fikrlari.

Har bir xalqning o'z milliy an'analari, urf-odatlari va shu bilan birga o'ziga xos milliy tarbiya usullari mavjud. Bu tarbiya vositalari yillar davomida shakllanib, yuksalib borgan. Qaysi bir xalq va qaysi davlat bo'lmasin jahon miqyosida o'z milliy qadriyatlari bilan ajralib turadi. Sharq mamlakatlari esa milliylik borasida hamisha alohida ajralib turadigan o'lkalar hisoblanadi. Bugungi kundagi ularning maqsadlari ham mana shu milliy odatlarni saqlab qolish va yosh avlodni milliy an'analarga sodiqlikda tarbiyalashdan iboratdir.

Sharq xalqlarining ma'naviy dunyosining sayqallanib rivoj topib jahonga chiqishida sharq renesansi –Uyg'onishi deb nomlanuvchi davr mutafakkirlari ijodi muhim o'rinni egallaydi. Uyg'onish jarayoni IX asrdan XV-XVI asrlargacha davom etib, bu oraliqda juda ko'plab buyuk olimlar yetishib chiqib faoliyat olib bordilar. Movaraunnahr va Xurosondagi ma'naviy ko'tarilish ilm-fan va ma'rifat sohasida bo'lib, bu davrdagi ma'naviy meros durdonalari ilmiy hamda ta'limiy-axloqiy asarlarga ajratilgan. Buyuk qomusiy olimlar al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al-Farg'oniy, Ibn Sino; ta'limiy-axloqiy risolalar mualliflari Yusuf Xos Xojib, Ahmad Yugnakiy, Kaykovus, Muslihiddin Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Jaloliddin Dovoniy kabi darg'alar betakror milliy meros qoldirdilar. Didaktik asarlardagi asosiy masala bu inson muammosi bo'lgan. Insoniylik, insonni ulug'lash g'oyasi ta'lim-tarbiyaning asosiy o'zagi sanalgan. Ular asarlaridagi pedagogik qarashlarni quyidagicha baholash mumkin: Birinchidan, ta'limiy-didaktik asarlarda barkamol inson tarbiyasi asosiy mavzu hisoblanadi;

Ikkinchidan, mutafakkirlar ijodida milliy qadriyatlarga sodiqlik tarannum etiladi;

Uchinchidan, insonparvarlik g'oyalari – ya'ni o'zaro hurmat, adolat, mehr-muhabbat, oilaning muqaddasligi kabi fazilatlar oliy qadriyatlar sifatida talqin qilinadi.

Bugungi kun yoshlari vatanimizda yashab ijod etgan buyuk ajdodlarimizning ijodiy salohiyati, ular qoldirgan boy adabiy meros va uning mohiyati, ajdodlarimizning jahon madaniyatida tutgan o'rni va qo'shgan hissalar haqida mukammal bilimlarga ega bo'lishlari kerak. Milliy ta'lim - tarbiya sohasida ularning adabiy merosiga suyanamiz. Chunki bu asarlarda inson ma'naviy shakllanishiga doir barcha o'gitlar keltirib o'tilgan. Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlari ijodidagi insonparvarlik g'oyalaridan milliy tarbiya tizimida foydalanishning eng muhim sabablari sifatida quyidagilarni aytishimiz mumkin:

➤ Bu asarlarda insoniy xislatlarning eng mukammal ko'rinishlari qayd etilgan.

➤ Yosh avlodda ma'naviy yetuk qiyofani yaratish uchun tayanch manba bo'la oladi.

➤ Insonni hayot davomida uchrashi mumkin bo'lgan ma'naviy qiyinchiliklarni yengib o'tishda odil qurol vazifasini bajaradi.

➤ Yoshlarni ommaviy madaniyat xurujlari ta'siriga berilishining oldini olish uchun bunday asarlarga jalb etish hamda ularda o'z millati madaniyatiga nisbatan mehr-muhabbatni tarkib toptirishda foydalanish mumkin.

➤ Buyuk ajdodlarning ibratli hayot yo'lini o'rganish orqali yoshlar o'z kelajak yo'llarini aniqlashlarida saboq oladilar.

Insoniylik g'oyasida yuksak axloqiy xislatlar ifodalangani uchun ham Sharq uyg'onish davri falsafasi va pedagogikasida ta'limiy-axloqiy yo'nalish muhim ahamiyat kasb etdi. Zamonaviy pedagogikaning axloqiy tarbiya berish borasidagi amaliy ishlarining asosini allomalar fikrlari tashkil etadi. Axloqiy me'yorlarni vujudga keltirishda va yuzaga kelgan axloqiy noma'qulchiliklarni bartaraf etishda olimlar ko'rsatib o'tgan yo'l-yo'riqlarga tayaniladi. Masalan, insondagi insonparvarlik xislatlaridan biri bo'lgan do'st tutmoq odobi haqida Kaykovusning "Qobusnoma" asarida qimmatli fikrlar bayon qilingan. Tarbiya jarayonida bolaga asardagi fikrlarni o'rganishni taklif etish barobarida unda bu fazilat qay darajada tarkib topganligini so'rash va kamchiliklarni bartaraf qilish mumkin. Kaykovus, inson do'stsiz bo'lgandan ko'ra, birodarsiz bo'lgani durustdir,

deydi. Kishining do'sti qancha ko'p bo'lsa, aybi shuncha sir tutiladi va fazilati ko'payadi. Qiyinchiliklarda hamdard, sadoqatli, ta'magir, hasadchi bo'lmagan, aqli, ilmi, muruvvatli kishilarni do'st tutish mumkin, deb ta'kidlaydi. Ko'p hollarda insonlardan chinakam do'stingiz bormi, deb savol berilganda haqiqiy do'st mavjudligiga ishonmasliklarini aytadilar. Vafodor do'st topish uchun insonning o'zi ham kimgadir o'z vafodorligini bildirishi zarur. Do'stlik - bu odamni o'z-o'zi bilan do'st bo'la olishidan boshlanadi.

O'z "Men"ini tushungan va uni hurmat qila olgan inson atrofdagilarga ham xuddi shunday munosabatda bo'ladi. Demak do'stlik fazilatini o'rganish asosida do'st uchun qo'yilgan talablarni avvalo bola o'zida shakllantirishi zarurligini tushuntirib borish lozim.

Uyg'onish davrining yana bir buyuk arbobi A.Yugnakiy eng ezgu insoniy xislatlardan biri sifatida saxovatlilikni ulug'laydi. Saxiylikni kamolot belgisi deb tushunadi. Saxiylik borasidagi Yugnakiy hikmatlarini hayotiy isbotlar asosida tushuntirilsa uning ta'sir doirasi yanada kengayadi. Masalan, bolalarda yakka hokimlikka intilish va o'zini tengdoshlariga nisbatan ustunligini ko'rsatishga urinish xislati ko'p uchrab turadi. Alloma haqiqiy komil inson bo'lish uchun faqat o'z g'amini yemasdan, atrofdagilarga nisbatan ochiqko'ngil, muhtojligida yordam qo'lini cho'za biladigan mard bo'lish zarurligini ta'kidlaydi. Bu fikrlarni singdirish orqali jamoadan ajralib qolish xavfi tug'ilgan bolani jamoada faollik ko'rsatishga qaytarish mumkin. Olimning o'gitlari bolalarda yaxshi xulq-odobni shakllantirish va yomon illatlardan soqit qilishning yo'llarini topish imkoniyatlarini beradi. Nafaqat A.Yugnakiy, balki, barcha mutafakkirlar ijodida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish g'oyalari mujassamlashgan. Shu munosabat bilan, yosh avlodga insonparvarlik g'oyalarini Sharq mutafakkirlari ijodidan foydalangan holda tarkib toptirish imkoniyatlarini izlab topish kerak. Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarga hikmatli so'zlarni ko'proq yod oldirish, maktablarda buyuk allomalarga bag'ishlangan ijodiy kechalarni doimiy tashkil qilish, adabiyot va boshqa tarbiyaviy darslarda ularning axloqiy qarashlarini o'rganibgina qolmasdan, balki mohiyati, zaruriyatidan kelib chiqqan holda bahs-munozaralar tashkil qilish mumkin. Bu munozaralarda har bir bola ishtiroki talab qilinadi, va o'z-o'zidan har bir bolada hikmatlarni o'rganish ishtiyoqi tug'iladi. Yoshlikda olingan bilimlar, ahdda aylangan maqsadlar, singdirilgan ijobiy xislatlar insonning butun umri davomida saqlanib qoladi.

Mamlakatimizda milliy qadriyatlarga nisbatan hurmat, ularni asrab-avaylash, kelajak avlodga bus-butun qilib yetkazish, an'analarimizga sodiqlik ruhini yo'qotmaslik borasida ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. O'zida insonparvarlikning muhim tomonlarini qaror toptirgan, ya'ni fidoiy, mehribon, yaxshi xulqli, saxiy, vafodor shaxslargina vatan qadrini, yurt manfaatini o'z manfaatlaridan ustunroq qo'ya oladi. Yurt istiqboli uchun munosib hissa qo'shadi.

Shaxs tarbiyasida so'fizm va uning ahamiyati.

So'fiylik VIII asr oxiri va IX asr boshlarida paydo bo'lgan. Musulmon mamlakatlarida, ayniqsa, O'rta Osiyoda keng tarqalgan oqim hisoblanadi.

So'fiylik butun Sharq ma'naviy hayotida komil inson haqidagi g'oyalarning shakllanishida muhim rol o'ynadi.

So'fiylik nazariyasiga ko'ra dunyo - butun olam, xudoning mujassamlanishi.

Xudo barcha ko'rinadigan narsalarda mavjud, narsalar esa xudoda mavjud. Dunyo - dunyoviy ruh shaklida butun olamga tarqalgan xudo singari yagonadir. Inson ana shu ruhning bir qismi, ertami-kechmi u bilan qo'shiladi.

So'fiylikning amaliy qismi axloqiy me'yorlar va hulq-atvor qoidalarining muayyan tizimidan iborat bo'lib, bu me'yor va qoidalar xudbinlik va shaxsiy manfaatlardan o'zini tiyishni talab etadi.

So'fiylikda uch oqim mavjud:

Birinchi oqim: Mansur Xalloy. Fariduddin Attor, Jaloliddin Rumiy. Bular umuminsoniy g'oyalarni ilgari suradilar. Ikkinchi oqim birinchilarning g'oyasini islomlashtiradilar. Bular Imom G'azzoliy (1058-1111 y.), Ahmad Yassaviylardir (1041-1166 y.).

Uchinchi oqim: Naqshbandiya ta'limoti.

Birinchi ta'limotda dunyoni hissiy anglash ustun tursa, **ikkinchi ta'limotda** so'fiylikning asl mohiyatini amaliyot orqaligina anglab etish mumkin, deyiladi.

Uchinchi ta'limotning asoschisi Xoja Abdulholiq G'ijduvoniyo Xojagon (keyinchalik Nashqbandiya) hisoblanadi (1103-1220 y.).

Muhammad ibn Muhammad Fazl Buxoriy - Bahovuddin Naqshband 1318 yilda Buxoroga yaqin Qo'shki, Hinduvon qishlog'ida tug'ildi. Bahovuddin Naqshband Naqshbandiya tariqatining asoschisi.

2. Naqshbandiylilikning tarbiyaviy g'oyasi va inson ma'naviy - psixologik qiyofasi.

Naqshbandiya ta'limotining boshqa ta'limotlardan farqi nimalardan iborat?

1. Bu ta'limot, asosan, halol mehnat qilish orqali kun kechirishni targ'ib qiladi. Ya'ni: «Dil ba yoru, dast ba kor» (Dil Allohda, qo'l ishda).

2. Bu g'oya tarafdorlari ichida Jomiy va Alisher Navoiy ham bo'lgan. Bu g'oya namoyondalari «Zikri aloniya» (ovoz chiqarib zikr tushish)dan, «Zikri xufiya» (Allohni ovozsiz yurakdan aytish)ni afzal bilganlar.

3. Naqshbandiy sulukidagi valiylar bemorlardan kasallikni tortib, so'ng bu kasallikni o'zlaridan chiqarib tashlaganlar.

4. Naqshbandiylar karomatfurushlikka yo'l qo'ymagan, har qanday bid'atga qarshi turgan. Avliyo'lar kuch-quvvatini faqat ilm-fan rivojiga, xalqni ma'naviy-ruhiy poklashga, zulm va bid'atlardan xalos bo'lishga sarflaganlar. Nashqband avliyo'lari boshqalardan ana shu 4 jihatdan farqlanadi.

Xulosa qilib aytganda, Naqshbandiya tariqati G'ijduvoniylar va Yassaviylar ta'limotini birlashtirdi.

Demak, so'fiylik - bu muruvvat, mehnat, qanoat, diyonatdir. U inson hulqidagi barcha illatlar bilan kurashishni targ'ib qiladi. So'fiylar inson ma'naviy-ruhiy komillikka erishish uchun to'rt bosqichni o'tishi kerak, deb hisoblaydilar:

- Shariat: diniy marosimlar va shariat aqidalari - taqvolarini aynan bajarish shariat qonunidir.

- Tariqat: nafsni tiyish, xushnudlik - ya'ni fano, o'zdan kechish, ko'ngilni poklab, ruhni nurlantiruvchi faoliyat.

- Ma'rifat: hamma narsaning, butun borliqning asosi xudo ekanini anglab etish. SHunda u Orif, ya'ni bilimli, xudoni taniydigan bo'ladi.

- Haqiqat: bunda so'fiy xudoning dargohiga erishadi, vasliga vosil bo'ladi, u bilan birlashadi, shu bilan inson foniy, ya'ni analhaq bo'la oladi.

Naqshbandiya tariqatining mohiyatini belgilaydigan asosiy talablar:

1. Hush dar tam - tiriklik nafasda. Ichkaridan chiqayotgan har bir nafas ogohlik va huzur yuzasidan bo'lishi, unga g'aflat kirishiga yo'l qo'ymasligi kerak.

2. Nazar bir qadam, ya'ni nazar qadamda. Solih yo'l yurganida uning nazari doimo oyoq panjalarida bo'lsin, nazari sochilmasin va keraksiz joyga tushmasin degan ma'noni beradi.

- Safar dar vatan - Solih odamiylikning tabiatida safar qilsin, ya'ni yomonliqdan yaxshilik tomon yursin degani.

- Xilvat dar anjuman - Solih tashqi tomondan xalq bilan, qalb bilan, haq bilan bo'lsin.

Bunga G'ijduvoniya yana 4 aqidani qo'shadi:

1. Edkard - bu til va dil zikri, ya'ni «Lo iloha illollohu Muhammadur Rasululloh»ni uch marta dilda aytish.

2. Bozgasht - har xil fikrlardan xalos bo'lish, tashqi olamdan ajralishga intilish.

3. Nigohdasht - xayo'lni boshqa narsalarga bo'lmaslik. Bunda xayo'l quvvati, o'z amalidan qolish malakasi hosil bo'ladi.

4. Yoddasht Alloh bilan doimo birga ekanligidan zavq olishdir. Yoddasht hosil bo'lganda haq muhabbati ko'ngilni qamrab oladi, huzur baxsh etadi.

Bunga Naqshband, o'z navbatida, quyidagi uch talabni qo'shadi:

1. Vuqufi zamoniya - hamma vaqt Allohga shukronalik va uzr aytmoqdan voqif bo'lish.

2. Vuqufi adadiy - «La ilaha illollohu» kalimasini ko'p aytish emas, balki haqiqatni anglash va zikr toq sonni tashkil etishiga e'tiborni berish.

3. Vuqufi Qalbiy - aytilgan zikrdan qalbning to'liq ogoh bo'l

Qariyb bir yarim asr davomida mo'g'ullar istibdodi ostida xonavayron bo'lgan Movarounnahr xalqi XIV asrning boshlariga kelib mo'g'ul istilochilari zulmidan qutula boshladi. Movarounnahrda kuchli davlat tuzishga bo'lgan intilish g'olib keldi. Mo'g'ul istilochilariga qarshi Buxoroda xalq Mahmud Torobiy boshchiligida qo'zg'aldi, Samarqand va Xurosonda esa Sarbadorlar qo'zg'olonlari ro'y berdi. Natijada Sarbadorlar uzoq muddat hatto hokimiyatni ham boshqarib turdilar. XIV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrning feodal tarqoqligiga barham berildi, mamlakat mo'g'ul bosqinchilaridan tozalandi. XIV asrning oxiri va XV asrlarda Markaziy Osiyoda feodal munosabatlar yanada rivoj topa boshladi.

Sohibqiron Temur va dastlabki temuriylar hukmronlik qilgan davr Movarounnahr tarixida alohida o'rin egallaydi.

Markazlashgan buyuk Temur davlatining barpo etilishi bilan Movarounnahrda yana fan va madaniyat, maorif qaytadan ravnaq topa boshladi. Shuning uchun ham XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr tarixida **Sharq Uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi deb ataladi.** Chunki, bu davr madaniyati o'z tamoyillari, yo'nalishi, iqtisodiy asosi jihatidan IX-XII asr madaniyatining davomi sanaladi.

Shu bois XIV asr oxiri va XV asrlarda Movarounnahrda Sharq Uyg'onish davri madaniy ravnaqini IX-XII asrlardagi madaniy rivojlanishidan ajratib olib ko'rsatish mumkin emas. XIV asrning uchinchi choragi va XV asrda Markaziy Osiyoda iqtisodiyot, fan va madaniyat o'sdi. Amir Temur hukmronligi davrida jahonning ko'plab shaharlarida Samarqandga hunarmandlar, olimu fozillar, san'atkorlar, muhandislar olib kelindi va ularning boy tajribalari, ijodiy mahoratlardan ilm- ma'rifat, madaniyat, qurilish jabhalarida keng foydalanildi. Samarqand va Hirot da madrasalar, kutubxona va rasadxona qurildi. Tibbiyot ilmini o'rganishga qiziqish yanada kuchaydi. Riyoziyot, falakiyot, jo'g'rofiya, tarix, adabiyot, falsafa hamda tarbiyashunoslikka oid asarlar yaratildi. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Umar Xayyom, Sa'diy meroslarini, shuningdek, yunon-rim madaniyatini o'rganishga havas kuchaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, Temur va uning izdoshlari, temuriylar davrida fan

va madaniyat rivojlandi. Ayniqsa Samarqand va Hirot shaharlari madaniyat, ilm-ma'rifat markaziga aylandi. Shoxizinda, Go'ri amir maqbarasi, Bibixonim jome masjidi, Registon maydoni va shu singari, ko'plab madrasa va masjidning yirik me'morchilik namunalari bunyod etildi.

Ulug'bek zamoniga kelib esa matematika, astronomiya kabi fanlar ayniqsa rivoj topdi. Tibbiyot, tarix, adabiyot va shular bilan barobar diniy bilimlarning ham ravnaq topishiga katta e'tibor berildi. Oliy maktab — madrasalar qurildi. Buxoro, Samarqand va G'ijduvonda qurilgan uch madrasa fan taraqqiyotida ilmiy markaz bo'lib keldi.

Buxorodagi madrasa peshtoqiga bitilgan quyidagi yozuvlar haligacha yaqqol ko'zga tashlanadi: «Ilm olmoqqa. intilmoq har bir muslim va muslima uchun qarzu farzdir».

Shular XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr Markaziy Osiyo tarixida uyg'onish davri bo'lib tarixga kirgan deya olishimizga asos bo'la oladi. Ulug'bek mamlakatning ravnaqi, ayniqsa, uning ma'naviy kamolotida ilmfanning va san'atning naqadar muhimligini yaxshi tushunardi. U mamlakatning siyosiy va iqtisodiy hayotini boshqarish bilan bir qatorda ilmiy ishlar bilan shug'ullandi. Ilmiy munozaralar o'tkazdi. Ulug'bek Movarounnahr shaharlarini, xususan, Samarqand va Buxoroni ilmu ma'rifat dargohiga aylantirishga intildi. Uning farmoni bilan Buxoroda (1417), Samarqandda (1417—20) va G'ijduvonda (1433) madrasalar barpo qilindi. Hatto, Buxoro madrasasining darvozasiga:

"Bilim olish har bir musulmon ayolu erkakning burchidir", degan kalima yozib qo'rilgan. Bu madrasalar zamonasining dorilfununi hisoblanib, ularda Qur'on, hadis, tafsir, fiqh (din va shariat qonunqoidalari), riyoziyot (mat.), handasa (geom.), jo'g'rofiya (geogr.), ilmu aruz (poetika), arab tili va uning morfologiyasi kabi dunyoviy ilmlar ham o'qitildi. Samarqand madrasasida Shamsuddin Havofiy, Qozizoda Rumiy, G'iyosuddin Jamshid, Ulug'bek, Alouddin Ali Qushchilar turli fanlardan dare berishgan. Bu davrda Samarqandda Ulug'bek madrasasidan tashqari Xonim, Firuzshoh, Shohmalik, Xojabek, Mirabduvali va Qutbiddin Sadr nomli madrasalar ham qad ko'targan.

Sohibqiron Temur va dastlabki temuriylar hukmronlik qilgan davr Movarounnahr tarixida alohida o'rin egallaydi. Markazlashgan buyuk Temur davlatining barpo etilishi bilan Movarounnahrda yana fan va madaniyat, maorif qaytadan ravnaq topa boshladi. Shuning uchun ham XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr tarixda Sharq Uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi deb ataladi. Chunki, bu davr madaniyati o'z tamoyillari, yo'nalishi, iqtisodiy asosi jihatidan IX-XII asr madaniyatining davomi sanaladi. Shu bois XIV asr oxiri va XV asrlarda Movarounnahrda Sharq Uyg'onish davri madaniy ravnaqini IX-XII asrlardagi madaniy rivojlanishidan ajratib olib ko'rsatish mumkin emas. XIV asrning uchinchi choragi va XV asrda Markaziy Osiyoda iqtisodiyot, fan va madaniyat o'sdi. Amir Temur hukmronligi davrida jahonning ko'plab shaharlarida Samarqandga hunarmandlar, olimu fozillar, san'atkorlar, muhandislar olib kelindi va ularning boy tajribalari, ijodiy mahoratlaridan ilm- ma'rifat, madaniyat, qurilish jabhalarida keng foydalanildi. Samarqand va Hirot da madrasalar, kutubxona va rasadxona qurildi. Tibbiyot ilmini o'rganishga qiziqish yanada kuchaydi. Riyoziyot, falakiyot, jo'g'rofiya, tarix, 51 adabiyot, falsafa hamda tarbiyashunoslikka oid asarlar yaratildi. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Umar Xayyom, Sa'diy meroslarini, shuningdek, yunon-rim madaniyatini o'rganishga havas kuchaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, Temur va uning izdoshlari, temuriylar davrida fan va madaniyat rivojlandi. Ayniqsa Samarqand va Hirot shaharlari madaniyat, ilm ma'rifat markaziga aylandi. Amir Temur saltanatni bino qilish va uni mustahkamlash uchun juda katta xizmat qildi. Ana shunday buyuk xizmatlaridan eng muhimi mamlakatda ta'lim tizimini rivojlantirish sohasiga qaratilganligi edi. Chunki uning e'tiqodiga ko'ra bilimdon va tadbirkor insongina mamlakatning rivojlanishiga hissa qo'sha oladi. Shuning uchun ham sohibqiron bilimli va ishbilarmon, tadbirkor kishilarni tarbiyalashga katta e'tibor beradi. Bu borada ta'lim tizimining o'ziga xos o'rni bo'lishi

kerakligini anglagan holda maktab va madrasalar qurdiradi. Saltanat poytaxti Samarqand atrofida o'n ikki bog' va qasr yaratadi, shahar arki Ko'ksaroy, uning atrofida esa Bo'stonsaroylar bino etadi. Jome' masjidi, maqbaralar, me'moriy yodgorliklar qurdiradi. Bu ishlarga faqat Amirning o'zi emas, uning atrofidagi yaqinlari ham turli madrasalar qurishga boshqosh bo'ladilar. Bulardan Amir Temurning amirlaridan Idigu Temur, mavlono Qutbiddin, umr yo'ldoshi Saroymulkxonim, nabirasi Muhammad Sultonlar ham madrasalar qurdiradilar. Madrasalar ma'lum darajada ixtisoslashgan edi. Masalan, boshqaruv kadrlarni tayyorlash Muhammad Sulton madrasasida, diniy muassasalar uchun kadrlar tayyorlash mavlono Qutbiddin sadr madrasasi, umumiy mutaxassislar, ya'ni ziyoli, imom, olim, maktab o'qituvchisi tayyorlashga Idigu Temur, Saroymulkxonim madrasalari ixtisoslashgan. Lekin ularning hammasida Qur'on, Hadis, fiqh o'rganilgan. Shuningdek madrasalarning ixtisosligiga ko'ra umumi aqliya, umumi askariya, umumi ma'muriyalar ham o'rgatilgani haqida ma'lumotlar bor. Amir Temur saltanatni bino qilish va uni mustahkamlash uchun juda katta xizmat qildi. Ana shunday buyuk xizmatlaridan eng muhimi mamlakatda ta'lim tizimini rivojlantirish sohasiga qaratilganligi edi. Chunki uning e'tiqodiga ko'ra bilimdon va tadbirkor insongina mamlakatning rivojlanishiga hissa qo'sha oladi. Shuning uchun ham sohibqiron bilimli va ishbilarmon, tadbirkor kishilarni tarbiyalashga katta e'tibor beradi. Bu borada ta'lim tizimining o'ziga xos o'rni bo'lishi kerakligini anglagan holda maktab va madrasalar qurdiradi. Saltanat poytaxti Samarqand atrofida o'n ikki bog' va qasr yaratadi, shahar arki Ko'ksaroy, uning atrofida esa Bo'stonsaroylar bino etadi. Jome' masjidi, maqbaralar, me'moriy yodgorliklar qurdiradi. Bu ishlarga faqat Amirning o'zi emas, uning atrofidagi yaqinlari ham turli madrasalar qurishga boshqosh bo'ladilar. Bulardan Amir Temurning amirlaridan Idigu Temur, mavlono Qutbiddin, umr yo'ldoshi Saroymulkxonim, nabirasi Muhammad Sultonlar ham madrasalar qurdiradilar.

Madrasalar ma'lum darajada ixtisoslashgan edi. Masalan, boshqaruv kadrlarni tayyorlash Muhammad Sulton madrasasida, diniy muassasalar uchun kadrlar tayyorlash mavlono Qutbiddin sadr madrasasi, umumiy mutaxassislar, ya'ni ziyoli, imom, olim, maktab o'qituvchisi tayyorlashga Idigu Temur, Saroymulkxonim madrasalari ixtisoslashgan. Lekin ularning hammasida Qur'on, Hadis, fiqh o'rganilgan. Shuningdek madrasalarning ixtisosligiga ko'ra umumiy aqliya, umumi askariya, umumi ma'muriyalar ham o'rgatilgani haqida ma'lumotlar bor.

Madrasalarda darslar arab, fors, turkiy (o'zbek) tillarida olib borilgan. Arab tili grammatikasini o'rgatishga ko'proq vaqt ajratilgan.

Shuning uchun Sa'diy Sheroziyning «Guliston», «Bo'ston», Fariddin Attorning «Mantiq ut-tayr» va boshqalar ham o'qitilgan. Har bir madrasaning vaqfnomasida tolibi ilmlar, mudarrislar va boshqa xodimlarni qabul qilish, o'quv ishlarini yuritish belgilangan Ulug'bek zamoniga kelib esa matematika, astronomiya kabi fanlar ayniqsa rivoj topdi. Tibbiyot, tarix, adabiyot va shular bilan barobar diniy bilimlarning ham ravnaq topishiga katta e'tibor berildi. Oliy maktab — madrasalar qurildi. Buxoro, Samarqand va G'ijduvonda qurilgan uch madrasada fan taraqqiyotida ilmiy markaz bo'lib keldi. Buxorodagi madrasa peshtoqiga bitilgan quyidagi yozuvlar haligacha ko'zga yaqqol tashlanadi: «Ilm olmoqqa intilmoq har bir muslim va muslima uchun qarzu farzdir». Ulug'bek 1428—1429 yillarda Samarqandda rasadxona qurdiradi. 1437 yilda ana shu rasadxonada «Ko'ragoniy jadvali»ni, ya'ni yulduzlar jadvalini tuzadi. U yaratgan kutubxonada esa fanning turli sohalariga oid 1500 jild kitob mavjud edi.

Samarqand shahrida X asrda 17 ta madrasa bo'lib, ularda yirik olimlar dars bergan bo'lsa, XIV— XV asrlarga kelib ular soni yanada ortdi. Tabobat ilmi, tarix, adabiyot va san'at ham rivojlandi. Boysunqur Mirzo davrida saroy kutubxonasi keng rivoj topadi. Uning rahbarligida kitoblarni ro'yxatdan o'tkazish va ilmiy matn ishlari ham olib borilgan. Firdavsiyning «Shohnoma» asarining shu davrda to'liq matni tuzilib, miniatyuralar bilan bezatilgan. Bular XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr Markaziy Osiyo tarixida uyg'onish davri bo'lib tarixga kirgan deya olishimizga asos bo'la oladi. Bu davrda o'zbek adabiyotida ham ancha siljish ro'y berib, Atoiy, Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Durbek va Lutfiylar tomonidan qimmatli asarlar yaratildi. Shuningdek, tarixiy va adabiy asarlarni o'zbekchaga tarjima qilish ishlari jonlandi.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'rta asr sharq madaniyati, adabiyoti va she'riyatida o'ziga xos o'ringa ega adib, shoir, olim bo'lish bilan birga, yirik davlat arbobi sifatida ham o'chmas nom qoldirdi. Serjilo o'zbek tilida yozilgan, Movarounnahr, Xuroson, Eron va Hindiston xalqlarining tarixi yoritilgan «Boburnoma» asari bilan jahonning buyuk tarixnavis, axloqshunos olimlari qatoridan joy oldi. Tarix, geografiya, musiqa, harb ilmi kabi fanlar rivojiga ulkan hissa qo'shgan Boburning ma'na-viy merosida yoshlarni bilim olishga, odobli, axloqli bo'lishga da'vat etish g'oyasi ustun turadi. Adabiyot, nafis san'at, tabiat go'zalligiga yoshligidan mehr qo'ygan Bobur, barcha temuriy shahzodalar kabi bu ilmlarning asosini otasi saroyida etuk ustozlar rahbarligida egalladi. Bobur kishilarni

birodarlikka, inoqlikka, shafqatli, insofli bo'lish, Vatanni e'zozlashga chaqirdi. Uning ma'rifatparvarligi, ax-loqiy g'oyalari o'z davrida katta ahamiyat kasb etdi.

Boburning ijtimoiy-axloqiy qarashlari uning «Boburnoma» asarida aks ettirilgan. U kishilar xulqini uning faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda talqin etadi. U har qanday kimsani emas, balki haqiqiy insonni qadrlaydi, uning mehnat faoliyati va xulq-atvorini madh etadi. Shoir kishilarning tashqi ko'rinishlari ularning ichki dunyosini ifodalashini yaxshi anglaydi va bunda tasvirga alohida e'tibor beradi. «Boburnoma» asarida 80 dan ortiq shaxsning nomi tilga olinib, 50 dan ortiq zamondoshining xulq-odobi, insoniyligi, nasabi, kasbi, ijodi va fanga qo'shgan hissasi haqida to'xtaladi, ularga adolatli baho beradi, o'z munosabatini bildiradi.

«Boburnoma»da o'sha davrning siyosiy voqealari mukammal bayon qilinarkan, o'z yurti Farg'ona viloyatining siyosiy-iqtisodiy axvoli, uning poytaxti Andijon shahri, shuningdek, O'rta Osiyoning yirik shaharlari — Samarqand, Buxoro, Qarshi, Shahririsabz, O'sh, Urganch, O'rtepa, Termiz va boshqa shaharlar haqida ham nihoyatda nodir ma'lumotlar keltirgan. Unda Qobul ulusining yirik shaharlari Qobul, G'azna va ular ihtiyoridagi ko'pdan-ko'p tumanlar, viloyatlar, shimoliy Hindiston haqida ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida do'stlik g'oyasi keng ma'noda ifodalangan. Shoir do'stlikni millatlar, ellar do'stligi va birga faoliyat ko'rsatayotgan lashkarlar elkadoshligi, oila a'zolari, olim, shoir hamda ulamolar hamkorligi kabi insoniy fazilatlar, deb tushundi, do'stman deb, dushmanning ishini qilgan shaxslardan nafratlendi. Bobur faoliyatida ibrat, namuna ko'rsatish yo'li bi-lan boshqalarga o'rnak bo'lish va nasihat qilish yaqqol ko'zga tashlanadi. U farzandlari, qo'l ostidagi beklar va lashkarlaridan har bir ish o'z vaqtida bajarilishini talab etgan. E'tiborlisi shundaki, ibrat ko'rsatish yoki amalda namuna bo'lish urush sharoitida, issiq-sovuqqa bardosh berishda, oz sonli kuch bilan Falaba qozonishda, ayniqsa, berilgan vazifalarni o'z vaqtida bajarishni talab qilishda asqatar edi. Xalq urf-odatlari, rasm-rusumlari, umuminso-niy sifatlar bo'lmish mehr-muhabbat, raxm-shafkat yunalishidagi odatlar asrlar osha avloddan-avlodga utib boraveradi. Chunki xalq ijobiy udumlari davrning madaniyatli, ma'rifatli kishilari tomonidan katta bir meros sifatida o'rganiladi va keng targ'ib etiladi. Bobur asarlarida ham O'rta Osiyo, Afg'oniston, Eron, Xindiston xalqlari udumlari, rasm-rusumlari kabi

madaniy-ma'naviy meroslari o'sha xalqlarning ijobiy fazilatlari tarzida badiiy aks ettirilgan.

Umuman, davlat arbobi va ko'p vaqti jangu jadallarda o'tgan sarkarda sifatida ijtimoiy faoliyatining eng qizg'in davrida ham, shaxsiy hayoti va davlati nihoyatda murakkab va xatarli sharoitda qolgan chog'larida ham Bobur ijodiy ishga vaqt topa bilgan, ilm, san'at va ijod ahlini o'z atrofiga to'plab, homiylik qilgan, ularni rag'batlantirgan. O'tmish adabiyot va tarix, musiqa va san'atdan yaxshi xabardor bo'lgan, diniy ta'limotga chin ixlos qo'ygan Bobur har doim olimu fozillar davrasida bo'ldi, xususan ijod ahliga, kasbu hunar sohiblariga samimiy ehtirom ko'rgazib homiylik qildi, ularni moddiy va ma'naviy rag'batlantirib turdi. Ijod va san'at ahliga bunday mehrli munosabat aslo bejiz bo'lmagan. Bobur tabiatan ijodkor edi. Yigitlik yillaridan boshlab to umrining oxirigacha samarali ijodiy ish bilan shug'ullandi, har qanday sharoit va vaziyatlarda ham ijoddan to'xtamadi, natijada, har jihatdan muhim boy ilmiy va adabiy meros qoldirdi.

Alisher Navoiy ham masjidlar, madrasalar, hammomlar, kasalxonalar, hovuz va ko'priklar, rabotlar qurdirgan. U shaharning eng xushhavo joyida barpo etgan Xalosiya va Ixlosiya binolari guruhi fan, adabiyot, san'atga xizmat qiladigan madaniy markazga aylangan. Hirotida Alisher Navoiy bilan birga Abdurahmon Jomiy, Kamoliddin Behzod, xattotlar — Sulton Ali Mashhadiy, kotib Mir Ali, sozanda Qulmuhammad, tarixchilar — Abdurazzoq Samarqandiy, Xondamir va boshqalar yashab ijod etgan. Hirotida xattotlik san'ati rivojlangan. Hatto Buxoroda «Hirot yozuvi» mirzalar, xattotlar tomonidan 1920 yilgacha qo'llanilganini tarixchilar manbalarda keltiradilar.

Bu davrda Movarounnahrda ham san'at, arxitektura, binokorlik texnikasi ancha ravnaq topdi. Musiqa, tasviriy san'at, madaniyat, adabiyot, ta'lim-tarbiyaga oid qator asarlar yaratildi. Hasan Buxoriy Nisoriyning (1556) «Muzakkir al-ahbob» tazkirasi, Mutribiyning «Tazkira — tush shuaro» (1604—1605) to'plamlari, tarixiy va adabiy yodgorlik bo'lgan «Boburnoma» o'sha davrda yaratilgan asarlar orasida o'ziga xos ahamiyat kasb etdi. Amin Ahmad Roziy «Haft iqlim» («Yetti iqlim») degan geografik bibliografik lug'at tuzdi.

XVI asrda xattotlik san'ati yuksak darajaga etdi. Sulton Ali Mashhadiy, Mirali Halaviy, Mahmud ibn Is'hoq ash-Shixaybiy va boshqalar ustoz xattot bo'lib nom qozondilar. Darvesh Muhammad ibn Do'stmuhammad Buxoriy xattotlik san'atining nazariyasi to'g'risida asar

yozdi. Bu davrda bir qator ilm maskanlari bunyod etildi. jumladan: Shayboniyxon madrasasi, Abdurahim sadr madrasasi, Mirarab madrasasi, masjidi Kalon va boshqa inshootlarning qurilishi ta'lim-tarbiya jarayonida muhim bosqich bo'ldi. Aholining savodxonligini oshirish, bolalarga ta'lim-tarbiya berish borasida ham ma'lum darajada imkoniyatlar yaratildi. Xususiy maktablar yuzaga keldi, muallim yollab bolalarni uyda o'qitish tadbirlari odat tusiga kirdi. Shahar va qishloqlarda, ovullarda ochilgan maktablarda bolalarni o'qitish yoshdan boshlandi. Olti yoshli bolalar maktabga borib, alifbeni o'rganar, uning ayrim harflarini chizishni mashq qilar edilar. O'quvchilar maktablarda savod chiqarganlaridan keyin madrasaga kirib ham diniy, ham dunyoviy fanlardan bilim olar edilar. Shulardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, XIV— XVI asrlarda Movarounnahrda ta'lim-tarbiya va pedagogik fikrlar yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi.

Nazorat savollari:

1. Amir Temur va temuriylar davrida Movarounnahrda fan, madaniyat, ta'lim qanday rivojlandi?
2. Nima sababdan XIV asrning ikkinchi yarmi — XVI asrlar Sharq Uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi deyiladi?
3. Amir Temurning ta'lim-tarbiya taraqqiyotida tutgan o'rni haqida gapirib bering.
4. Ulug'bekning fan va ta'limni rivojlantirishdagi xizmati nimalardan iborat?
5. Boburning ilm-fan taraqqiyoti va ma'rifiy-axloqiy tarbiyada tutgan o'rni haqida so'zlab bering?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. M.X. To'xtaxodjaevaning umumiy tahriri ostida. Pedagogika darslik. T.O'zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati, 2010.
2. Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. Darslik. – "A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi 2001.
3. Hoshimov K., Nishonova S., Inomova M., Hasanov R. Pedagogika tarixi. O'quv qo'llanma – T.O'qituvchi 1996.
4. Hoshimov K.C. Ochil. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. O'quv qo'll. I-jild. – T. O'qituvchi 1999.

5-MAVZU:

XIV ASRNING IKKINCHI YARMI VA XVI ASRDA MOVARAUNNAHRDA PEDAGOGIK FIKRLAR RIVOJI

Reja:

1. A.Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari.
2. A.Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi va o'qituvchi (mudarrislar) to'g'risidagi fikrlari.
3. Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlari.
4. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari. "Axloqiy Jaloliy" asarining pedagogik fikrlar rivojidagi o'rni.

Buyuk mutafakkir olim Alisher Navoiy fan va san'atning turli sohalarini rivojlantirish bilan birgalikda ta'lim-tarbiyani ham takomillashtirishga e'tibor bergan. Uning hamma asarlarida tarbiyaga oid qarashlar o'z ifodasini topgan. Alisher Navoiy o'zining badiiy asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarini ifodalagan bo'lsa, ta'limiy-ahloqiy asarlarida esa komil insonning mazmuni, yo'llari, usullarini bayon etadi. U inson kamolotida ilm -fanning o'rni aql-idrokning ahamiyati, aqliy tarbiyaning mohiyatini yoritib beradi. Alisher Navoiy ilmni inson kamoloti uchun eng zarur fazilatlardan deb biladi. U insonni, xalqni nodonlikdan, jaholatdan qutqaruvchi omil deb ta'riflaydi. SHunga ko'ra o'z asarlarida kishilarni ilm-ma'rifatli bo'lishga undaydi. Ilm olish har bir kishining insoniy burchi deb hisoblaydi. CHunki egallashdan maqsad ham xalqning, o'z mamlakatining baxt saodatli, farovon hayot kechirishi uchun xizmat qilishdan iboratdir deb ta'kidlaydi.

U bilim olishda barcha fanlarni o'rganishni targ'ib etadi. Bunda u (fozillarni yig'ib, ular orqali ilm-fanni taraqqiy ettirishga e'tibor beradi.

Alisher Navoiy «Ixlosiya» deb nomlangan madrasa va uning qoshida maktablar ochadi. Madrasa va maktabda ta'lim olayotgan har bir talabadan ilmda katta intizom va talabga rioya qilishni talab etadi.

Alisher Navoiy o'zi barpo etgan «Ixlosiya» madrasasida o'z zamonasiga yetuk muddarislarini yig'di va ilm izlagan talabalar ana shu madrasalarda peshvolaridan tahsil oldilar.

Alisher Navoiy «Ixlosiya» deb nomlangan madrasa va uning qoshida maktablar ochadi. Madrasa va maktabda ta'lim olayotgan har bir talabadan ilmda katta intizom va talabga rioya qilishni talab etadi.

Alisher Navoiy o'zi barpo etgan «Ixlosiya» madrasasida o'z zamonasiga yetuk muddarislarini yig'di va ilm izlagan talabalar ana shu madrasalarda peshvolaridan tahsil oldilar.

Alisher Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari

Navoiy ijodining asosini inson va uning ma'naviy dunyosi, muhabbat va go'zallik tushunchalari haqidagi chuqur uyxayollar, hayot mazmuni haqidagi fikrlar tashkil etadi. Shoir nazarida muxabbat – bu insonni yomonliklardan va ehtiyojga berilishdan forig' etuvchi ulug'vor axloqiy kuch. U o'zida olijanoblik va mardonavor ruhni, vafodorlikni, insondagi barcha imkoniyatlar va ma'naviy kuchlarning faol namoyon bo'lishi yo'llarini aks ettiradi. Odamiylikning mezoni Navoiyning fikricha, yaxshilikning, odamiylikning mezoni – bu xalq g'am tashvishi bilan yashashdir: Odamiy ersang, demagil odamiy Oniki, yo'q xalq g'amidin g'ami.



Alisher Navoiy “sabr” to'g'risida Qanoat buloqdur-suvi olgan bilan kurimaydi; xazinadir – naqdisi sochgan bilan kamaymaydi, ekinzordir – urug'i izzat va shavkat mevasi beradi; daraxtdir – shoxi tortinchoqlik va hurmat mevasi yetkazadi. Alisher Navoiy “sabr” to'g'risida Saxovat insoniyat bog'ining borvar shajaridur (boqiy ildizidir), balki ul shajarning mufid samaridur (hosilasidur). Odamiylik kishvarining bahri mavjvari (odamiylik dengizining mavjlari), balki ul mavj bahrining samin gavhari.

Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi O'rta asrning buyuk adibi Alisher Navoiyning turkiyzabon xalqlar, xususan o'zbek xalqining ma'naviy ravnaqi yo'lidagi mamlakat obodonchiligi, el-yurtning farovonligi yo'lidagi faoliyati beqiyosdir. U birgina Hirot shahri yaqinida Injil anhuri bo'yida bir qancha binolar: “Ixlisiya” madrasasi, uning qarshisida “Xolisiya” xonaqohi, “Qudsiya” jome' masjidi, “Shifoia” davolash uyi, “Safoiya” hammomi, va ular qoshiga toshhovuz qurdiradi. Navoiyning oqituvchi (mudarris) to'grisidagi fikrlari Mudarris kerakki, g'arazi mansab bo'lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berishga havas ko'rgazmasa va olg'irlik uchun gap-so'z va g'avg'o yurgizmasa, nodonlikdan sallasi katta va pechi uzun bo'lmasa, gerdayish uchun madrasa ayvoni boshi unga o'rin bo'lmasa.

Navoiy ijodining asosini inson va uning ma'naviy dunyosi, muhabbat va go'zallik tushunchalari haqidagi chuqur uy-xayollar, hayot mazmuni haqidagi fikrlar tashkil etadi. Shoir nazarida muxabbat – bu insonni

yomonliklardan va ehtiyojga berilishdan forig' etuvchi ulug'-vor axloqiy kuch. U o'zida olijanoblik va mardonavor ruhni, vafodorlik-ni, insondagi barcha imkoniyatlar va ma'naviy kuchlarning faol namoyon bo'lishi yo'llarini aks ettiradi. Inson ruhining go'zallikka intilishi va bu go'zallik uchun axloqiy jasorat ko'rsatishga tayyorlik Navoiyda shoirning ijodiy tasavvurida yaratilgan yuksak ulug'-vorlik ko'rinishida tasvirlanadi.



Alisher Navoiyning yozishicha, faqat inson Allohning ilmu hikmatiga oshno qilingan ("Qilding ani orifi ul ma'rifat"), faqat odamga ma'rifat ganji ishonib topshirilgan. Navoiy Qur'on oyatlariga ishora etib, inson ulug'ligini bunday ta'rif etadi:

"Karramno" – keldi manoqib anga

"Ahsani taqvim" – munosib anga.

Alisher Navoiy insonga birinchi navbatda hayotdagi kirdikoriga qarab baho bergan. Inson jamiyatga naf keltirishi, foydali ishlari bilan qadrli. Boshqalarga ziyon etkazadigan, jamiyat tengligi va osoyishtaligini buzadigan, siyrati suratiga to'g'ri kelmaydigan kimsalar chin inson emas. U jamiyatning har bir a'zosidan – shohmi, gadomi – inson nomiga munosib bo'lishlikni talab etadi. Navoiyning fikricha, yaxshilikning, odamiylikning mezoni – bu xalq g'am tashvishi bilan yashashdir:

Odamiy ersang, demagil odamiy

Oniki, yo'q xalq g'amidin g'ami.

Alisher Navoiy "qanoat" to'g'risida. Qanoat buloqdur-suvi olgan bilan kurimaydi; xazinadir – naqdisi sochgan bilan kamaymaydi, ekinzordir – urug'i izzat va shavkat mevasi beradi; daraxtdir – shoxi tortinchoqlik va hurmat mevasi etkazadi. Kimki, qanoatga odatlansa, shoh va gadoy bordi-keldisidan ozod bo'ladi... Qanoat qo'rg'ondir, u erga kirsang nafs yomonligidan qutularsan, tog'likdir – u yerga chiqsang

dushman va do'stga qaramlikdan xalos bo'larsan; tubanlashishdir – natijasi yuksaklik; zoriqishlikdir – foydasi ehtiyotsizlik urug'ining mevasi farovonlik. Alisher Navoiy “sabr” to'g'risida. Sabr achchiqdir – ammo foyda beruvchi, qattiqdir – ammo zararni daf etuvchi... Sabr shodliklar kalitidir va bandlar ochqichidir. U o'rtoqdir – suhbat zerikarli, ammo maqsadga olib boruvchi; ulfatdir – umidi uzun, ammo oxiri estakka eltuvchi. Ulovdir – yurishi taxir, ammo manzilga eltuvchi; tuyadir – qadami og'ir, lekin bekatga tushirguvchi. Achchiq so'zli nasixatchiday tabiat undan olinadi, lekin zaminda maqsad hosil bo'ladi. Badxo'r dori beruvchi tabibday kasal undan qiynaladi, ammo so'ngida sog'lik yuz beradi. Alisher Navoiy “muruvvat va saxovat” to'g'risida. Saxovat insoniyat bog'ining borvar shajaridir (boqiy ildizidir), balki ul shajarning mufid samaridir (hosilasidir). Odamiylik kishvarining bahri mavjvari (odamiylik dengizining mavjlari), balki ul mavj bahrining samin gavhari... Ma'dumlikda (insoniy fazilat sifatida) muruvvat karamning urug' qayoshidir (qarindoshidir), balki tav'amon (umuman) qarindoshidir... Sohibi muruvvat (muruvvatli kishi) sharif xalqidin ayrilmaydurkim, u qayda bo'lsa Tengri panohida bo'lsin – izzat va sharaf oromgohida. Muruvvat – barcha bermakdur, emak yo'q, // Futuvvat – barcha qilmoqdur, demak yo'q. Shoir nazdida muruvvat odamgarchilik yuzasidan qilingan yaxshilik, saxovat, himmatdir, o'zida bor narsalarni muhtojlarga berish, emay edirish, kiymay kiydirishdir. Futuvvat esa barchaga yaxshilik ko'rsatish, ammo evaziga hech narsa talab va ta'ma qilmaslikdir. Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi. O'rta asrning buyuk adibi Alisher Navoiyning turkiyzabon xalqlar, xususan o'zbek xalqining ma'naviy ravnaqi yo'lidagi mamlakat obodonchiligi, el-yurtning farovonligi yo'lidagi faoliyati beqiyosdir. Mirzo Muhammad Haydarning yozishicha, Navoiyning har yilgi daromadi o'n sakkiz ming “shohruhiy” dinorga teng bo'lgan. Bu mablag'ning deyarli hammasini u xayrli ishlarga, shu jumladan jamoat qurilishlariga sarf etgan. U birgina Hirot shahri yaqinida Injil anhuri bo'yida bir qancha binolar: “Ixlosiya” madrasasi, uning qarshisida “Xolisiya” xonaqohi, “Qudsiya” jome' masjidi, “Shifo'iya” davolash uyi, “Safoiya” hammomi, va ular qoshiga toshhovuz qurdiradi. Binokorlik ishlari Hirotning qator mohir me'mor, muhandis, banno va naqqoshlari tomonidan bajariladi. “Ixlosiya” madrasasi va “Xolisiya” xonaqohida bir necha ming kishi istiqomat qilib, fan, adabiyot va san'at bilan mashg'ul bo'lgan. O'sha davr tarixchisi Xondamirning yozishicha “Xolisiya” xonaqohida har kuni zaifa saqlab qolish, fursat boy

berilgan davrlarda esa istiqlool uchun xalqimiz birdamlik bilan oyoqqa turdi, “yo hayot, yo mamot” shiori ostida qahramonona kurashdi. Navoiyning oqituvchi (mudarris) to‘grisidagi fikrlari. Mudarris kerakki, g‘arazi mansab bo‘lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berishga havas ko‘rgazmasa va olg‘irlik uchun gap-so‘z va g‘avg‘o yurgizmasa, nodonlikdan sallasi katta va pechi uzun bo‘lmasa, gerdayish uchun madrasa ayvoni boshi unga o‘rin bo‘lmasa.... Yaramasliklardan qo‘rqsa va nopoklikdan qochsa, nainki, o‘zini olim bilib, necha nodonga turli xil fisq ishlarni mumkin, balki halol qilsa, qilmas ishlarni qilmoq uchun sodir bo‘lsa va qilar ishlarni qilmaslik unga qoida va odat bo‘lib qolsa. Bu mudarris emasdir, yomon odatni tarqatuvchidir”. “Uning ishi odam qo‘lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila bilmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashga ojizlik qilardi, u esa bir to‘da bolaga ilm va adab o‘rgatadi, ko‘rkim bunga nima etsin.

Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlar Jomiy uchta lirik devon, etti doston don iborat “Haft avrang” (“Etti taxt”), ta’lim-tarbiyaga oid “Bahoriston” asarlari bilan jahon madaniyati taraqqiyotida munosib o‘ringa ega bo‘ldi. Jomiy asarlari Jomiyning “Lujjat ul-asror” (“Sirlar dengizi”, 1475), “Ashiat ul-lamoat” (“Yiltillagan nur”, 1476) diniy-falsafiy qasidasi Ibn Sinoga bag‘ishlangan. Dostonlarida xalq ommasining eng yaxshi orzu-umidlarini kuylagan. 7 doston dan iborat “Haft avrang” (“Etti taxt” yoki “Katta ayiq”, 1480— 87)dagi “Silsilat uz-zahab” (“Oltin zanjir”, 1472), “Tuhfat ul-ahror” (“Nuroniylar tuhfası”, 1481— 82), “Sibhat ul-abror” (“Taqvodorlar tasbehi”, 1482— 83) dostonlarida yuksak xulq-atvor mezonlarini targ‘ib qilgan, kishilarni ma’rifatga, yurtparvarlikka, to‘g‘rilik, insof va iymonga chaqirgan. Jomiyning ta’limiy-axloqiy qarashlari Abdurahmon Jomiyning ta’limiy-axloqiy qarashlari Sa’diyning Guliston asari uslubida yozilgan “Bahoriston” asari va “Xaft avrang”ga kirgan “Tuhfatul axror” hamda “Silsilatuz zahab” (“Oltin zanjir”) va boshqa dostonlarida ifodalangan. Jomiy fikrlari Eng zarur bilimni qunt bilan o‘rgan, Zarur bo‘lmaganin axtarib yurma. Qoldiray desang jahonda yaxshi nom, Yaxshilik qil, yaxshilik qilgil mudom. Abdurahmon Jomiyning ta’limiy-axloqiy qarashlari Sa’diyning Guliston asari uslubida yozilgan “Bahoriston” asari va “Xaft avrang”ga kirgan “Tuhfatul axror” hamda “Silsilatuz zahab” (“Oltin zanjir”) va boshqa dostonlarida ifodalangan. Bu dostonlarda va “Bahoriston”da Jomiy haqiqiy kamolotga erishgan inson haqidagi qarashlarini bayon etadi. Jomiy o‘zining mashhur “Silsilatuz zahab” (“Oltin zanjir”) dostonida esa

“Sevimli aziz farzandga nasihat” bobida, avvalo har bir yosh bilim olishi zarurligi, chunki inson umri juda qisqa bo‘lib, bu ulfni behuda o‘tkazmasligi, ammo bilim olgandan so‘ng unga almal qilish lozimligini ta’kidlaydi va amaliyotsiz ilm ham behuda ekanligini alohida uqtiradi.

Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari Jaloliddin Davoniy (to‘la nomi Jaloliddin Muhammad ibn Asad as Siddiqiy ad Davoniy) (1427 — Davon qishlog‘i, Eron — 1502) — sharq olimi, faylasufi. Yoshligidan ilm-fanga, xususan fiqhshunoslikka qiziqadi. Maktabni bitirgach, Sherozga kelib madrasada tahsil ko‘radi. So‘ng Sheroz shahri qozisi etib tayinlanadi. Qozilikdan iste’foga chiqqach, mudarrislik qiladi. Umrining oxirida o‘z qishlog‘iga qaytib, ilmiy ish bilan band bo‘ladi. Davoniy Eron, Hindiston, Iroqning ko‘p shaharlarida bo‘lib, olim va shoirlar bilan uchrashdi. Forobiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy va boshqalarning dunyoqarashini o‘rgandi, Temur va temuriylar davrida yashagan mutafakkirlar asarlaridan unumli foydalandi. Davoniyning asosiy asarlari «Axloqi Jaloliy», «Risolatul-xuruf» («Harflar haqida risola»), «Risolayi isboti vojib» («Zaruriyatning isboti haqida risola»), «Risola ulmufradot» («Moddalar haqida risola»), «Risolayi fi tavjix ultashbih» («Majoz talqini xaqida risola»), «Risola dar elm un-nafs» («Ruhshunoslik to‘g‘risida risola»), «Tariqati tarbiyat ul-avlod» («Bolalarni tarbiyalash usuli»).Davoniy inson o‘zining aqliy qobiliyatini tarbiyalash uchun quyidagilarga amal qilish lozimligini uqtiradi:

- 1) zehn o‘tkirligi;
- 2) fahmlilik;
- 3) zehn ravshanligi;
- 4) bilimni tez egallash qobiliyati;
- 5) qo‘yilgan muammoni tezda anglashi;
- 6) yodlash qobiliyati;
- 7) xotira.

Davoniy insonga foyda keltiradigan kasb-hunarni uchga bo‘ladi:

- 1) inson aqliy faoliyati bilan bog‘liq;
- 2) ta’lim-tarbiya natijasida vujudga keladigan;
- 3) kishilarning shijoati, jasurligi bilan bog‘liq.

Davoniy insoniy fazilatlarni to‘rtga bo‘ladi:

1. Donolik
2. Adolat
3. Shijoat
4. Iffat.

Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlari

Jaloliddin Davoniy (to'la nomi Jaloliddin Muhammad ibn Asad as Siddiqiy ad Davoniy) (1427 — Davon qishlog'i, Eron — 1502) — sharq olimi, faylasufi. Yoshligidan ilm-fanga, xususan fiqhshunoslikka qiziqadi. Maktabni bitirgach, Sherozga kelib madrasada tahsil ko'radi. So'ng Sheroz shahri qozisi etib tayinlanadi. Qozilikdan iste'foga chiqqach, mudarrislik qiladi. Umrining oxirida o'z qishlog'iga qaytib, ilmiy ish bilan band bo'ladi. Davoniy Eron, Hindiston, Iroqning ko'p shaharlarida bo'lib, olim va shoirlar bilan uchrashdi. Forobiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy va boshqalarning dunyoqarashini o'rgandi, Temur va temuriylar davrida yashagan mutafakkirlar asarlaridan unumli foydalandi. U falsafa, axloqshunoslik, mantiq, fiqh, falakiyot, riyoziyot va handasa fanlari muammolarini tadqiq qilib asarlar yozdi. Bu asarlarida inson va uning kamoloti, ilm-fan va uning jamiyatdagi o'rni, kasb-hunar, yuksak insoniy fazilatlarini egallash haqida fikr yuritdi. Davoniyning asosiy asarlari: «Axloqi Jaloliy», «Risolatul-xuruf» («Harflar haqida risola»), «Risolayi isboti vojib» («Zaruriyatning isboti haqida risola»), «Risola ul-mufradot» («Moddalar haqida risola»), «Risolayi fi tavjix ultashbih» («Majoz talqini xaqida risola»), «Risola dar elm un-nafs» («Ruhshunoslik to'g'risida risola»), «Tariqati tarbiyat ul-avlod» («Bolalarni tarbiyalash usuli») va b. Davoniyning fors va arab tilida bitilgan qo'lyozma hamda toshbosmada bosilgan risolalari dunyoning ko'p kutubxonalarida, shu jumladan O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

Axloqiy Jaloliy" asarining pedagogik fikrlar rivojidagi o'rni. Davoniyning axloqiy tarbiyaga bag'ishlangan "Axloqi Jaloliy" asari dunyoning ko'p tillariga tarjima qilingan. Asar uch qismdan iborat. Birinchi qism — axloq faniga, ikkinchi qism — "Odamning ichki holati" oilaviy hayotiga, uchinchi qism — "Shahar (davlat)ni boshqarish va podshohlar siyosati" deb nomlanib, unda muhim ijtimoiy-siyosiy masalalar ko'tariladi. "Axloqi Jaloliy" mashhur bo'lib, madrasalarda o'qitilgan. U 1839 yilda V.Tompson tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan. Asarda ijtimoiy - siyosiy masalalar, axloq - odob qoidalari o'z aksini topgan. U tarbiyada maktab va oila rolini ko'rsatadi. U qo'pol, badjahl muallimlarni tanqid qiladi, u aqlli, yaxshi hislatli bo'lish lozim, deydi. Ota bolani jismoniy tarbiyalasa, muallim uni ma'naviy tarbiyalaydi. Oila va maktab tarbiyasini taqqoslaydi, bunda muallimning roli, o'rni yuqoriligini

ko'rsatadi. U kasb - hunar egallashni insoniy fazilat deb biladi. U kasb - hunar egalarini 4 toifaga bo'ladi:

1. Qalam ahllari: olim, noib, munajjim, qozi, muxandislar.
2. Harbiylar.
3. Savdogar, hunarmandlar.
4. Dehqonlar.

U bularning har biri ichiga ham yana qator fazilatlar kiritadi. U yana sevgini 5 xilga bo'ladi:

1. Ilohiy sevgi.
2. Ota - onaga muhabbat.
3. Muallimning o'z talabasiga muhabbati.
4. Podshoning fuqarosiga muhabbati.

5. Ilm - ma'rifatga muhabbat. U sevgini ham kamolot belgisi sifatida qaraydi.

Davoniy insondagi yomon xislatlar haqida gapirish bilan birga ularni bartaraf etishga ham maslahatlar beradi. Davoniyning ta'lim - tarbiyaga oid qarashlari hozirgi kunimiz uchun ham g'oyat qimmatli va foydalidir.

Husayn Voiz Koshifiyning axloqiy qarashlari. Allomaning "Futuvvatnomai Sultoniy yoxud juvonmardlik tariqati" asarning axloqiy tarbiyada tutgan o'rni.

XV asrning yirik olimlaridan biri Xusayn Voiz Koshifiy bo'lib, u ahlok, nujum mantiq, adabiyotshunoslik, riyoziyot, hisob, islom tarixi, ilohiyot, tarix, - musiqashunoslikda tasviriy san'at, tabobat ilmiga oid 200dan ortiq asar qoldirib SHarq ma'naviy madaniyatini rivojlantirishda muayyan o'rinni egallaydi.

Xusayn Voiz Koshifiy tug'ilgan yili noma'lum bo'lib, taxminan 1440 yillarda Xuroson viloyatining Sabzavor shaxrining Bayxaqi qishlog'ida dunyoga kelgan deyiladi. U keyinchalik Jomiyning tavsiyasi bilan Xirotda keladi va shu yerda yashaydi. Xirotda u Navoiy bilan ham uchrashadi va u bilan do'stona munosabatda bo'ladi. Koshifiy Xurosonda Xusayn Boyqaroning voizi, ta'burchisi maslahatchisi sifatida shuhrat qozondi. U Qur'on va Hadis masalalarini sharhlab xalq orasida hurmat-e'tibor qozondi. Xusayn Voiz Koshifiyning «Ahloqi Muxsiniy», «Ahloqi Karim», «Anvari Suxayliy», «Javohimoma», «Risola dar ilmi e'dod», va boshqa asarlari bizgacha yetib kelgan. Uning mashhur asari **«Ahloqi Muxsiniy»** uzoq vaqt yillar madrasalarda darslik sifatida o'qitilgan, mazkur asar 40 bobdan iborat bo'lib, asosan ahloqiy tarbiyaga bag'ishlangan.

R.Maxmudov Koshifiyning ahloqiy g'oyalariga insonni kamolga yetkazish maqsadida unda tarkib toptirish uchun zarur bo'lgan hislatlarni unga bo'lib turkumlashtiradi:

1.Komil inson (yetuk ahloqli inson) haqidagi fikrlarni an'anaga ko'ra buyuk donishmandlar-xaqimlar, sarkardalar, shoxlar tilida bayon etadi va ularni adolatli, dono, oqil va kamtar inson sifatida ta'riflab, o'zining komil inson haqidagi konsepsiyasini ilgari suradi.Koshifiy faqat podsholarnigina emas, balki har bir oddiy insonda ham eng olijanob hislatlar tarkib topishini istaydi. U o'zining ijtimoiy-ahloqiy idealini yuzaga chiqarishda asosiy vosita deb ilm-ma'rifat va ahloqiy tarbiyanitushunadi. Koshifiy odobli insonni ahloqli deb tushunadi. Inson odobli, saxovatli, to'g'ri, xalol, pok bo'lgandagina haqiqiy inson bo'lishi mumkin

deydi. Voiz Koshifiy insonparvarlik va halollikni eng yuksak insoniy fazilatlarlardan deb biladi. Koshifiy insonning eng yuksak xulq-atvor egasi bo'lishi uchun unga qoidaga amal qilishi zarurligini ilgari suradi.

Koshifiy asarlarida inson aqliga, aqliy tarbiyaga katta e'tibor beriladi.

Koshifiyning ahloqiy qarashlari Qur'on va Hadislardagi qoidalari bilan bog'liqdir. Uilgari surgan ahloqiy tushunchalar: yaxshilik yomonlik, adolat, burch, vijdon, or -nomus, baxt saodat kabilarni ta'riflab, har birini insonda shakllantirish yo'llari va usullarini ham bayon etadi, ular tarkibiy qismlarigacha ajratib, ijtimoiy talab darajasida tushuntiradi, hamda asosiy mezonlarini ham ko'rsatib beradi. U ahloqiylikning asosiy mezonlai, insoniylik, adolatlilik, sof insoniy munosabatlarni biladi.

Koshifiyning «**Futuvvatnomai Sultoni**y» asari ham boshqa ta'limiy-ahloqiy asarlar qatorida ana shu javonmardlik ilmining qoida-nizomlarini ifoda etgan. Javonmardlikning ruknlari o'n ikkita bo'lgan: oltitasi zoxiriy, oltitasi botiniy, botiniyga:

- 1.G'iybat bo'xton va yolg'ondan tilini tiyish.
- 2.Nojuya noma'lum so'zlardan qulog'ini berkitish.
- 3.Ko'rish nojoiz narsalardan ko'zini yumish.
- 4.Harom narsalardan qo'lini tortish.
- Z.Borish man qilingan joylardan oyog'ini tortish.
- b.Harom ovqatdan tiyilish, zinodan saqlanish.

Botiniy ruknlar:

1. Sahovat
2. Kamtarlik.
- 3.Qanoat.
- 4.Avf va maxorat.

5.Kibr va g'ururni tark etish.

Yuqoridagi pandnomalarning inson kamolotida o'z o'rni bor. SHarqshunos olim Bertels ham «Qobusnoma»ni, o'ta amaliyotga oid asar sifatida ta'riflagan. Bu fikr Xusayn Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai Sultoni» asariga ham tegishlidir.Uning mundarijasi va mazmunida ham ko'rinib turibdiki, mazkur asar yoshlarni har tomonlama yetuk inson sifatida kamolga yetkazishda haqiqatdan amaliy ahamiyatga ega.

Koshifiy fanlar tasnifida ham kasb-xunar, ilmga katta e'tibor beradi. U ilm boylik orttirish uchun emas, balki hayot kechirish uchun zarurdir, deb tushuntiradi.CHunki ilm-doimiydir mol dunyo esa o'tkinchidir, haqiqiy, dono, bilimli kishilar o'tkinchi narsalarga e'tibor bermaydilar deydi.

Nazorat savollari:

1.A.Navoiyning asarlarida tarbiya va insonparvarlik masalalari qanday yoritilgan?

2.A.Navoiyning maktab va madrasalar rivojiga qo'shgan hissasi va o'qituvchi (mudarrislar) to'g'risidagi fikrlaridan keltiring.

3. Abdurahmon Jomiyning pedagogik qarashlariga munosabatingiz.

4. Jaloliddin Davoniyning axloqiy qarashlarini qanday izohlaysiz.

5.“Axloqiy Jaloliy” asarining pedagogik fikrlar rivojidadagi o'rni haqida nimalar bilasiz?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Hoshimov K.Nishonova S, Inomova M., Hasanov R. Pedagogika tarixi.O'quv qo'llanma – T.O'qituvchi 1996.

2. Hoshimov K.C.Ochil. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. O'quv qo'll.I-jild. – T. O'qituvchi1999.

3. Hoshimov K.C.Ochil. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. O'quv qo'll.I-jild. – T.O'qituvchi,2010.

6-MAVZU:

XVII ASRDAN XIX ASRNING BIRINCHI YARMIGACHA TARBIYA, MAKTAB VA PEDAGOGIK FIKRLAR RIVOJI

Reja:

1. Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklarida ta'lim-tarbiya.
2. Maktab va madrasalarda ta'lim mazmuni.
3. Qizlar maktabi va unda ta'lim mazmuni
4. Munis Xorazmiyning "Savodi ta'lim" asari- husnixatga doir dastlabki qo'llanma sifatida.
5. Muhammad Sodiq Qoshqariyning "Odob as-solihin" asari –yuksak ma'naviy –ahloqiy sifatlarni yorituvchi manba.

Tayanch tushunchalar: Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklar, maktab, madrasalarda ta'lim mazmuni, qizlar maktabi "Savodi ta'lim" asari, "Odob as-solihin" asari, Muhammad Sodiq Qoshg'ariy haqida bizgacha juda oz ma'lumot yetib kelgan. Lekin hozirgi paytda bizga ma'lum bo'lgan "Odob as-solihin" asarining o'ziyoq bizga uni mashhur pedagog olim sifatida tanitadi.

O'zbekiston mustaqilligi sharoitida sobiq Ittifoq davrida nashr etilgan o'quv qo'llanmalar va turli manbalarni o'iganishda xolisona va tanqidiy yondashishni taqozo etmoqda. Milliy xususiyatlarimizni kamsitish, aholining jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishini ta'minlashda bir tomonlama yondashganlik hodisalari tanqidiy ravishda ifoda etilmagan. Sobiq ittifoq davrida Turkiston o'lkasidagi tarixiy voqeliklar ataylab buzib ko'rsatildi. Chunki chor Rossiyasining bu o'lkaga turli bahonalar bilan kirib kelishining asosiy sababi bosqinchilik edi. Rossianing bosqinchilik yurishi XIX asrning II yarmiga to'g'ri keladi.

Tarixiy manbalardan ma'lumki, XVI asrdan – XIX asrning birinchi yarmigacha O'rta Osiyo hududi uchta xonlikka bo'lingan edi: Buxoro amirligi, Hiva va Qo'qon xonliklari.

Buxoro xonligi. Xonlikda hokimiyat huquqi chegaralanmagan xonlar ixtiyorida bo'lib, jamiyat hayoti shariat qonunlariga asoslangan holda shakllantirilgan edi. Xonlikda shayxolislom katta mavqeyga ega bo'lgan. U eng yirik ruhoniy sud ishlarining sardori hisoblanib,



jamiyatning ma'naviy hayotini boshqargan. Undan keyingi o'rinda qozikalon (oliy sud) turgan. Shuningdek, qo'shin uchun alohida qozi tayinlangan.

Xonlikdagi qo'shin tuzilishiga doir ayrim ma'lumotlarga ko'ra, u asosan otliqlardan tashkil topib, markaz, o'ng va chap qanotlarga bo'lingan. Markaz harbiy qismining oldingi safida bayroqdor jangchilar turgan. Rus manbalarining ko'rsatishicha, xonlik qo'shinida misdan 13 ta kichkina to'p, yetarli darajada porox bo'lgan. XVIII asrning oxirgi choragiga doir ma'lumotlarga qaraganda, xon 10 ming kishi atrofida qo'shin to'plash imkoniga ega edi. XIX asrning boshlarida cho'yandan yasalgan to'plardan foydalanilgan. Mazkur asrning 30-yillarida yollanma askarlarning soni 19 ming kishiga borib, turli shahar va harbiy istehkomlarda harbiy xizmatni o'taganlar. XIX asrning o'rtalarida esa, harbiy qismlarning soni ancha oshib, to'plardan va mitliqlardan foydalanish nisbatan kuchayib bordi. Qo'shinda askarlarning soniga qarab yuzboshi va mingboshi singari harbiy lavozimlar mavjud edi. Umumiy qo'mondonlikni lashkarboshi ado etgan. Madaniy hayotda ham ancha ishlar qilingan. Xon saroyida nodir asarlarni o'z ichiga olgan kutubxonaning bo'lishi diqqatga sazovordir. Misol tariqasida Abdulazizxon va Abdullaxonning kutubxonalarini ko'rsatish mumkin. Bu ilm-ma'rifat dargohida mohir xattotlar va musavvirlar ishlab nodir asarlarni tayyorlash va bezashga alohida ahamiyat berilgan. Adabiyot, tarix va boshqa fanlar sohasida qimmatli asarlar yaratilganligi ma'lum.

Xiva xonligi. Xonlik taxtida eng ko'p o'tirgan xonlardan biri Sayid Muhammad Rahim II (1865-1910) bo'ldi. Xonlikda davlat tuzilishi Buxoronikidan deyarli farq qilmagan. Xon huquqi chegaralanmagan holda davlatni boshqargan. Undan keyingi eng nufuzli lavozim vazir yoki



qushbegi hisoblanib, soliqlarni to'plash va umuman xonning barcha topshiriqlarini bajarish bilan shug'ullangan. Shaharlarni hokimlar va ularning yordamchilari bo'lmish yuzboshilar va oqsoqollar idora qilganlar. Xonlik hayotida shayxulislom (oxun) va mufti salmoqli o'rin egallagan.

Xonlikning qo'shini asosan otliqlardan iborat bo'lib, unga lashkarboshi qo'mondonlik qilgan. Askarlar tinchlik paytlarida dehqonchilik va boshqa kasblar bilan shug'ullanganlar. Bunday askarlikka yozilgan kishilar soni XIX asrning 30-yillarida 40 ming kishiga borgan.

Askarlik xizmatidagilar soliqlardan va jamoa ishlaridan ozod etilib, har bir kishi yurishda qatnashganligi uchun 5 oltin tanga olgan. Xonning xohishiga ko'ra o'zini ko'rsatgan harbiy lavozimdagilar 10, 20, 50, 100 va undan ko'proq miqdorda oltin tanga olishgan. Biylarga 50 tangadan 100 tangagacha, yuzboshilarga 10 tangadan 20 tangagacha maosh tayinlangan.

Xon saroyida yaxshi qurollangan 1000 kishi xizmat qilgan. Qo'shinning asosiy qismi qilich, o'q-yoy va nayza bilan qurollangan. Oz miqdorda pilta miltiq va to'plar bor edi. Unda o'zbeklar bilan bir qatorda turkmanlar, qozoqlar va qoraqalpoqlar xizmat qilganlar. Xiva xonligining qo'shini harbiy texnika jihatdan ancha orqada qolib ketgan edi.

Xonlikda madrasalar qurishga katta e'tibor qaratilgan. 14 madrasa bunyod etilgan. Mingdan ortiq masjidlar din va xalq xizmatida edi. Maktablarda ham hayot qaynagan. Madrasalarning

ko'pligi savodxonlikning ancha yuqori darajada bo'lganligidan darak beradi. Xonlikda san'at sohasida ham olg'a siljishlar yuz berganligi haqida ma'lumotlar bor. Bu davrda Xiva xonligi uzoq va mashaqqatli yo'lni bosib, siyosiy tomondan ko'proq o'zaro chiqishmovchiliklar va qonli urushlar girdobida hayot kechirdi. XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmida xonlikda birmuncha qulay sharoit yuzaga kelgan bo'lsada, lekin fan va madaniyatning izchillik bilan rivojlanishiga o'zaro yo'l urushlar yo'l bermadi.

Qo'qon xonligi. Qo'qon xonligidagi hokimiyatni boshqaruv tartiblari Buxoro va Xiva xonliklaridan deyarli farq qilmagan. Bu yerda ham xon cheklanmagan huquqga ega bo'lib, o'zining xohish-irodasiga ko'ra ish



yuritgan. Qo'shinda mingboshi, beshyuzboshi, yuzboshi va o'nboshi lavozimlari bo'lgan. Uning muayyan qismi muntazam xizmatni o'tab, ko'pchiligi tinchlik paytida dehqonchilik, hunarmandchilik va boshqa ishlar bilan shug'ullangan. Harbiy xizmatni o'tovchilarga bir ot va egar-jabduq berilgan. Yuzboshi bir yilga – 147 so'm, ellikboshiga – 98 so'm, o'nboshiga – 65 so'm, oddiy sarbozga – 48 so'm haq to'langan. Viloyatlardagi qo'shin hokim tomonidan ta'minlangan, poytaxtdagisi hukumat zimmasida bo'lgan. Qo'shin qilich, nayza, piltali miltiq va to'plar bilan qurollangan bo'lib, harbiy mahorat ancha pastlashib ketgan edi. Ichki o'zaro to'qnashuvlar, ayniqsa, Buxoro xonligi bilan urushlar qo'shinning tinkasini quritgandi.

XIX asr davomida qimmatli tarixiy asarlar yaratildi. 1822-yili Mirza Qalandar Isfaragiy tomonidan «Shohnoma» asari nihoyasiga yetkazildi. Bu manbada xonlikning tarixiga doir qiziqarli ma'lumotlar keltirilgan.



Xonlikda maktab-madrasalarda savod chiqarish bilan birga diniy va qisman dunyoviy fanlar bo'yicha mashg'ulotlar o'tkazilgan. Ularda ta'lim va tarbiya olgan kishilar orasidan mashhur shoirlar, olimlar yetishib chiqqan.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va uchta xonlikda yuzaga kelgan salbiy o'zgarishlar ular o'rtasidagi aloqalarning uzilishi, o'zaro nizolar, tashqi kuchlarning ta'siri va ichki ziddiyatlar bilan bog'liq bo'lgan. XIX asr boshida yuz bergan ma'lum iqtisodiy jonlanish Afg'oniston, Eron, Xitoy, Misr va Rossiya bilan o'rnatilgan iqtisodiy aloqalarga borib taqaladi. Xonliklarda tashqi mamlakatlar bilan iqtisodiy va diplomatik aloqalarni rivojlantirish bilan birga adabiyot, san'at, tarix va boshqa muhim ijtimoiy fanlar, me'morchilik va hunarmandchilik sohalari ravnaqiga katta e'tibor berilgan.

Xonliklarning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga asketizm (yunoncha *askesis* - his-tuyg'ular ta'siri va dunyoviy hayot tarzidan voz kechish da'vatiga tayangan diniy tamoyil) diniy aqidalariga asoslangan musulmon dini katta ta'sir ko'rsatib kelgan. Xonliklarda ta'lim tizimi faqat diniy o'quv muassasalaridan iborat bo'lgan. Ta'lim muassasalarining asosiy turlariga boshlang'ich ma'lumot beradigan maktab hamda o'rta va oliy diniy ta'lim beradigan madrasalar kirgan edi. Madrasalarda talabalar

diniy falsafa, arab tilining grammatikasi, musulmon huquqlari, mantiq ilmlarini o'rganishgan. Maktab va madrasalarda jismoniy tarbiya darslari bo'lmagan. Jismoniy mashq bajarish, hatto serharakat o'yinlar o'ynash ham ruxsat etilmagan.

Shunga qaramasdan, xalq o'zlarining milliy o'yinlarini tashkil qilishni davom ettirdi. Kurash, poyga, uloq, dorbozlik, akrobatika, harakatli o'yinlar keng tarqaldi. Navro'z, hosil bayrami va boshqa udumlariga bag'ishlangan xalq sayllari hamda katta to'ylarda polvonlarning bellashuvi, mohir chavandozlarning chaqqonligi, darboz o'yinlari, arqon tortishish, tosh ko'tarish kabi o'yin va namoyishlari hammani hayratga solar va juda qiziqarli bo'lgan.

Markaziy Osiyo hududida yashagan ajdodlarimizdan meros qolgan juda ko'p boy manbalar mavjud. Bunday tugamas boyliklar orasida jismoniy madaniyat alohida ahamiyat kasb etadi. Jismoniy madaniyat insonlarni bolalikdan sog'lom qilib o'stirish, ularning jismoniy va madaniy kamolotini ravnaq toptirishi, sog'lom turmush kechirish, mehnat qobiliyatini oshirish, uzoq umr ko'rishga ko'maklashuvchi muayyan faoliyatdir. Bunda ajdodlarimizning ov qurollarini yasash, tog', daryo, cho'llarda yaxshiy hayvonlarni tutish uchun kuch-quvvat, epcillik, merganlikni o'rganganlar. Bunda otda turib kamondan o'q otish, nayza sanchish, kurashish, piyoda yugurish, to'siqlardan o'tish, an'anaviy urf-odatlar, ommaviy sayllarda harakatli o'yinlarni tashkil qilish kabi murakkab mashqlarni bajaiganlar. Turli janglarda bu qurollardan mohirona foydalanganlar.

Xalq o'z udumlari va an'alarida kurash, ot o'yinlari, qilichbozlik, darboz, poyga va turli harakatli o'yinlardan foydalanganlar. Bu tadbirlar yoshlarni kuchli bo'lishi, Vatanni sevis, kasbni egallash va uddaburonlikka chorlagan.

Masjid va xonaqohlar qoshida ochilgan maktablarda faqat o'g'il bolalar o'qitilgan. Qiz bolalar o'z davrining o'qimishli ayollari tomonidan uylarida ochilgan maktablarda o'qitilgan. Ayol muallimani o'lkaning turli hududlarida «otnoyi», «otinbibi», «bibiotn», «bibixalifa» deb ataganlar. Qizlar maktabi o'g'il bolalar maktablariga nisbatan ancha kam bo'lgan, ko'p hollarda maktabdorlarning, imomlarning xotinlari maktabdorlik qilgan. Qizlar maktabi haqida K.E.Bendrikov «Turkistonda xalq maorifi tarixidan ocherklar» asarida quyidagilarni yozadi: «Qizlar ishqiy maktublarga berilmasinlar deb, qizlar maktabida yozuvga o'rgatilmagan». Professor U.Dolimovning fikricha, bu so'zlar haqiqatdan ancha yiroq.

O'zbek xalqi - o'tmishda eng ko'p shoirlar yetishtirgan xalq, agar yozuvga o'rgatilmaganida edi, podshohlar saroyiga mansub bo'lgan Gulbadanbegim, Zebunisobegim, Nodirabegimlarni qo'ya bering, XIX asrning o'zida Uvaysiy, Mahzuna, Dilshodi Barno, Muazzamxon, Muattarxon, Anbar otin, Nozimaxon kabi o'nlab mashhur shoirlar qaerdan yetishib chiqqan? O'rta Osiyoda faoliyat yuritgan qizlar maktabining yirik namoyondalaridan biri - **Jahon Otin Uvaysiydir**. O'zining butun faoliyat davomida xalqimiz orzu-umidlarini ro'yobga chiqarishga harakat qilgan Jahon otin xalqimizning oqila qizlarini tarbiyalash, go'zal hayotga erishishning birdan-bir yo'li deb o'ylab, o'zining butun umrini yosh qizlarga ta'lim-tarbiya berish bag'ishladi. O'z maktabida qizlarga boshlang'ich ta'lim berar ekan, Jahon Otin ularning zehni o'stirishga katta ahamiyat beradi. Otin o'z shogirdlariga savod o'rgatibgina qolmay, ular orasidan iqtidorli qizlarni tanlab sharq shariyat bilan tanishtiradi. Qizlarni nazm bo'stoniga yetaklaydi. Atoqli zullisonayn shoira Dilshodi Barno 50 yildan ortiq muallimlik qilib, qizlarga xat-savod o'rgatdi, tabiat nazm qizlarga shariyat ilmidan dars berdi. Dilshod o'z maktabida yosh qizlarni tarbiyalab, ularga xat-savod o'rgatar va ularni chuqur bilim egasi qilib chiqarishga intilar edi. Shu bilan birga, yosh istedodli qizlarga o'zbek, tojik mumtoz adabiyot namoyondalarining asarlarini ham o'rgatar va ularni nafosat ruhida tarbiyalab, o'z zamonasining ilg'or kishilari qilib yetishtirishga harakat qilgan.

Munis Xorazmiyning «Savodi ta'lim» asari - husnixatga doir dastlabki qo'llanma sifatida

Munis o'z davrining yetuk murabbiy shoiri sifatida bolalarning savodxonligini va husnixatni yaxshilash yo'lida ko'p izlanadi va yoshlarga husnixatdan ta'lim berib, «bilgancha surib qalamni har yon, ta'lim ishin aylar erdi oson» deydi. «Bilimning eshigi alifbe» deganlaridek, Munis ham ta'limdagi muvaffaqiyatlarning garovi savod ekanligini tushungan va shuning uchun «umumiy arqon» yozuv ilmini yaratishga bel bog'lagan. Munisning «Savodi ta'lim» asari ana shu tarzda 1804-yil 6- dekabrda vujudga keladi. Mazkur risola nazariy ma'lumotlar va mashqlarni o'z ichiga olgan. Risola ikki qismdan tarkib topgandir. U «Savodi ta'lim» ning nazariy qismida o'zigacha mavjud bo'lgan. Bolalarga xat-savod o'rgatuvchi risolalarning barcha nuqson va kamchiliklarini ochib tashlaydi

va eski risola bilan o'zi yaratayotgan risolani bir-biri bilan taqqoslab, eski risolaning

o'sha kungi talablarga javob bera olmasligini ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beradi. Risolaning ikkinchi qismida arab alifbosidagi har bir harfning yozilish uslubini ma'rifiy-didaktik nuqtai nazardan sodda qilib tushuntrishga harakat qiladi.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning «Odob as-solihin» asari - yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni yorituvchi manba. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning «Odob as-solihin» («Yaxshi kishilar odobi») asari kundalik turmushimizda har kuni har daqiqada bilish zarur bo'lgan turmush odobiga oid xulq-odob qoidalarining majmuidir. Asar turkiy tilda yozilgan bo'lib, muqaddima, yetti bob va xotimadan iborat. Asarning muqaddimasida uning maqsadi sifatda insonga yaxshi xulq egallashi zarurligi takidlanadi va u odob qoidalarini egallab olmasa va yaxshi xulq bilan odobli va toza bo'lmasa, nafaqat o'ziga, balki butun dunyoga yomonlik tarqatadi, deydi va quyidagi masnaviyni keltiradi:

Adabsiz na o'zi uchun yomonlik qiladi,

Balki butun dunyoga o't qo'yadi.

«Odob as-solihin» asarida bayon etlgan botniy va zohiriy qoidalar:

1. Salomlashish va ruxsat so'rash odobi.
2. Muloqot odobi.
3. Uxlash va yo'l yurish odobi.
4. Suhbatlashish odobi.
5. Er-xotin odobi.
6. Tozalik qoidalar.
7. Mehmon kutish odobi.
8. Ziyofat va ovqatlanish odobi.
9. Safar qoidalar.

XVII-XIX asrlarda O'rta Osiyoda bir nechta turdagi ta'lim muassasalari (*maktab, madrasa, qorixona, daloilxona, otinoyilar maktablari*) mavjud edi. Ayniqsa Qo'qon, Toshkent, Buxoro kabi shaharlarda ularning soni tez ko'paygan.

Maktablar boshlang'ich ta'lim muassasasi hisoblanib, unda bolalarga yozish va o'qish o'rgatilgan, din haqida dastlabki ma'lumotlar berilgan. Madrasalar yuqori turuvchi o'quv muassasasi hisoblangan, *qorixona* va *daloilxona* (*«Daloil al-xayrot»*) quyi diniy xizmatchilarni tayyorlagan. XIX asrdagi Qo'qon xonlari arxivlarida beklar va xonlar saroylarida *sag'ir* (yetim)lar uchun ochilgan maktablar haqidagi ma'lumotlar saqlanib qolgan. Bunday maktablar davlat mablag'lari hisobiga faoliyat yuritgan.

Maktab va madrasalarda ta'lim mazmuni

Maktablardagi ta'lim tizimi bir qancha bosqichli va puxta tashkil etilgani bois savod o'rganish ko'p vaqtni olar edi. Chunonchi, faqatgina alifboni o'rganishga 3-4 oydan bir yilgacha, ba'zida undan ham ko'p vaqt sarflanar edi. O'quvchilar dastlabki o'qish ko'nikmalarini egallaganlaridan so'ng *«Haftiyak»*ni (fors. "Qur'onning yettidan bir qismi") o'qishni boshlaganlar O'quvchilar *«Haftiyak»*ni tugatganlaridan so'ng *«Chor-kitob»* (To'rt kitob)ni o'qishga kirishganlar. *«Chor-kitob»* fors-tojik tilida yozilgan bo'lib, uning birinchi qismida diniy marosimlar (tahorat olish, namoz o'qish, ro'za tutish va h.q.) she'riy usulda bayon etilgan, ikkinchi qismida yuqoridagi masalalar katexizis (izoh) shaklda ancha keng yoritilgan parchalar o'rin olgan. *«Chor-kitob»*ning *«Musulmonlikning muhim masalalari»* deb nomlangan uchinchi qismi o'quvchilarni shariatning asosiy ustuni -musulmon diniy huquqlari bilan tanishtirgan. Kitobning *«Pandnoma»* (Nasihati kitobi) deb nomlangan va XIII asrda yozilgan to'rtinchi qismida Qur'oni karimdan olingan odob-axloq masalalariga oid qoidalar she'riy shaklda bayon etilgan. Shundan so'ng o'quvchilar mutlaq din masalalariga bag'ishlangan *«Sabotul ojizin»* kitobini o'qishni boshlaganlar. Ushbu asar ko'pincha uning muallifining nomi bilan, ya'ni – *«So'fi Olloyor»* deb yuritiladi. Bu sof diniy asar bo'lib, unda diniy masalalar she'riy usulda bayon qilingan. Maktabni tamomlagan o'quvchilar ta'limni davom ettirish uchun madrasalarga kirganlar. Madrasa odatda ikki bo'limdan, ya'ni: quyi (*ibādat al-islām*) va yuqori (mas'ola) bo'limlardan iborat bo'lgan. Lekin barcha madrasalarda ham bo'limlar shunday nomlanmaganini qayd etish lozim. Masalan, Buxoro madrasalarida quyi bo'lim *«mushkulāt»* deb yuritilgan.

Birinchi bo'limda talabalar din ahlikomlarini o'rganganlar. Ikkinchi bo'limda esa – Qur'oni karimga muvofiq holda bayon etilgan islomning asosiy qonunlari o'qitilgan. Bundan tashqari, arab tilshunosligi, mantiq, tarix, she'r yozish ilmi, metafizika va boshqa fanlar ham o'qitilgan. Madrasalarda barcha mashg'ulotlar arab tilida olib borilgan.

Madrasa talabalarini shartli ravishda uchta kursga bo'lish mumkin.

Birinchi, ya'ni boshlang'ich kurs *adnā* (quyi), ikkinchi kurs – *avsat* (o'rta) va uchinchi kurs – *a'lo* (yuqori) deb nomlangan. Biroq, kurslarning nomlari hamma madrasalarda ham bir xil bo'lmagan. Shu o'rinda bunday kurslarga ajratish faqat yirik madrasalarda mavjud bo'lgani, talabalar soni 20 kishiga yetmagan kichik madrasalarda esa talabalarning barchasi faqat bitta mudarrisga mashg'ulotga qatnaganlarini qayd etish lozim.

Madrasada darsni tashkil etish tartibi quyidagicha bo'lgan: bitta darslikdagi aynan bir bobni o'rganayotgan 10-15 nafar talaba bir sinf xonasiga to'planishgan va o'zlariga *oqsoqol* (sardor) saylab olishgan. Bu guruh «*jamo'a*», uning oqsoqoli esa «*qori jamoa*» deb nomlangan. Darsni boshlash uchun oqsoqol mudarrisning huzuriga borar va undan mazkur guruh bilan mashg'ulot o'tkazish uchun izn so'rardi.

Qizlar maktabi va unda ta'lim mazmuni

Masjid va xonaqohlar qoshida ochilgan maktablarda faqat o'g'il bolalar o'qitilgan. Qiz bolalar o'z davrining o'qimishli ayollari tomonidan uylarida ochilgan maktablarda o'qitilgan. Ayol muallimani o'lkaning turli hududlarida “otinoyi”, “otinbibi”, “bibiotin”, “bibixalifa” deb ataganlar.

Atoqli zullisonayn shoira Dilshodi Barno 50 yildan ortiq muallimalik qilib, qizlarga xat-savod o'rgatdi, tab'i nazm qizlarga she'riyat ilmidan dars berdi. Dilshod o'z maktabida yosh qizlarni tarbiyalar, ularga xat-savod o'rgatar va ularni chuqur bilim egasi qilib chiqarishga intilar edi. Shu bilan birga, yosh iste'dodli qizlarga o'zbek, tojik mumtoz adabiyoti namoyondalarining asarlarini ham o'rgatar va ularni nafosat ruhida tarbiyalab, o'z zamonasining ilg'or kishilari qilib yetishtirishga harakat qilgan.

XIX asr boshlarida Xiva xonligi tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk insonlardan biri – Shermuhammad ibn Avazbiy mirob o'g'li Munis edi. 1778 yilda Xiva shahri yaqinidagi Qiyot qishlog'ida mirob oilasida tavallud topgan adib: “Men, Munis, Xivada yashovchi yuz toifasidan bo'lgan Amir Eshimbiyning avlodidandirman”, deb yozgandi.

Uning bolalik va yoshlik yillari Qiyot qishlog'ida o'tdi va ulg'aygach, Xivadagi madrasalardan birida tahsil ko'rdi va ustozi Sayyid Eshonxo'jadan saboq oldi. Arab, fors, turkiy xalqlar adabiyoti, shuningdek

klassik muzika hamda tarix fanini qunt bilan o'rgandi. U mohir hattot bo'lib kufiy, rayhoni, xatti shikasta kabi xatlarni yaxshi bilgan. Uning otasi Avazbiy 1800 yilda vafot etgach, xon 22 yashar Shermuhammadni saroyga taklif qiladi, uni qazuv, qachuv, (suv xo'jaligi) ishlari bo'yicha kotib, 1812 yilda amakisi Erniyozbek mirob o'lib, xon Munisni mamlakatni bosh mirobi qilib tayinlaydi. She'riyat olamida uning taxallusi Munis bo'lib, lug'aviy ma'nosi "ulfat", "hamdam", "do'st" demakdir. Nizomiydan tortib, to o'zi yashagan davrga qadar o'tgan so'z san'atkorlarining ijodi bilan oshno bo'lgan shoir, o'zining "Manga" radifli g'azalida Nizomiy, Xisrav Dehlaviy ijodidan naqadar lazzatlanganligini, Hofiz Sheroziy, Lutfiy asarlari orqali she'riyat bo'stoniga qadam qo'yanini, Firdavsiyning ijod bog'ida orom olganini, Anvariyan nur emib, Sa'diy va Jomiydan cheksiz bahramand bo'lganini, Bedilning ajoyib so'zlaridan fayz topib, nihoyat buyuk Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliyini o'ziga homiy bilganini zo'r mamnuniyat bilan qayd qiladi.

Qilsa hosid dahli bejo so'z aro yo'qtur g'amim,

Kim bu ma'nida Navoiy ruhi homiydur manga.

Shoir Navoiyni homiygina emas, balki o'ziga ustod (pir) deb angladi:

So'z ichra Navoiy jahongirdurur,

Munisga ma'oni yo'lida pirdurur.

Munis tez orada el-yurt hamda Xiva hukmdori Avaz inoq nazariga tushadi. 1804 yilda shoir alifbo sifatida foydalanish uchun "Savodi ta'lim" kitobini yozib tugatadi. Yana shu yili ijodi namunalarini "Munis ulushshoq" ("Oshiqlar do'sti", 1804 yilda) degan nom bilan to'plab, uni 1813 yilda 16 892 misradan iborat katta devonga aylantiradi. Ushbu asarda shoirning g'azallari, muxammaslari, ruboiylari, mustazodlari, tuyuqlari, to'rtlik va maxsus ikkilik baytlari mavjud bo'lib, bulardan tashqari devon oxiriga shoirning 1804 yilda nazm bilan yozib tamomlangan kalligrafiyaga oid "Savodi ta'lim" nomli asari ham ilova qilingan. Ushbu kichik risolada chiroyli xat yozish usullari bayon qilingan. Risola ikki qismdan iborat. Asarning birinchi qismida xat mashq qilishga tayyorgarlik va bu ish uchun kerakli asboblarga to'g'risida so'z yuritiladi. Ikkinchi qismida esa, xat mashqi va uning usuli haqida amaliy yo'l bilan ta'lim beriladi. Shoir o'zining ushbu risolasi boshida kishilik jamiyatida yozuvning katta ahamiyatga ega ekanini qayd qilib, shunday bayon qiladi:

So'z mahzanining nishonasi ham,

Ma'ni durining xazonasi ham,

Har so'zki, ko'nguldin o'ldi mavjud,

Xat bo'lmasa bo'lg'ay erdi nobud.

O'ttiz yildan ortiq ijod qilgan adibning ota-bobolaridan meros bo'lib kelayotgan sulolaviy kasb miroblik haqida "Ornalar" nomli risolasi biz uchun nihoyatda qimmatlidir. Ushbu kitob tufayli biz vohada suvchilik kasbi, dehqonchilik tarixi, suv uchun bo'lgan urushlar tarixi bilan bog'liq ijtimoiy siyosiy voqealardan xabardor bo'lamiz.

Xiva xoni Eltuzarxon (1804-1806) Munisga Xorazm tarixini bitishni topshirdi. Munis bu asarga "Firdavs-ul iqbol" ("Baxt bog'i" yoki "Baxt-saodat bog'i") deb nom qo'ydi. Asar Munis va jiyani Ogahiy qalamiga mansub bo'lib, u afsonaviy rivoyatdan boshlanib, 1825 yilgacha Xorazmda sodir bo'lgan tarixiy voqealarni o'z ichiga oladi. Munis bu asarni yozib tugata olmagan, u qadim zamonlardan boshlab Muhammad Rahimxon (1806-1825) hukmronligining 7-yili, ya'ni 1813 yilgacha bo'lgan voqealarni yozib ulgiran, 1813 yildan 1825 yilgacha bo'lgan voqealar Ogahiy qalamiga mansub bo'lib hijriy 1255 (milodiy 1839) yili yozib tugallangan.

Asar Xiva xonligi hududida yashovchi o'zbeklar, turkmanlar, qozoq va qoraqalpoq xalqlari tarixini aks ettiradi. Asarni mukammal nusxasi Munis va Ogahiy qo'lyozmasiga mansub bo'lib 613 bet, asar Samarqand qog'oziga, qora siyoh bilan nastaliq xatida yozilgan.

"Firdavs ul iqbol"ning mazkur nusxasi Rossiya Fanlar Akademiyasining, Sankt-Peterburg bo'limida KP-938 raqami bilan saqlanmoqda, uni rus sharqshunosi A.Kun 1874 yilda topshirgan. Asar keyinchalik, 1856 yilda mulla Nurniyoz ibn mulla Muhammadniyoz tomonidan ko'chirilgan. Asarga 1879 yilda Muhammad Rizo oxund ibn Muhammad Karim devon tartib bergan.

Munis bu asarini Eltuzarxon davrida boshlagan, 1806 yilda u o'z asarini Sherg'ozixon davriga etkazganda, Buxoro xoni amir Haydar bilan bo'lgan urushda Eltuzarxon o'ladi, undan keyin u Muhammad Rahim I davrida bu asarni davom qildiradi. U bu davrning 7 yillik tarixini yozib tugatganidan keyin, bu ishni to'xtatib, 1819 yilda u mashhur tarixchi Mirxondning "Ravzat-us-safo" ("Safo bog'i") asarini o'zbek tiliga tarjima qilishga kirishadi. Bu asarni ham birinchi bo'limini tarjima qilib, ikkinchi bo'limi ustida ishlay boshlaydi, lekin 1829 yilgi Olloqulixonning harbiy yurishi vaqtida vabo kasalligiga chalinib, Ahal-Taka vohasida dunyodan o'tgan. Jasadi Xivaga keltirilib, Eski Qiyot qishlog'idagi Mavlonbobo qabristonida maxsus barpo etilgan maqbaraga dafn qilingan.

O'z davrida Munis turkman shoiri Zeliliy (1800-1853) (Oloqulixon davrida zindonga tashlangan) va qozoqlarning Kichik juzi oqini (baxshi

shoiri) Mahambet (1800-1846) (Olloqulixon tomonidan saroyda qabul qilingan, lekin qarashlari to'g'ri kelmagani uchun Xiva xonligidan chiqib ketgan) bilan ham fikr bo'lgan, ularning yuragi qo'ridan otilib chiqayotgan har bir nido yoki ishqiy she'rlarida vatanga va o'z xalqiga muhabbat hissi, o'zi yashagan zamonaga nisbatan norozilik fikrlari olg'a suriladi: – haqsizlik, zulmga qarshi norozilik, adolat, xalqqa muhabbat, saxiylik, vafod, ma'rifatparvarlik, ilm-fanga homiylik, jaholatga qarshi kurash, insoniy fazilatlar ulug'langan. Masalan:

La'nat ul shoirg'akim, hirsu tama' tahrikidin
Ko'rguzur har siflayu nokasga izhori madh.

Munis Xorazmiy.

Kuch emas izzatni qora er etgan
Kuch emas ulug'likka ko'tarib ketgan.
Hurmat ham, isnod ham ushbu jahonda
Kelar har insonga tutgan yo'lidan...

Zeliliy.

Kimki tug'ulgandan chinakam botir,
G'alaba hamisha unga hamroh, yor.
Dunyo titratmoqqa qudrati qodir,
Ahdiga hamisha qolar vafodor.
Buning aksi bo'lar nomard, nobakor,
Yoli va sag'ridan tanigin faqat
Haqiqiy tulporni – poyi larzonni!
Taxtidan yiqitar har qanday xonni
G'azabga minsa gar butun mamlakat!

Mahambet

Uch xalqning aziz shoirlari qadim Xiva shahrida 1827 yilda she'riyat oqshomida uchrashganlarida “Yanglig'” radifli g'azallari bilan o'zlarining ichki hissiyotlarini qog'ozga tushirganlar.

Dilda ishq borki, ziyo sochurman men sham yanglig',
Porlabon zulmatga yo'l ochurman men sham yanglig'...

Munis.

Yosh seli va o't aro qoldi bu xasta yurak,
Furqatingda oxiri o'churman men sham yanglig'...

Zeliliy.

Kunduz tundan siyohroq bo'lur chehrang ko'rmasam,
Qora g'amlar bag'riga ko'churman men sham yanglig'...

Mahambet.

Munisning she'rlar to'plami (devoni) o'zi hayot chog'ida va o'zidan keyin ham xivalik hattotlar tomonidan bir necha bor ko'chirilgan. Shu bilan birga 1875 yilda Xiva toshbosmaxonasida "Savodi ta'lim" risolasi bilan birga bosilgan.

Hozirgi vaqtda qabri Xiva yakinidagi Shayx Mavlon bobo qabristonida bo'lib, maqbarasi avlodlar tomonidan e'zozlanib, 1989, 1999 yillarda ta'mirlandi.

Muhammad Sodiq Qosh-g'ariyning "Odob as-solihin" asari – yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni yorituvchi manba.

Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning "Odob as-solihin" ("Yaxshi kishilar odobi") asari kundalik turmushimizda har kuni har daqiqada bilish zarur bo'lgan turmush odobiga oid xulq-odob qoidalarining majmuidir. Asar turkiy tilda yozilgan bo'lib, muqaddima, yetti bob va xotimadan iborat.

Asarning muqaddimasida uning maqsadi sifatida insonga yaxshi xulq egallashi zarurligi ta'kidlanadi va u odob qoidalarini egallab olmasa va yaxshi xulq bilan odobli va toza bo'lmasa, nafaqat o'ziga, balki butun dunyoga yomonlik tarqatadi, deydi va quyidagi masnaviyni keltiradi:

Adabsiz na o'zi uchun yomonlik qiladi,

Balki butun dunyoga o't qo'yadi.

Muqaddimada asarning maqsadi ochib beriladi. Asarning yozilishidan ko'zda tutilgan maqsad borasida so'z yuritilar ekan, insonning ijobiy hulq-atvorga ega bo'lishini taqozo etuvchi ijtimoiy zaruriyat mohiyati batafsil ochib beriladi. Asarda ilgari surilgan asosiy g'oya – insonlarning ijobiy xulq-atvorga ega bo'lishlari jamiyatda ruhiy xotirjamlik va moddiy farovonlikni qaror toptiruvchi asosiy omil ekanligini asoslashdan iboratdir. Alloma mazkur g'oya mohiyatini sharhlar ekan, inson odob-axloq qoidalarini egallay olmasa hamda ijobiy hulq-atvori bilan muaddab (odobli) va muzazzab (toza) bo'lmasa, nafaqat o'zi,

balki butun dunyoga yomonlik tarqatadi degan qarashni ilgari suradi. Ayni o'rinda quyidagi masnaviyni keltiradi:

Beadab tanho va xudro dosht bad,

Balki otash dar xama ofoq zar.

(Adabsiz nafaqat o'zi uchun yomonlik qiladi,

Balki butun dunyoga o't qo'yadi).

Shunday ekan, har bir inson ichki hamda tashqi odob qoidalarining mohiyatini to'laqonli ravishda anglab, ularga qat'iy amal qilishi zarur. Inson odob-axloq qoidalarining mohiyatidan qanday yo'l va usullar orqali boxabar bo'lishi mumkin degan savolga javob berar ekan, alloma ular etuk mutafakkirlar tomonidan qimmatli, mo'tabar kitoblarda jam etganligi, mazkur kitoblarning mazmuni bilan tanishish orqali odob-axloq qoidalari va ularga amal qilish shartlari xususida muayyan ma'lumotlarga ega bo'lish imkoniyati mavjudligini alohida ta'kidlab o'tadi. Asarda komil inson bo'lib etishishda kundalik hayot hamda amaliy turmushda o'ziga xos ahamiyat kasb etuvchi botiniy (ichki) va zohiriy (tashqi) odob-axloq qoidalari: salomlashish, ruxsat so'rash, muloqot, uxlash, yo'l yurish, mehmon kutish, ziyofat, ovqatlanish, shuningdek, er-xotin munosabatlarini yo'lga qo'yish odobi va ularga amal qilish shartlari borasida so'z yuritiladi. Suhbat ahlining o'zini tutishi, tozalik, ozodalik hamda safarga chiqish qoidalari ham asar mazmunining markaziy qismidan o'rin olgan.

Birinchi bob salomlashish, ko'rishish, qo'l olishish hamda ruxsat so'rash qoidalari to'g'risida ma'lumotlar berishga yo'naltirilgan bo'lib, mazkur bob to'rt fasldan tashkil topgan.

Ma'lumki, Sharq xalqlari tomonidan tan olingan axloqiy qoidalarga ko'ra biror kimsa o'zgalar xonadoniga tashrif buyursa, eshikdan xonadon sohiblarining ruxsatsiz kirib boravermay, ma'lum qoidalarga rioya qilishi shart. Ana shu qoidalarning eng muhimlari deb, Muhammad Sodik g'oshg'ariy tashrif buyuruvchi kimsa o'zining kelganligidan xonadon sohiblarini ogoh etishi (eshikni qoqishi yoki yo'talishi), ushbu choraga nisbatan ichkaridan javob berilgach kirishga ruxsat so'rashi, so'ngra ichkariga kirishi kerakligi lozimligini bayon etadi.

Ikkinchi faslda esa salomlashish odobining o'n ikki qoidasi borasida fikr yuritiladi. Mazkur o'rinda salom berish va alik olish masalasida bugungi kunga qadar davom etib kelayotgan munozaraga nuqta qo'yilgan. Muallifning fikriga ko'ra, salom bermak sunnat, javobi farzu ayyondir. Muhammad Sodik Qoshg'ariyning e'tirof etishicha, salom quyidagi holatlarda quyidagi kishilar tomonidan berilishi maqsadga muvofiqdir:

ulug' kichikka, otliq piyodaga, yuruvchi o'ltirguvchiga, ozchilik ko'pchilikka, xonaga kirib keluvchi, xona ichkarisida o'tirgan kishilarga salom bergay", deb ta'kidlar ekan, bir kishi ko'pchilik oldiga kirib kelganda, birinchi bo'lib salom berishi, ko'pchilik esa baravar ovoz chiqarmasdan salomga alik olishi joizligiga alohida e'tiborni qaratadi. Allomaning salomlashish odobi xususidagi fikrlari bilan tanishar ekanmiz, ta'lim muassasalarida muallim sinf xonasi yoki auditoriyaga kirib kelganda, "Kim oldin salom berishi kerak?", degan muammoning echimini topgandek bo'lamiz.

Mazkur bobda yana salomlashishdagi hatti-harakatlar, jismonan zaif yoki bemor kishilar tomonidan amal qilinishi lozim bo'lgan, shuningdek, erkak va xotin-qizlar o'rtasida kechuvchi salomlashish qoidalari, salom bermaslik va javob qaytarmaslik joiz deb topilgan holatlar borasida ham muhim tavsiyalar bayon etilganki, ushbu

Ikkinchi bobda uxlamoq, kiyim kiyish, yo'l yurish odoblari haqida fikr yuritiladi. Masalan, uxlash oldidan eshiklarni mahkamlab yopish, idishlarning og'zini berkitish, o'rnidagi ko'rpa-to'shaklarni bir bora qoqib yozish, o'choqdagi olovni hamda chiroqni o'chirish, uxlaydigan o'rnini yumshoq qilmaslik, o'ng qo'lga bir oz suyanib yotish tavsiya etiladiki, ushbu qoidalarining ahamiyati ularga rioya qilmaslik natijasida ro'y bergan noxush voqealar misolida ochib beriladi. Libos kiyish qoidalari ham xulq-odob me'yorlarining tarkibiy qismi sanaladi. Bizga yaxshi ma'lumki, libos kiyish borasida ham ma'lum mezonlar qabul qilingan bo'lib, ularga amal qilish kishini noqulay vaziyatga tushib qolishdan saqlaydi. Muhammad Sodiq g'oshg'ariy ushbu bobda libos kiyish qoidalari va ularga amal qilish shartlari yuzasidan mulohazalarni ilgari suradi. Bu borada muallif kishilar tomonidan amal qilinishi o'ta muhim sanalgan mezonlar quyidagilar ekanligiga alohida urg'u beradi: libos tanlashda kishining imkon darajasi, moddiy holati, mavqei, nasl-nasabi, yoshi, jinsi, shuningdek, joyi (geografik mintaq, shahar yoki qishloq, faoliyat turi va hokazolar) inobatga olinishi lozim. Tanlangan libosning qulayligi, faslga mos bo'lishi ham maqsadga muvofiqdir. Libosni toza tutish, o'ta darajada hashamdor bo'lgan liboslarni kiymaslik, yaxshi libos kiyganda manmanlik qilmaslik, kiymaydigan ortiqcha liboslarni muhtojlarga in'om qilish xususida berilgan tavsiyalar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Yo'l yurish qoidalari ham har bir inson bilishi zarur bo'lgan qoidalardan biri bo'lib, muallif mazkur masalaga ham o'z e'tiborini qaratadi. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning tavsiyalariga ko'ra, yo'l

yurganda atrofga alanglamaslik, jamoat joylarida esa boshqalarga xalal bermaslik, ularning hurmatini saqlash, hamrohlar ishtirokida yo'l yurilayotgan bo'lsa, ularning yoshi, mavqe'i, salomatlik darajasini inobatga olish, yo'lda tanish kishi uchrab qolsa, u bilan salomlashib, tez o'tib ketish, agar zarur bo'lsa, yo'l chetiga chiqib so'zlashish, yo'lda og'iz suvi yoki balg'amni tupursa yuzini berkitish, uni o'ng tomonga yoki oldiga emas, chap tomoniga yoki orqaga tashlash, muhtojlarga duch kelib qolinsa, ularga yordam berish, kishilarga aziyat etkazadigan narsalarni yo'ldan olib tashlash, mazlumlarning g'am-anduhlariga sherik bo'lib, ularga yordam ko'rsatish, kishilarning yaxshi amallarini ma'qullab, ularni yomon ishlardan qaytarish maqsadga muvofiq ekanligi bayon etiladiki, ushbu qoidalarini bilish katta-yu kichikka birdek zarurdir.

Uchinchi bobda suhbatlashish odobi borasida so'z yuritiladi. Bizga yaxshi ma'lumki, suhbatlashish odobi va uning shartlariga amal qilish ijtimoiy munosabatlarning mo'tadil kechishini ta'minlovchi asosiy va o'ta muhim omillardan biri bo'lib, aksariyat mualliflar tomonidan yaratilgan hamda axloq-odob muammolariga bag'ishlangan asarlar mazmunidan alohida o'rin olgan. «Odob as-solihin» asarida ham muallif suhbatlashish odobi va uning o'ziga xos jihatlari borasida batafsil so'z yuritadi.

Suhbatning yaxshi niyatlarga boy hamda beg'araz bo'lishi muhim sanaladi. Muayyan mavzularda tashkil etilayotgan suhbat (bahs-munozara)ga tanning tozaligiga erishgan, shuningdek, og'iz va tishlarni tozalagan holda pokiza libos bilan tashrif buyurish, suhbat ahlining bir-birlariga hurmat va iltifot ko'rsatishlariga erishish, ulug'larga e'tiborini qaratish, O'tirish qoidalariga rioya etish, ahli suhbat kirganda va chiqqanda o'rindan turish va ulug'larni yuqoriga o'tkazish, beadab so'zlar, yomon hatti-harakatlar hamda noo'rin jimlikdan saqlanish, barchaga yaxshi muomalada bo'lish, ularni izzat qilish, aksa kelsa og'zini to'sib, past ovozda, engil aksa urish, suhbat ahliga ish buyurmaslik, ularga beminnat xizmat ko'rsatish, do'st va notanishlarga bir xil ochiq chehra, go'zal hulq va odob bilan muomalada bo'lish, aka-ukalar, opa-singillarning xatosini kechirish hamda ularning aybini yuzlariga solmaslik, agar joiz bo'lsa ularga boshqalarning e'tiboridan chetda nasihat qilish, suhbat jarayonida ishtirok etayotgan biror kishining yomon qillig'i yoki qabih fe'liga baho bermaslik, zaruriyat yuzaga kelgan holda uni suhbatdan chetlatish chora-tadbirini ko'rish va hokazo kabi odob-axloq qoidalariga rioya etish har bir kishining insoniy burchi ekanligini ta'kidlab o'tadi.

Ahli suhbatga noloyiq hatti-harakatlardan qochish maqsadida suhbat ishtirokchilarining xotirjamligini buzgan kimsaga o'z xatti-harakatlarining

noo‘rinligini imo-ishora bilan tushuntirish, u o‘zini o‘nglab ololmasa zarur holatda uni davradan chetlatish, mazkur chora-tadbirni ortiqcha shov-shuvsiz amalga oshirish, suhbat chog‘ida pinakka ketmaslik, o‘zini o‘zgalardan yuqori tutmaslik, suhbatdoshning so‘zini bo‘lmaslik, sukut saqlashda ham ma‘lum me‘yorlarga amal qilish, ortiqcha takallufga yo‘l qo‘ymaslik, hamsuhbati bilan bahs qilmaslik, ammo tortishish mumkinligi, g‘azab kelganda uni to‘xtata olish, ortiqcha qiziqchilik, hazil-mutoyiba, xushomadgo‘ylik qilmaslik, bu borada me‘yordan chetga chiqmaslik, o‘zgalarning shaxsiyatini kamsituvchi laqablarni tilga olmaslik, davra ishtirokchilari orasida bir-biri bilan pinhona va boshqalar tushunmaydigan tilda pichirmaslik, pinhona so‘zlashayotgan hamrohlarning so‘zlariga quloq solmaslik kabi qoidalarning mohiyati asar mazmuni orqali to‘laqonli yoritilib beriladiki, ulardan xabardor bo‘lish har bir kishi uchun o‘ta muhimdir. Asarda ilgari surilgan er va xotin o‘rtasida tashkil etiluvchi munosabatlar odobiga oid qarashlar ham alohida diqqatga sazovordir.

Mazkur o‘rinda quyidagi fikrlar ilgari suriladi: uylanadigan yigit nikohdan oldin o‘zi uylanmoqchi bo‘lgan qizni ko‘rmog‘i, uylanadigan qizning bokira bo‘lishi, shuningdek, to‘rt narsa: umrda, qomatda, molda va nasabda erdan past va uch narsa: husnu jamolda, hulq (odob)da hamda iffatda erdan yuqori bo‘lishi zarurligi muallif tomonidan alohida ta’kidlanadi. Yuqorida qayd etilgan fikrlarning ahamiyati amaliy turmushda o‘z isbotini topgan bo‘lib, ularni bilish hamda mazkur fikrlarga amal qilish oilalarda tinchlik-totuvlik, farovonlik va xotirjamlikning barqaror bo‘lishini kafolatlovchi omillar bo‘lib xizmat qiladi.

Er kishi xotiniga yaxshi muomala qilish, uni behuda g‘azablantirmasligi, oliyjanob bo‘lishi, alohida muruvvat ko‘rsatishi, havoyi nafs balosidan saqlanishi, agar ayol jabr va sitam ko‘rsatsa, unga avval nasihat qilib, xatti-harakatlarining nojoizligini tushuntirishi, agar u ushbu chora-tadbirdan so‘ng yaxshi tomonga yuz tutsa, uni avf etishi maqsadga muvofiq ekanligi borasidagi qarashlar bayon etiladi.

Asarda, shuningdek, ayol kishining oiladagi o‘rni va burchlari yuzasidan ham bir qator fikr-mulohazalar bayon etiladi. Muhammad Sodiq Qoshg‘ariyning nuqtai nazariga ko‘ra, ayol kishining oiladagi eng muhim burchi quyidagilardan iboratdir: xotin erining ruxsatisiz hech joyga bormasligi va hech kimni uyiga keltirmasligi, erining mol-dunyosini sarf etmasligi, o‘z zimmasidagi mas’uliyatlarni oqilona bajarishi, eri xursand bo‘lsa - xursand, g‘amgin bo‘lsa - g‘amgin bo‘lishi, erining topish-tutishiga qanoat qilishi, er vafot etganda motam tutib, marhumning ruhini

pok saqlashi va hokazolar. Yuqorida tilga olingan pandlar bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Muhammad Sodiq Qoshg'ariy "Odob as-solihin" asarida, kasal holini so'rash, ta'ziya va musibat odoblari haqida ham fikr yuritadi. Ushbu holatlarda amal qilinadigan qoidalar mohiyatidan xabardor bo'lish ham har bir kishi uchun foydadan holi bo'lmaydi.

Bemor holini so'rash qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni, yoru birodar, shuningdek, do'st uchun farz ekanligi, bemorning millati va diniy e'tiqodidan qat'iy nazar, uning yoniga ochiq yuz bilan kirish, unga ko'nglini ko'taruvchi so'zlar bilan murojaat qilish, bemor oldiga bashang kiyinib yoki kir libosda bormaslik, bemor yotgan xonaga kulib kirib, uning bosh tomoniga yaqin o'tirish, ko'p so'zlanishib bemorni toliqtirib qo'ymaslik, qo'lni peshonasiga qo'yib hol so'rash, bemorni kun yoki kunora kelib toliqtirib qo'ymaslik, bemorning ko'ngli tilaydigan narsalarni so'rab-surishtirib, ularni topib kelish, ammo bemorning muolajasida uni harom narsalardan saqlash, bemor oldida ko'p o'tirmaslik, agar bemor oldida uzoq vaqt qolish zaruriyati yuzaga kelsa, uning ko'ngliga yoqadigan, xush keladigan so'zlar yoki hikoyatlardan so'zlab o'tirish maqsadga muvofiq ekanligiga alohida urg'u beradi.

O'z navbatida bemorning kasalidan nolishi mumkin emasligi, og'ir dardga chalinganda o'ziga o'lim tilamasdan umr tilashi, dardi og'irlasha boshlaganini sezganda gunohlaridan tavba qilib, o'zgalar hamda qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni, yoru birodar hamda farzandlar oldidagi qarzlarini ado etib, farzandlari, qarindosh-urug'i va do'stlaridan rozi-rizolik so'rashi, vasiyat qilish, shuningdek, ularga sabr-qanoat tilashi eng muhim qoidalar ekanligi ta'kidlanadi. Asarda musibat odoblari xususida ham bir qator fikrlar bayon etilganki, ushbu qoidalardan xabardor bo'lish, kishilar, shu jumladan, yoshlar uchun ham zarurdir.

SHu o'rinda muallif qabrlarni ziyorat etish odobiga ham to'xtalib o'tadi. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning e'tirof etishicha, qabrlarni ziyorat etish odobi quyidagilardan iboratdir: qabristonni tonggi ziyorat qilish ko'proq erkaklarga mansub, ota-onaning qabrlarini ziyorat qilish xotinlarga ham ijozat etiladi. Qabrlarni oyoq osti qilmaslik, qabr ustida o'tirmaslik kabi holatlar ham qabristonlarni ziyorat qilish odobining muhim unsurlari ekanligi ko'rsatilib o'tiladi.

Asarda ziyofat uyushtirish va mehmon kutish odobi borasida ham ko'pgina ibratli fikrlar bayon etiladi. Xususan, mehmondorchilik odobi yuzasidan quyidagi fikrlar ifoda etiladi: mehmondorchilikka kishining boyligi, mavqei yoki mansabiga qaramay, hammaning baravar chaqirish,

oila a'zolarini ham ajratmaslik, mehmonning izzat-hurmatini joyiga qo'yish, lekin uch kundan so'ng ortiqcha takalluf ko'rsatmaslik, dabdaba qilmaslik, mehmon uchun uyni ortiqcha bezamaslik, lekin, ozoda va toza ko'rpa-to'shaklardan foydalanish, dasturxon tuzashda isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslik, dasturxonga taom qo'yilganda avval mezbonning taomga qo'l uzatishi, mehmondan oldin taomdan qo'l tortmasligi, mehmonga nisbatan ortiqcha takalluf qilavermaslik, imkoni bo'lsa lazzatli va latif taomlar tayyorlab mehmonning ko'nglini olish kabi qoidalarining mohiyati ochib beriladi

Nazorat savollari:

1. XVII—XVIII asrlarda va XIX asrning birinchi yarmida Movarounnahrda qanday ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar yuz berdi?
2. Xonliklar davridagi ilm-fan, ta'lim-tarbiyadagi o'zgarishlar haqida gapiring.
3. Mazkur davrda ayollar maktabida ta'lim tizimi va mazmuni haqida so'zlab bering.
4. Jahon otin Uvaysiyning qizlar maktabida ta'lim mazmuni qanday bo'lgan?
5. Muhammad Sodiq Qoshg'ariyning "Odob as-solihin" asarining mazmunini so'zlab bering.
6. "Odob as-solihin" asaridan o'zingiz uchun qanday saboq oldingiz (kichik insho yozing).
7. O'rta Osiyoda qanqay xoniiklar mavjud bo'lgan?
8. O'rta Osiyoda xoniiklar davrida qanday ta'lim muassasalari faoliyat ko'rsatgan?
9. O'rta Osiyoda xoniiklar davrida qurilgan qanday madrasalami bilasiz?
10. O'rta Osiyoda qizlar maktabini ochgan qaysi otinlami bilasiz?
11. Tarix fanidan olgan bilimlaringizga asoslanib, madrasalardagi o'qitish tizimi haqida qanday fikrlami bayon eta olasiz?
12. Quyida keltirilgan jadval bilan tanishing va ko'rsatilgan ta'lim muassasalaridagi o'qitish mazmunini qisqacha bayon eting;

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. M.X. Toxtaxodjaevaning umumiy tahriri ostida. Pedagogika darslik. T.O'zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati, 2010.
2. Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. Darslik. – "A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi 2001.
3. Hoshimov K.C. Ochil. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. O'quv qo'll.I-jild. – T.O'qituvchi, 2010.

7-MAVZU:.

XIX ASRNING 2-YARMI XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON O'LKASIDA TARBIYA, MAKTAB VA PEDAGOGIK FIKRLAR

Reja:

1. XIX asrning 2-yarmida Turkistonda maktablar tizimi
2. Chor Rossiyasining ta'lim siyosati. Turkistonda maktablar tizimi.
3. V.P.Nalivkinning ta'lim rivojidagi xizmati. Turkistonda rus maktablarini ochilishi.
4. Yerlik aholi uchun rus-tuzem maktablarining tashkil etilishi.
5. Turkistonda jadidchilik harakati. Yangi usul maktablarining ochilishi.
6. Maxmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Abduqodir Shakuriylarning yangi usul maktablarini tashkil etishdagi ma'rifatparvarlik xizmatlari.

Tayanch so'zlar: diniy-tarbiya, yangi usul maktablari, tavsifi, notiqlik, mahorati, tafakkur, ong mahsuli, siyosat.

XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida rus chorizmi O'rta Osiyoni zabt etdi va u yerda mustamlaka tartibini o'rnatdi. Chor hukumati mustamlakachilik siyosatini amalga oshirish bilan birga maorif matbuot, adabiyotni yuksaltirishga qarshi qaratilgan tadbirlar ko'rdi, ozodlik, erkinlik, shuningdek dunyoviy bilim g'oyalari bilan sug'orilgan taraqqiyparvarlik oqimiga qarshi kurashdi.

Mazkur davrda o'zbekiston xududida umuman, 400 dan ortiq, ya'ni Turkiston o'lkasida 313, Buxoro amirligida 103, Xivada 8 ta madrasa ishlagan.

Har bir qishlokda esa machit bo'lib, har bir machit qoshida albatta maktab bo'lgan. Shaharning har bir mahallasida, har bir qishloqda maktab bo'lib, machit domlasi bolalarni o'qitgan. Maktabda avval "xaftiyak", keyin «Qur'on» yodlanardi, so'ng «Chor kitob»ga tushilardi.

«Chor kitob» 4 bo'limdan iborat bo'lib 1- bo'lim - xaq - xudoning nomlari tushuntirilardi, din qoidalari, tahorat, namoz bayon etiladi, ikkinchisi vijdon-e'tiqodni anglash, uchinchi bo'limda kalomi nabi - rivoyatlar baxs etilgan. Bu kitob nazm va nasrda fors tilida yozilgan. Maktablarda Xofiz, Alisher Navoiy, Bedil, So'fi Olloyor o'rganilar edi.

Maktabni bitirgandan so'ng bir qism talabalar madrasaga kira olardilar.

Madrasa – O'rta Osiyoda IX asrda paydo bo'lgan oliy diniy maktab. Uning o'quv rejalari vaqt va sharoitga qarab o'zgarib turgan. Masalan XV asrning 30-40-yillarida - Samarqand va Xirotda madrasalarida dunyoviy bilimlar: matematika, astronomiya, musiqa va hokazolar ham o'qitilgan.

Madrasa uch bo'limdan iborat bo'lgan: 1-bo'limda musulmon diniy ilmlari bayon qilingan kitob-arab tili va qonunchilik o'rgatilar edi. Bu bilim talabasi 9-10 yil o'qigan.

2-bo'limda qonunchilik, ilohiyot, mushqilot-mantiq, arab tili grammatikasi, notiqlik mahorati o'rgatilgan. Unda 7-8 yil o'qishgan.

Uchinchi bo'limda ilohiyot, qonunchilik, kalom o'qitilgan. Qonunchilik kursida geografiya va arifmetikadan ba'zi ma'lumotlar berilgan. Madrasadan mudarrislar, mutavallilar, qozilar, imomlar yetishib chiqqan.

1900-yilda Turkiston o'lkasidagi 313 madrasada 7052 kishi o'qigan (Buxoro (103) va Xivadagi (8) madrasadan tashqari). Qur'on bilan birga shariat ham keng o'rganiladi. Shariat - diniy yuridik qonun bo'lib, shaxsiy oilaviy, huquq jinoiy va davlat huquqi o'rganilgan.

O'sha davrda har bir hunar uchun 40 dan ortiq risola-nizom ishlab chiqargan. Bu hunar o'rganuvchilar uchun qonun edi.

XIX asrning 80-yillarida Turkistonda mahalliy aholi uchun rus maktablari ochila boshladi. Asta-sekin rus-tub joy maktablari ham tashkil etila boshlandi. V.P.Nalivkin mazkur maktablarning ilk tashkilotchisi va birinchi o'qituvchilardan edi. Shuningdek rus ziyolilaridan tashqari mahalliy aholidan ham o'qituvchilar yetishib chiqib, maktab va madrasalarda o'quv rejalari isloh qilina boshlandi. Aliasqar Kalinin o'quv xrestomatiyasini tuzadi. 1900 yilda Jo'ravoy qori Buxoroning Po'stin do'zon qishlog'ida maktab ochdi. Lekin bular yaxshi natija bermadi. Rus-tub joy maktablari o'quvchilari uchun o'zbek tilida chiqarilgan birinchi darslik «Ustozi avval» Rasulxoji Said Azizov tomonidan yozildi. Bu ko'p yillar davomida darslik sifatida o'qitilib kelib, O'zbekistonda yangi voqea bo'lgan.

Bundan tashqari mahalliy millat bolalari gimnaziyalarga jalb etildi. Lekin gimnaziyalardagi mahalliy o'g'il-qizlar 2-3 %ni tashkil etar edi. 1879 yil Toshkentda o'qituvchilar seminariyasi ochiladi. Chorizm mahalliy aholining ruslashishiga to'siq bo'ladigan har qanday ilg'or narsani ta'qiqladi.

Ahmad Donish, Furqat, Muqimiy kabi ilg'or kishilar Markaziy Osiyoning madaniy, xo'jalik jihatdan rivojlanishi uchun faol kurash olib

bordilar. Ahmad Donish Buxoro amiri elchisi, kotib va o'rinbosari sifatida bir necha bor Rossiyaga safar qilib, bu davrda Sharq va Garb madaniyatlarini chuqur o'rgandi. U o'z vaqtida vataniga qaytib kelgach, davlat boshqarmasi va maktab ta'limida islohotlar qilishga urindi. Uning «Bolalarga hunar va mashg'ulotlarning foydasi haqida nasixat» kitobida («Navodirul vaqoe») pedagogikaga oid fikrlar bayon etilgan. Bunda bolalarning

- bilim va hunar egallashi;
- bilimni ongli suratda bilib olishi;
- axloqiy tarbiya vazifalari;
- ota-onalarning bolalarga zulm o'tkazishi, erkinlik, mustaqillik bermasligiga qarshi chiqdi;

XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Musulmon maktablarini isloh qilish harakati boshlanib ketdi. Bu harakat jadidizm (arabcha «jadid» so'zidan olingan bo'lib «yangi» degan ma'noni bildiradi). Ularning maktablari «Yangi usul maktablari» deyilardi. Bu maktablarda bolalar partalarda o'tirar edi, sinf doskasi, dars jadvali tartib berildi.

Ta'lim mazmuni ham o'zgardi, tabiiy fanlar joriy qilindi, ona tilida darslik va qo'llanmalar yaratildi, zamonaviy o'qitish metodlari qo'llana boshlandi. Kattalar uchun rus kursini o'qitish o'tgan asrning 80 yillarining boshlarida Toshkentda ikkita, Qo'qonda bitta ochildi.

Rus - tuzem va yangi maktablari keyinchalik O'zbekistonda sobiq sovet maktablarini tashkil etishga zamin bo'ldi. Masalan, Toshkentdagi Navoiy nomidagi II bosqich 6 yillik birinchi o'zbek maktabi, rus - tubjoy maktabi, Narimonov nomidagi Toshkent shahar pedagogika texnikumi tashkil etildi. Shuningdek, asrimiz boshida Toshkentda hunar maktabi, gidrotexnika maktabi bor edi. Bu maktablar keyinchalik hunar-texnika maktablariga asos bo'ldilar.

Yangi usul maktabini "rushdiya" deb atashardi. Bunday maktablar, Toshkent, Qo'qon, Samarqand, To'qmoqda bittadan bor edi. Qolganlarini «ibtidoiya» deyilardi. Unda bolalar 4 yil o'qitilar edi. Toshkent va Qo'qonda qizlar yangi usul maktabi ham ochildi. 1908-1917 yillarda esa chorizm Turkistondagi maktablarni ruslashtirish siyosatini olib bordi. 1908 yildan yangi usul maktablariga qarshi kurash boshlandi. 1911 yilga kelib, 50 ga yaqin maktab yopildi.

1917 yildan tovush usuli bilan o'qitish metodiga asoslangan sinf-dars tizimidagi maktablar paydo bo'ldi: ya'ni, usul maktablarida faqat maxalliy millat o'qituvchilari dars berishi zarur edi.

Yangi usul maktablari tarafdorlarini «jadid»lar, panturkistlar deb ta'qib qildilar.

«Yangi usul» yoki «usuli jadid» maktabining asoschisi Ismoilbek G'aspirali bo'lib, u butun faoliyatini turkiy xalqlarining ravnaqi va taraqqiyotiga bag'ishladi.

O'zbekistonda uning izdoshlari ko'paydi. Fayzulla Xo'jaev, Isoqxon Ibrat, Saidrasul Aziziy, So'fizoda, Maxmudxo'ja Behbudiy, Abdulqodir Shakuriy, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Ismatulla Rahmatullayev Abdurauf Fitrat, X.H.Niyoziylar jadidchilik harakatining darg'alari bo'lib, ular istiqlol uchun, millatimizning ilm-ma'rifatda dunyoning taraqqiy etgan millatlari qatorida turishi uchun harakat qildilar.

Lekin mazkur davrda Turkiston o'lkasida pedagogik fikrlarning rivojlanishini Furqat, Anbar otin, Saidaxmad Siddiqiy va boshqalarsiz tasavvur etish qiyin. Furqatning (1858-1909) xizmati shundaki, u jamiyatdagi ilg'or g'oyalarni hayotga tadbiiq etishga harakat qilgan. «Turkiston»dagi taraqqiyotparvar ijtimoiy-falsafiy tafakkurning yorqin namoyondasi bo'lgan. Dunyoviy bilimlar va madaniyatining o'tashin tarafdori va tashkilotchisi, o'z mamlakatining ilmiy va texnika taraqqiyoti uchun shijoat bilan kurashuvchi inson sifatida uning o'z o'rni bor.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida O'zbekistondagi taraqqiyparvar, ijtimoiy-falsafiy tafakkurning rivojlanishini Furqatsiz, uning ijodisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Furqat O'zbekistonda ta'limning yangi tizimini joriy etish kerakligini targ'ib qildi. «Gimnaziya», «Ilm xosiyati», «Vistavka xususida», «Konsert xususida», "Suvorov haqida" asarlari shular jumlasidandir. U o'zbek bolalariga musiqa o'rgatishni juda istar edi. Lekin mustabid davrda Furqat bu orzulariga erisha olmadi. Saidaxmad Siddiqiy (1864-1927) hunarmand-dehqon oilasida tug'ilgan. Avval eski maktabda, so'ng rus-tubjoy maktabida o'qiydi.

U Evropa va Osiyoga, Rossiyaga sayohat qiladi. Samarqandga qaytgach (1903) til o'rganish bilan shug'ullanadi, dehqon va hunarmand bolalari uchun maktab ochadi. Bu maktab rus maktablariga o'xshar edi. So'ng kattalar uchun ham savodsizlikni tugatish kurslari ochildi- 1914 iilda maktab uchun o'quv qo'llanmalari, darslik va jurnallar sotiladigan «Zarafshon» nomli magazin ochadi. U o'zbek va tojik tillarida she'rilar yozar edi.

Siddiqiy O'zbekiston va Tojikistonda ilg'or pedagogik fikrlarni rivojlantirishga katta hissa qo'shgan.

U O'zbekistonda pedagogika tarixiga oid katta ishlar olib boradi. Siddiqiy Samarqandda emas, viloyat qishloqlarida ham yangi usul maktablari ochadi, yangicha o'qitish metodlarini yaratadi, shuningdek tabiatshunoslik, geografiya darslarini tabiatni 15 oyida, ochiq havoda o'tkazib, ta'lim jarayonida undan foydalanish usullarini ishlab chiqadi. Chet el madaniyati va adabiyoti bilan o'quvchilarni tanishtirishga katta e'tibor beradi.

Anbar otin (1870-1915) o'zbek shoirasi va ma'rifatparvari. O'zbek va tojik tillarida she'rlar yozgan. U 1870 yil Qo'qonda Farmonqul degan ilg'or kishi oilasida tug'ilgan. Ma'lumotni Dilshod otin (Barno)dan oladi. U maktabda tarix, adabiyotni o'rganadi, she'rlar yozadi. So'ng o'zi ham darslar beradi. U qizlarga odob qoidalarini, she'r tuzilishi, yuksak axloqiy malakalar hosil qilish qoidalarini o'rgatadi. Uning butun hayoti she'riyat bilan bog'liq. Ularda ma'rifiy g'oyalar ilgari suriladi. Anbar otin ma'rifatgina shaxs erkinligini shakllantirishini biladi. Uning Furqatga yozgan she'riy maktubida yangi usul maktablarini ochish hakidagi takliflari bayon etilgan. Anbar otin devon ham tuzgan. Anbar Otinning dunyoqarashini, falsafiy tafakkurini o'zida mujassamlashtirgan asari - «Qarolar falsafasi»dir. Asar kirish va 4 qismdan iborat. Har bir faslda shoira o'zining ijtimoiy-qarashlarini bayon qiladi, ayollar taqdiri haqida yozadi.

Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) yozuvchi, jurnalist, jamoat arbobi, ma'rifatparvar. U maktabni bitirgach, madrasada o'qiydi. Lekin bitirmasdan mehnat faoliyatini boshlaydi. Arabiston, Misr, Turkiya, Rossiyaga sayohat qiladi. 1903-1904 yillari o'zbek va tojik tillarida «Muntaxabi jo'g'rofiya» («Qisqacha umumiy geografiya») asarini, yangi usul maktablari uchun «Kitob ul-atfol» («Bolalar uchun kitob»), «Muxtasari tarixi islom» («Islomning qisqacha tarixi»), «Amaliyoti islom», «Aholi jo'g'rofiyasiga kirish», «Rossiyaning qisqacha geografiyasi»ni yozadi. Shakuriyning qishlog'idagi yangi usul maktabini 1908 yil Samarqandga o'z hovlisiga ko'chirib keladi. «Behbudiy nashriyoti»ni tashkil etib, darsliklar, «Turkiston, Buxoro, Xiva xaritasi»ni bosib chiqaradi. «Samarqand» gazetasi, «Oyina» jurnalini nashr etadi. U xalqni ilm - ma'rifatni egallashga chaqiradi, ayollarning ilm olish kerakligini ilgari suradi, yangi usul maktabini ochish dunyoviy fanlarni o'qitishni targ'ib qiladi.

Behbudiy 1918 yil «Musulmon ishchi va dehqon sho'rosi»ning maorif komissari qilib tayinlanadi. Shundan so'ng o'quv rejalari tuzish,

yangi darsliklar yaratish, o'qituvchilar kurslarini ochish ishlariga qatnashadi, o'zi «Yangi hisob» darsligini tuzib nashr etadi.

1918 yil Toshkentga kelib, Turkistonda davlat tili haqidagi dekret, milliy ishlar xalq komissarligining Nizomi loyihalarini tayyorlovchi komissiyalar ishida qatnashadi. 1919 yil Buxoro amiri amaldorlari tomonidan Shahrisabzda qamoqqa olinib, Qarshi shahrida qatl qilinadi.

Taniqli o'zbek pedagogi va olimi **A.Avloniyning** pedagogikaga oid asari asarlari ichida uning 1913 yilda yozgan va 1917 yilda ikkinchi bor nashr qilingan «Turkiy guliston yohud axloq» nomli asari XX asr boshlaridagi pedagogik fikrlar taraqqiyotini o'rganish sohasida katta ahamiyatga molikdir. Bu asar mazmun tomonidan muallifning boshqa ijtimoiy va pedagogik asarlari bilan uzviy bog'liqdir. «Turkiy guliston yohud axloq» asari axloqiy va ta'limiy tarbiyaviy asardir. Asarda insonlarni «yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi» ilm-axloq haqida fikr yuritiladi. Shu jihatdan qaraganda bu asar Yusuf Xos Xojibning «Qutadg'u bilig», Kaykovusning «Qobusnoma», Nosir Xusravning «Saodatnoma», Sa'diyning «Guliston» va «Bo'ston», Jomiyning «Bahoriston», Alisher Navoiyning «Maxbub ul-qulub», Ahmad Donishning «Farzandlarga vasiyat», Voiz Koshifiyning «Futuvvatnomai sultoniy yoxud juvonmardlik tariqati» asarlari shaklidagi o'ziga xos tarbiyaviy asardir. Shuni ta'kidlash lozimki, XX asr boshlarida bunday asarni yaratish, milliy g'oya, milliy ruh singdirilgan ta'lim-tarbiyaviy ishlarning tatbiq etilishi pedagogika olamidagi yirik kashfiyotdir. Abdulla Avloniy pedagog sifatida bola tarbiyasining roli haqida fikr yuritib «Agar bir kishi yoshligida nafs buzilib, tarbiyasiz, axloqsiz bo'lib o'sdimi, ollohu akbar, bunday kishilardan yaxshilik kutmoq, yerdan turib yulduzlarga qo'l uzatmoq kabitur», deydi. Uning fikricha, bolalarda axloqiy xislatlarning tarkib topishida ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit va bolaning atrofidagi kishilar katta ahamiyatga ega.

O'zbek pedagogikasi tarixida A.Avloniy birinchi marta pedagogikaga **«Pedagogiya», ya'ni bola tarbiyasining fani demakdir**», deb ta'rif berdi. Tabiiy, bunday ta'rif Avloniyning pedagogika fanini yaxshi bilganligidan dalolat beradi. Abdulla Avloniy ko'plab xorijiy tillarni bilgan, arab, fors, rus, ozarboyjon tillarini mukammal egallagan.

Sharq xalqlari ilmiy merosini "Chuqur o'rganganligi «Turkiy guliston yoxud axloq» kitobini yaratishda, o'zbek va tojik adabiyoti klassiklarining asarlaridan ijodiy foydalanish imkonini berdi. U mazkur asarni yozishda xalq pedagogikasidan o'rinli foydalanib, asarni 64 bobdan

iborat tarzda bayon etdi. Har bir bob o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, ta'lim tarbiya masalalarini yoritishda biri ikkinchisini uzviy to'ldiradi va takomillashtiradi. Muallifning hizmati shundaki, u mazkur asarni yozishda har bir bobning maqsad-vazifalarini ilmiy, uslubiy jihatdan asoslab, sodda va ravon til bilan o'quvchilarga tushunarli holda bayon eta bildi. Buni biz asarning asosiy g'oyasi, yo'nalishlari, tarbiya turlari haqida bayon etgan fikr-mulohazalarida ko'ramiz.

Bu g'oya o'z navbatida yosh avlodni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat, insonparvarlik, odamiylik, olijanoblilik, mehnatsevarlik, iffatli, mehr-oqibatli, intizomli, adolatparvar, millat g'ururini e'zozlovchi, ulug' ajdodlarimiz an'analari va ilmiy meroslarini ko'z-qorachig'iday asrash, ahloqi pok inson bo'lib yetishish borasidagi asosiy mezon hisoblanadi.

Birinchi prezidentimiz Islom Karimovning «Men Abdulla Avloniining «Tarbiya biz uchun «Yo hayot yo mamot, yo najot - yo halokat, saodat - yo falokat masalasidir»-degan fikrini ko'p mushohada qilaman.

Buyuk ma'rifatparvarning bu so'zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda biz uchun ham shunchalik, balki undan ham ko'ra muhim va dolzarbdur. Chunki ta'lim-tarbiya - ong mahsuli, lekin ayni vaqtda ong darajasi va uning rivojini ham belgilaydigan omildir. Ta'lim-tarbiya tizimini o'zgartirmasdan turib ongni o'zgartirib bo'lmaydi. Ongni, tafakkurni o'zgartirmasdan turib esa biz ko'zlagan oliy maqsad - ozod va obod jamiyatni barpo etib bo'lmaydi.

Abdulla Avloniyning ta'lim-tarbiya haqidagi ta'limoti

Asosiy g'oya: "Tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir". Demak, Abdulla Avloniy, yuqorida ta'kidlaganimizdek, bola tarbiyasini nisbiy ravishda to'rt bo'limga ajratadi:

1. «Tarbiyaning zamoni».
2. «Badan tarbiyasi».
3. «Fikr tarbiyasi».
4. «Axloq tarbiyasi» hamda uning ahamiyati to'g'risida fikr yuritadi.

Muallif tarbiya zurriyat dunyoga kelgandan boshlanib, umrning oxiriga qadar davom etadi, - deydi. U bir qancha bosqichdan - uy, bog'cha, maktab va jamoatchilik tarbiyasidan tashkil topgan deb, tarbiyaning doirasini keng ma'noda tushunadi. Uni birgina axloq bilan chegaralab

qo'ymaydi. U birinchi navbatda bolaning sog'ligi haqida g'amxo'rlik qilish lozimligini uqtiradi.

Avloniy «Turkiy guliston yoxud axloq» kitobida ilm haqida yana shunday deydi: «Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidir. Ilm inson uchun g'oyat oliy muqaddas bir fazilatdur. Ilm bizga o'z ahvolimizni, harakatimizni oyina kabi ko'rsatur. Zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o'tkur qilur... Ilmsiz inson mevasiz daraxt kabidur». Avloniy ilmni umuman emas, balki uning amaliy va hayotiy foydalarini aytib, «Bizlarni jaholat, qorong'ulikdan qutqarur. Madaniyat insoniyatni ma'rifat dunyosiga chiqarur, yomon fe'llardan, buzug' ishlardan qaytarur, yaxshi xulq va odob sohibi qilur. Al-xosil butun hayotimiz, salomatligimiz, saodatimiz, sarvatimiz, maishatimiz, himmatimiz, g'ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilmga bog'liqdur».

Mutafakkirning obrazli ifodasiga ko'ra, ilm bamisoli bodomning ichidagi mag'iz. Uni qo'lga kiritish uchun mehnat qilish, ya'ni chaqib uni po'chog'idan ajratib olish kerak.

U ilmning jamiyat taraqqiyotidagi rolini yaxshi tushunadi. Shuning uchun ham u, yoshlarni ilm sirlarini bilishga, hodisalar mohiyatini echishga, kitob mutolaa qilishga chaqiradi. Uning fikricha, ilm agar jamiyat manfaatiga xizmat qilmasa, xalq farovonligi yo'lida qo'llanmasa, u o'likdir. Avloniy o'z ilmini amalda qo'llay oladigan kishilarga yuksak baho beradi, ularni dono insonlar, deb ataydi.

Abdulla Avloniy o'z davrida yosh avlodda chin insoniy axloqiy xislatlar tarbiyalashni istadi. U ta'lim va tarbiya, ilm va ma'rifat olish yo'li bilan vatandoshlarining baxtli va saodatli bo'lishini orzu qildi.

Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» kitobining ikkinchi bobi insonning ijobiy xulqlariga bag'ishlanadi. Buni «Yaxshi xulqlar» sarlavhasi ostida bayon etadiki, unda biz insonning kamol topishida muhim rol o'ynaydigan 30 dan ortiq axloqiy fazilatlarining mohiyatini, axloq tarbiyasi mezonlarini, ulardan foydalanish uslublarini moxirona ta'riflaganini bilib olamiz. Avloniyning mahorati shundaki, insonning kamol topishida yaxshi xulq bilan yomon xulqni bir-biriga taqqoslab, yoshlarga ta'lim-tarbiya berish, bolalarda axloqiy fazilatlarining shakllanishida muhim vosita ekanligini xayotiy misollar, xikoyalar asosida ilmiy jixatdan asoslab bera olganligidir.

Biz yuqorida mushohada qilganimizdek, asarnig ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyati beqiyos darajada kattadir. Chunki asar yozilganiga sal kam bir asr bo'lsada, o'z qimmatini yo'qotmadi. Birinchi Prezidentimiz Islom

Karimov ta'kidlaganidek, «u asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda biz uchun ham shunchalik, balki undan ham muhim va dolzarbdir».

Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari hozirgi kunda ham yangi insonni kamol toptirish yo'lida, kishilarni chinakam umuminsoniy tuyg'ular, ezgu-g'oyalar ruhida, vijdoniylik ruhida tarbiyalash borasida qimmatli tarixiy material sifatida e'tiborni o'ziga jalb qiladi.

Abdulla Avloniyning didaktik asarlari

Abdulla Avloniy o'zbek jadid adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo'lib, XX asr ta'lim-tarbiya ta'taraqqiyotiga o'zigaxos hissa qo'shgandir. Avloniy 30 yildan ortiq vaqt mobaynida ijod qildi. Avloniy o'ziga "Hijron" taxallusini tanlaydi va shu taxallus bilan she'rlar bitadi. Abdulla Avloniy — shoir, yozuvchi, dramaturg, ammo pedagogika uning hayotidagi muhim sahifani tashkil etadi. U faoliyatning ilk bosqichidan to umrining so'nggi damlarigacha o'qituvchilik qildi, pedagogika fanining ham nazariy, ham amaliy masalalari bilan mustaqil shug'ullandi, darsliklar yaratdi. XX-asr zamonaviy o'zbek pedagogikasining asoschisi, o'zbek tili va adabiyoti o'qitish metodikasi fanining tamal toshini qo'ygan mutafakkiridir. Abdulla Avloniyning didaktik qarashlarini o'rganishdan avval uning hayoti haqida ma'lumotlar keltirishni joiz bildik. Abdulla Avloniy 1878-yilning 12 iyulida Toshkentning Shayxontohur daha, Mergancha mahallasida tug'ildi. Otasi Miravlon to'quvchi-hunarmand edi. Yosh Abdulla O'qchi mahallasidagi eski maktabda savod chiqardi, 1890-yildan mahalla madrasasida, so'ng Shayxontahurdagi Abdumalikboy madrasasida Mulla Umar Oxun qo'lida tahsil ko'ra boshladi, ammo oilaviy sharoitning og'irlashuvi o'qishni davom ettirishiga imkon bermadi: 14 yoshidan boshlab mardikorchiilik, 18 yoshidan ustalik, suvoqchilik, duradgorlik, pechkachilik ishlari bilan shug'ullandi. Keyinchalik tarjimai holida quyidagilarni yozadi: «Madrasadan chiqib ketsam ham maorif ishlaridan chiqib ketmadim». 1900-yilda Abdullani Toshkentlik bir savdogarning Salomatxon ismli qiziga uylantiradilar, shu yili otasi vafot etib, oilani tebratish mashaqqatlari asosan uning zimmasiga tushadi, endi u faqat bo'sh vaqtlardagina mustaqil mutolaa bilan shug'ullanadi, Rusiyaning turli shaharlarida chiqib turgan gazeta va jurnallar bilan tanishib boradi, «Tarjimon» gazetasini o'qib, zamondan xabardor bo'ldi. 1904-yilda Abdulla Avloniy Mirobod



mahallasida eski maktablardan farq qiluvchi usuli jadid maktabi ochdi va o'zi mudirlik hamda o'qituvchilik qildi. Shu vaqtdan uning pedagogik faoliyati boshlandi, maktabning dovrug'i Toshkentning uzoq chekkalariga ham tez tarqaldi. Ushbu maktabning birinchi o'quvchilaridan, uzoq yillar Toshkent Davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) pedagogika kafedrasiga mudirlik qilgan, marhum pedagog olim Yusuf Tohiriy mazkur maktab va uning o'qituvchisi A.Avloniy haqida quyidagi xotiralarini yozib qoldirgan edi: «Shaharning qarama-qarshi chekkasida, temir yo'l ishchilari istiqomat qiladigan Mirobodda yangi tipdagi maktab ochilganligi haqida eshitib qoldik. Tez orada bu maktabning fazilatlarini haqidagi shov-shuvlar, uning muallimi Avloniyning dovrug'i butun shaharga tarqaldi. Hammaning tilida: «Miroboddagi maktab 6 oyda o'qish-yozishni o'rgatarmish, jo'g'rofiya, hisob, tabiatni o'rganish degan darslar o'qitilarmish», - degan gap yurardi. Bizga juda sirli tuyulgan bu maktabni va uning donishmand muallimini ko'rishga hammamiz oshiqardik. Nihoyat bir kuni uchto'rttamiz borishga jazm qildik. Maktab pastakkina, nimqorong'u bo'lib, masjid yo'lagiga joylashgan edi. Xonaning tepasidagi yorug'lik uchun qoldirilgan tuynukdan qish va bahorda qor bilan yomg'ir ham tushib turardi. Lekin xonada o'quvchilar va o'qimoq uchun kelganlar soni ko'p edi. Xayolimizda domlarning allaqanday bir sirli tomoni bor edi. Bizni qotmagina, kichik jussali, qorachadan kelgan, istarasi issiq, cho'qqi soqol bir kishi kutib oldi. Bu nomi tilga tushgan muallim Avloniy edi. O'qishga qabul qilindik. Ko'p o'tmay ko'z oldimizda yangi bir dunyo ochilganiga to'la ishonch hosil qildik. Maktab o'quvchilari o'qish yozishda, hisob masalalarini hal etishda, tabiat hodisalaridan xabardor bo'lishlari, juda ko'p she'r va hikoyalarni yod bilishlari bilan hammamizni lol qoldirishdi. Avloniy maktabi bizdan borgan bolalar bilan liq to'ldi. Shu tariqa bu maktab tobora shuhrat topib bordi». A.Avloniy birinchilardan bo'lib ushbu maktabiga rus tilini o'quv predmeti sifatida kiritdi. Bunday usuli jadid maktablari xalq o'rtasida qanchalik shuhrat qozonmasin, mustamlakachi ma'murlarning katta qarshiliklariga duch keldi. Chunki ularning bu faoliyati chinakam fidoyilik edi. Hukumat mahalliy maktablarni va muallimlarini iqtisodiy ta'minlamagani yetmaganday, o'qituvchilari, o'qitadigan darslik va kitoblari, hatto o'quvchilarigacha qattiq nazorat ostiga olgan edi. Abdulla Avloniy nomidagi Xalq Ta'lim xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish Markaziy institutidagi A. Avloniy memorial muzeyida Sirdaryo viloyat xalq o'quv yurtlari inspektorining A.Avloniy nomiga yozgan so'rovnomasi saqlanadi. Mazkur xujjat rus tilida bo'lib, tarjimasini shunday: "Toshkentning ruslar qismida yashovchi Mulla Abdulla Avlonovga" 1914-yil 26-fevraldagi arizangizga qo'shimcha yozma ravishda quyidagilarni talab qilaman: Siz ochgan maktabda darslar qaysi darslik va dastur asosida olib boriladi? Darsliklar

mualliflarining familiyalari kimlar? Darsliklar qachon va qayerda nashrdan chiqqan? Sirdaryo viloyat xalq o'quv yurtlari inspektori: imzo. Bunday ta'qib va tazyiqlar natijasida Avloniyning Mirobodda ochgan maktabi 1908- yilda yopib qo'yildi. 1909-yilda u ikkinchi marta Degrez mahallasida maktab ochdi. Usuli jadid maktablari ochish, ularni xalq o'rta-sida targ'ib-tashviq qilish bilan ish bitmas edi. Ularda yangicha o'qitish usullaridan kelib chiqqan holda tuzilgan yangi darsliklar, o'quv jihozlari suv bilan hovodek zarur edi: usuli savtiya metodi asosida yaratilgan alifbo darsliklari, o'qish kitoblari, majmualar, turli fanlar bo'yicha darsliklar yo'q darajada edi. Jadid pedagoglaridan Hoji Muin Shukrullayevning quyidagi so'zlari zahirida katta haqiqat yotar edi: «1901-yildan e'tiboran Qo'qon va Toshkentda, 1903-yildan Samarqandda yangi maktablar ochila boshladi. Bu maktablar Turkistonning katta shaharlarida son jihatidan (taqlidiy suratda) bir daraja ko'paygan bo'lsa ham 4-5 yildan keyin yana kamayib, faqat ba'zi tuzuklari davom etdi. Buning bir sababi kitobsizlik bo'lsa, boshqa sababi o'qituvchilarning usuli ta'limdan xabarsizliklari edi». Darsliklar yaratish, ularni nashrdan chiqarish ishlari katta bilim, malaka hamda mablag' talab qilar edi. Shuning uchun ham Toshkentda Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li, Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy, Buxoroda Abdulvohid Munzim, Shamidxo'ja Mehriy, Sadridin Ayniy, Qo'qonda Hamza Hakimzoda, Ashirali Zohiriylar o'lkada faoliyat ko'rsatgan dastlabki xayriya jamiyati va shirkatlarining asoschilari edilar. A.Avloniy 1909-yilda «Xayriya jamiyat» ochdi. Bu jamiyat Turkiston o'lkasida ochilgan birinchi rasmiy jamiyat edi. Bu haqda Orenburgda chiqadigan «Vaqt» hamda «Sadoyi Turkiston» gazetalarida xabar bosilgan. Jamiyatning 1909-yil 12 mayda rasmiy ro'yxatdan o'tkazganligi haqidagi Nizomda uning faoliyat doirasi aniq belgilangan. Unda yoshlarni o'qitish, iqtidorli yoshlarni taraqqiyot etgan chet el oliy o'quv yurtlariga yuborish, ularni stipendiya bilan ta'minlash, yangi ochilayotgan maktablar uchun darsliklar nashr etish, kambag'al bolalarni bepul o'qitish va o'quv qurollari bilan ta'minlash kabi 41 moddadan iborat masalalar mavjud edi. Ushbu jamiyat qoshida «Turkiston kutubxonasi» shirkati tashkil etiladi. Shirkat o'z oldiga maktablar uchun darsliklar nashr etish, Rusiyaning turli o'lkalarida nashr etilgan darsliklarni sotib olish va Turkiston maktablariga arzon narxlarda tarqatish maqsadini qo'ygan edi. Turkiston o'lkasida yaratilgan deyarli hamma darsliklar «Turkiston kutubxonasi» da bosmadan chiqqan. Bunday darsliklar oxirida muallifi, narxi va qayerdan sotib olish manzili berilar edi. Masalan, Muhammad Rasul Rasuliyning «Bolalar bog'chasi» darsligi oxirida shunday e'lonni o'qiyimiz: «Ibtidoiy maktablarning birinchi sinf shogirdlari uchun turli kitoblardan olinub, ochiq til va yengil tarkiblar ila yozilish qiroat kitobidur. Nashiri

«Turkiston kutubxonasi». Murojaat uchun adres: Eski Toshkand «Turkiston kutubxonasi». Xayriya jamiyati o'lkadagi barcha hur fikrli ziyoli yoshlarni, boylarni o'z atrofiga birlashtirdi. Abdulla Avloniy usuli jadid maktablarini darsliklar bilan ta'minlash ishiga alohida e'tibor berdi. 1905-1917-yillar orasida o'nga yaqin darslik va qo'llanmalar yaratdi. Ushbu alifbo darsligi ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi alifbo qismida harflar tanitiladi, ularning so'z o'rniga qarab oladigan shakllari o'rgatiladi. O'qitishni soddaroq shaklga ega bo'lgan harflardan boshlaydi, ya'ni darslar soddadan murakkabga o'tib boradi. A.Avloniy darslik tuzishda ham, dars berish jarayonida ham didaktik prinsiplarga to'la amal qildi. Darslikning alifbo qismi olti oyga mo'ljallangan. Ushbu qismda o'qish bilan parallel yozishga ham o'rgatib boriladi. Darslikning ikkinchi qismi bolalarbop pand-nasihatlar, ta'limiy-tarbiyaviy xarakterdagi kichik-kichik hikoyalar, she'riy manzumalardan tashkil topgan. «Birinchi muallim» darsligidagi pandnomalarda o'zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyandasi Poshshoxo'ja (1480 – XVI-asr birinchi yarmi)ning «Miftox ul-adl» («Adolat kaliti») hamda «Gulzor» hikoyalar to'plamlardagi mashhur hikoyalarni bolalarbop qilib qayta ishlaganligi ham seziladi. Ma'lumki, Poshshoxo'ja to'plamlarida axloqiy-ta'limiy masalalarga bag'ishlangan hikoyalar anchagina. Shu nuqtai nazardan to'g'rilik, rostgo'ylik g'oyasini ilgari suruvchi «Sulton Sanjar Moziy va to'g'ri daraxtli kampir» hikoyasi e'tiborga loyiq. A.Avloniy ushbu hikoyaga ijodiy yondashgan, bolalar ruhiyatiga, tarbiyasiga ancha yaqinlashtirgan. Avloniy hikoyasi shunday mazmunda: Bir kampirning hovlisida tut daraxti bor bo'lib, nihoyatda tik va to'g'ri o'sgan edi. Kampir tut pishgan vaqtda uni quritib sotar va tirikchiligini shundan o'tkazar edi. Podshoh bir ayvon qurdimogchi bo'ladi, ustun uchun to'g'ri yog'och topish ancha mushkul kechadi. Oxirida kampirning hovlisidagi tut daraxti podshoh ayvonga mos kelishi ma'lum bo'ladi. Podshoh tut daraxtini ming oltinga sotib oladi, kampir «boy xotin» nomini oladi. Nihoyatda to'g'ri o'sgan tut daraxti ayvonga go'zallik bag'ishlaydi. Poshshoxo'janing «Gulzor» to'plamiga kirgan «Sulton Sanjar Moziy va to'g'ri daraxtli kampir» hikoyatida ayvonni va ustunni tomosha qilgani kelgan kampir ustun bo'lgan daraxtiga shunday murojaat qiladi: «Ey yag'och, rostlig'ingdin o'zingni ham, meni ham tillapo'sh qilding». A.Avloniyda «To'g'rilik» nomi bilan berilgan ushbu hikoyada kampir ustun bo'lgan tutning to'g'ri o'sganligiga «qissadan hissa» sifatiga shunday murojaat qiladi: Ey tutim, to'g'rilig'ing qildi bizi davlatga yor, Egri bo'lsang, san o'tun bo'lg'ay eding, man xor-zor. To'g'rilar jannatning ayvonindadur, O'g'rilar ranju alam konindadur. A.Avloniy «Birinchi muallim» asarini Saidrasul Saidazizovning «Ustodi avval» hamda Munavvarqori Abdurashidxon o'g'lining «Adibi avval» asarlaridan keyin tilga oladi: «Uchinchi – «Birinchi muallim». Bu alifbo

1912-yilda Abdulla Avloniy tomonidan yozilib, Toshkentda «Maktab» kutubxonasining xarji bilan bosildi. Oktabr o'zgarishigacha 4-5 qatla bosilib chiqdi». Muallif alifboni yaratishda bolalarning yosh xususiyatlariga alohida e'tibor berdi, o'qishning eng oson usullarini qo'llashga harakat qildi. Bu haqda A.Avloniy yozadi: «Muhtaram muallim afandilarimizdan rijo qilurmanki, bizning «Birinci muallim»imizdan ham olub, tajriba qilub, o'qutub ko'rsalar. Chunki har gulning bir isi, har mevaning ta'm va mazasi bordur. Bu «bo'y» va ta'm esa tajriba sohiblarina kashf va ma'lum o'lur. Shoyad, millat bolalarina foidabaxsh o'lur umidunda bir necha muallimlarimizning iltijolari ila ko'b vaqt tajriba so'ngidan bu risolai ojizanomani «Birinci muallim» ismi-la maydoni intishora qo'ydim. Maorifparvar muallim birodarlarimiz iltifotsiz qoldirmasalar kerak». Abdulla Avloniy 1912-yilda usuli jadid maktablarining ikkinchi sinfi uchun o'qish kitobi sifatida «Ikkinchi muallim» darslik majmuasini yaratdi. Muallif maqsaddan kelib chiqqan holda ta'lim-tarbiyaga oid mo'jaz, ravon, bolalarbop hikoyalar yaratgan kitobning titul varag'ida: Shavkati inson erur ilmu adob, E'tibor etmas anga molu nasab, bayti epigraf sifatida berilgan. Darslik «Muqaddima», «Aql», «Salavot» dan keyin badiiy matn sifatida 9-banddan iborat maktabni ulug'lovchi, ilm-ma'rifatga da'vat etuvchi «Maktab» she'ri bilan boshlanadi. «Ikkinchi muallim» darsligidagi ba'zi bir hikoyalar keyingi yuqori sinflarda nisbatan murakkabroq mavzularni o'z ichiga olgan «Turkiy Guliston yoxud axloq» asarini o'rganishga tayyorlash vazifasini ham bajaradi. Pedagogning «Ikkinchi muallim» darsligi bilan bog'liq bir muhim masalaga e'tiborni qaratish kerak. Abdulla Avloniy o'z oldiga savol qo'yadi: XX-asrga kelib nima sababdan millat, Vatan ayanchli ahvolga tushib qoladi? Asar muallifi buning asosiy sababini xalqning ilm-ma'rifatdan uzoqlashganida, Olloh in'om etgan aql bilan ish yuritmaganligida deb bildi. Inson, demak, millat, aql bilangina barkamollikka erishishi mumkin. Shuning uchun ham u aqlni Olloh bergan eng buyuk ne'mat deb bildi: «Janob haq bizga bergan ne'matlar orasida aqldan aziz va qimmatli narsa yo'qdur». Mufakkir «Birinci muallim»dagi kabi «Ikkinchi muallim»da ham birinchi adabiy matn sifatida «Maktab» she'rini kiritgan. Bu bejiz emas. Millat istiqboli, Vatan istiqloli maktabdan boshlanadi, jaholatdan, nodonlikdan qutulishning birdan-bir yo'li maktabdir: Maktab sizi inson qilur, Maktab hayo ehson qilur, Maktab g'ami vayron qilur, G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon! Maktabdadur ilmu kamol, Maktabdadur husnu jamol, Maktabdadur milliy xayol, G'ayrat qilub o'qing, o'g'lon! A.Avloniy «Ikkinchi muallim» darsligida ushbu ta'sirchan usuldan mohirona foydalangan, ya'ni undagi matnlarning 20 tasi masal janriga mansubdir. Muallif darslikdagi hikoya va masallarning barchasida ikki qarama-qarshi qutb — yaxshilik va

yomonlik, ahillik va xudbinlik, mehnatsevarlik va dangasalik kabi ijobiy va salbiy xususiyatlarni bir-biriga muqoyasa qiladi, xulosa — «qissadan hissa»da esa ularni xolisona baholaydi. «Ikkinchi muallim»da bolalarning saviyasi, yoshlari oʻsganligini hisobga olgan: ulardagi sheʼrlar va nasriy hikoyalar shaklan va mazmunan, ilgari surilgan masalalar koʻlami «Birinci muallim»dagiga nisbatan ancha keng. Mana shunday didaktik masallardan biri «Arslon bilan ayiq» asaridir. Bir kuni Arslon bilan Ayiq doʻstlashib ovga chiqadilar, yugurib-yelib oxiri bir kiyikni tutadilar. Endi yemoqchi boʻlib turganlarida oralarida janjal chiqadi. Arslon: «Men kattaman, menga koʻproq tegishi kerak», - deydi. Ayiq: «Men koʻproq harakat qildim, yelib-yugurdim, sen bir joyda qarab oʻtirding, shuning uchun sergoʻsht joyi menga tegishi kerak», - deydi. Janjal urushga aylanadi, ularning ahvoli shu darajaga yetadiki, hatto qimirlashga ham majollari qolmaydi. Bundan xabar topgan bir necha boʻrilar tayyor goʻshtni pok-pokizasiga urib, suyaklarini qoldirib ketadilar. Bu janjalkash urushqoqlar bir-birlariga afsus bilan shunday der edilar: «Agar bunday urushmaganimizda ogʻzimizdagini oldirmagan va ulardan qolgan quruq suyakni chaynamagan boʻlar edik». Muallif janjalkashlikni qattiq qoralaydi, hamjihatlikni esa ulugʻlaydi. Abdulla Avloniy «Ikkinchi muallim» darsligida ifodali hamda yoddan oʻqish uchun maxsus sheʼrlar yaratdi. Shoir bunday sheʼrlarning tuzilishiga, musiqiyiligiga, qofiyalarning, turoqlarning muntazamligiga alohida eʼtibor berdi. Odatda, bunday sheʼrlarga muallif bilan bir qatorda oʻquvchining ham histuygʻulari singib ketadi. Demak, ifodali oʻqishga qaratilgan sheʼrlar jarangdor, oʻynoqi, oʻquvchining histuygʻulariga sheʼriyatni-goʻzallikni, badiiy soʻzni his qilishga oʻrgatish vazifasini qoʻyadi. A.Avloniy oʻquvchilarni estetik tarbiyalashda, ularning ogʻzaki nutqini oʻstirishda maktabning pastki sinflaridayoq ifodali oʻqish metodiga alohida eʼtibor beradi. Shuning uchun ham muallifning ushbu «Birinci muallim» va «Ikkinchi muallim» darsliklari usuli jadid maktablarida ancha keng qoʻllangan va bir necha bor qayta nashr qilingan. A.Avloniyning majmua-darsliklari suhbat usuli bilan bolalarning ogʻzaki nutqini oʻstirishda, badiiy soʻzlashuvga oʻrgatishda katta ahamiyat kasb etadi. Avloniyning «Adabiyot yoxud milliy sheʼrlar» va «Maktab gulistoni» majmualarida ifodali oʻqishning qator shakllari — deklamatsiya (individual oʻqish), xor boʻlib oʻqish, rollarga boʻlib oʻqish kabi turlariga oid chiroyli matnlar berilgan. Shuni alohida taʼkidlash kerakki, «Adabiyot» majmuasidagi baʼzi sheʼrlar («Noma kimniki», «Bizlarda nimalar koʻp») ifodali oʻqishning elementar shakllarini oʻquvchilarga oʻrgatish uchun xizmat qiladi. Bu sheʼrlarda achchiq kinoya, nafrat ohanglari oʻquvchilarning diqqat markazida turadi. Achchiq kinoyali ohang nosogʻlom tuzumni fosh etishda asosiy qurol vazifasini oʻtagan: Agar faqir oʻlsang, demas holing nadur?

Mehribonlig' oltinu dengoniki. Eski to'n bulsang, bo'lursan xoru zor, Izzatu xurmat to'rni yangoniki. Ilmdan boylik yuqorida turar, Suhbatu majlis silliq salloniki. Nega xomush o'lding, ey ahli xirad, Bo'ldi dunyo kori sharmandonini. Bunday she'rlar ifodali o'qishning ohangdor chiqishi uchun xizmat qiladi va o'quvchilarni hayajonga soladi. Ifodali o'qishning o'ziga xos shakllaridan biri xo'r bo'lib o'qish ham A.Avloniyning diqqat markazidan chetda qolmadi. Shu munosabat bilan u o'z she'rlarini xalq ashulalariga uyg'unlashtirdi va o'quvchilarni xo'r bo'lib o'qishga o'rgatish uchun alohida she'rlar yaratdi. Masalan, shoirning barmoq vaznida yozilgan «To'y haqida» she'ri «Reza» kuyiga solib o'qiladi. Bu haqda shoir o'qituvchilarga quyidagicha metodik ko'rsatma beradi: «Milliy kuylarimizdan biri: Olma meni toshlar bilan yor-yor, yor-o'v, Uqub ketay qushlar bilan yor-yor, yor-ov. "Milliy she'rdan bir bayt kishi tarafidan o'qulib, so'ngida ko'b kishilar tarafidan jo'r qilub, ikkinchi bayt o'qilur" (Avloniy izohi). Bu uslubiy ko'rsatma o'quvchilarning ifodali (xor bo'lib) o'qishlari uchun zamin hozirlaydi: Bir o'quvchi: O'g'lingizni o'qitmoqqa bo'lasiz ayyor-o'v, To'y qilsangiz osh bermoqqa aqchangiz bisyor-o'v. Bir necha o'quvchi musiqa sadolari bilan xo'r bo'lib aytadi: Kambaqal kelib to'yga kirs, nari bor, bor-o', Boylar kelsa, to'rga olib oshu to'n tayyor-o'. Ma'lumki, o'quvchilarni ifodali o'qishga o'rgatish adabiy o'qish darslarining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. A.Avloniy savod chiqarishga qanchalik katta e'tibor bergan bo'lsa, asarni tushunib o'qishga, ifodali o'qishga, badiiy asarni his qilishga shunchalik ko'p diqqat qiladi. O'quvchilarning xor bo'lib o'qishlarini o'qituvchi Abdulla Avloniy dirijor kabi (chunki u dirijorlik san'atidan ham xabardor edi) boshqarib borgan. Abdulla Avloniyning «Oila munozarasi» she'rida ota bilan ona o'z farzandlarini o'qitish yuzasidan munozara qiladilar. Ota o'qil va qizlarini o'qitmoqchi bo'lsa, ona erining fikriga qarshi chiqadi. Ota bilan ona o'rtasidagi fikrlar dialog shaklida olib boriladi, bu dialog ikki o'quvchi tomonidan o'qiladi: Ota: O'g'il-qiz o'qusa bo'lur olim, Johil odamlar bo'latur zolim. Baxtu iqbol ilma bog'liqdur, Ilm o'qutmak ahsan a'molim. Ona: O'g'il o'qusa, sigirni kim boqadur? Qiz o'qusa, olovni kim yoqadur? O'qug'onlar bo'ladi beixlos, Olamunchiq tumorni kim taqadi? Abdulla Avloniyning maktabda ifodali o'qishlari juda katta shuhrat qozondi. 1914-yil 27-fevral Toshkentda «Kolizey» teatri 2000 dan ortiq tomoshabin bilan liq to'lgan. Behbudiyning «Padarkush» dramasi sahnaga birinchi bor qo'yilishi. Spektal adabiy o'qishga ulanib ketdi: Avloniy o'quvchilari «Padarkush» dramasi hamohang ilm-ma'rifatga da'vat ruhi barcha urib turgan «Oila munozarasi» she'rini ifodali o'qidilar, tomoshabinlar zo'r olqish bilan kutib oldilar. A.Avloniy didaktik qarashida ifodali o'qishning mazkur turlari, birinchidan, o'quvchilarda kitobga, so'z san'atiga havas uyqotsa, ikkinchidan, o'quvchilar faolligini keskin oshiradi, ya'ni dars

davomida o'quvchilarning deyarli hammasi faqat tinglovchi emas, ishtirokchi sifatida qatnashadi, ularning butun harakati bir masalani yoritishga qaratiladi. A.Avloniy ifodali o'qishni o'z darslarida estetik tarbiya vositasi sifatida ham qargan. Didaktik qarashlari va hur fikrlar bilan ma'rifat maydoniga chiqqan Abdulla Avloniy o'z darsliklarida o'qishning elementar shakllari bilangina cheklanib qolmadi, ayni zamonada, o'sha davrda ilm-ma'rifat tarqatish, xalqni ilm-fanni egallashga chaqirish yo'lida jiddiy ish olib bordi. 1910-1911-yillarda Riga shahridagi «Grammofon» jamiyati vakillari o'rta Osiyo shaharlariga kelib, o'zbek, qozoq, tojik, qirg'iz xalqlari orasidagi mashhur hofizlarning mumtoz maqomlari va qo'shiqlarini plastikaga yozib oladilar. Shu munosabat bilan atoqli san'atkor Mulla To'ychi Toshmuhamedov (1868-1943)ning ijro etgan shashmaqomi ham plastinkalarga yoziladi. O'z zamonasining yirik ma'rifatparvar shoiri, pedagogi bo'lgan A.Avloniy xalqni ilm-ma'rifatga targ'ib qilish maqsadida o'qitishda o'sha davr texnika vositalaridan ham foydalandi. Abdulla Avloniy o'zbek bolalarini maktabga jalb etish, xalq orasida ma'rifat tarqatish, ifodali o'qishning dastlabki namunalarini yaratish maqsadida birinchi bo'lib texnika vositalaridan foydalanadi. O'qituvchi Avloniy «Maktabga targ'ib» she'ri o'quvchilarga xor bo'lib o'qishga o'rgatganidan so'ng 1911-yilda bolalar xorini gramplastinkaga yozdirdi. Unda she'rning 4 misrasi ikki o'quvchi tomonidan, naqaroti esa bir necha o'quvchilar tomonidan xor bo'lib o'qiladi: Ikki bola o'qiydi: Oqil qoshida, millat boshida Nurlar sochub, yashnab turgan maktab emasmi? Ilmu hunarlar, gullar chamanlar Yoshlar uchun ochub turgan maktab emasmi? Ko'p bolalar musiqa sadolari ostida xor bo'lib o'qiydilar: O'qusun yoshlarimiz, bid'atni tashlarmiz, Ketsun g'aflat! Kelsun himmat! Yashasun millat! E'tiborli tomoni shundaki, ushbu "Maktabga targ'ib" xoriyozilgan noyob plastinka hozirda O'zbekiston xalq artisti Zokirjon Sultonov fonotekasida saqlanmoqda. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Abdulla Avloniy birinchi o'zbek teatri tashkilotchilaridan edi. U 1913-yilda «Turon» teatr truppasini tashkil qildi, ko'plab dramatik asarlar yaratdi, ularni rejisyor sifatida sahnalashtirdi. Uning bu faoliyatni o'z maktabida xor, ifodali o'qish hamda musiqa va ashula darslarini tashkil qilishda muhim ahamiyat kasb etdi. U o'quvchilarning xor bo'lib o'qishlariga, timsollarga bo'lib o'qishlariga ham dirijyordek, ham rejisyordek rahbarlik qildi. Xulosa qilib aytganda, A.Avloniy XX-asr tongida maktablarda birinchi bo'lib texnik vositalardan foydalanib, ifoladi o'qishning yangi turlarini yaratdi. Turkiy guliston yohud axloq «Turkiy guliston yohud ahloq» asari muallifi A. Avloniyning o'zi: «Men bu asarimni birinchi maktablarimizning yuqori sinflarida ta'lim bermak ila barobar ulug' adabiyot, axloq havaskorlarining anzori oliylarig'a taqdim qildim», - deb ta'kidlaganidek, asar 1900 yillardan boshlab xalq o'rtasida

ancha katta shuhrat qozona boshlagan «usuli jadid» maktablarning yuqori sinflari o'quvchilari uchun darslik sifatida yaratilgan edi. Ammo asar darslikdan ko'ra pedagogika fanining ham nazariy, ham amaliy masalalarini yorituvchi ilmiy asar sifatida namoyon bo'ldi. XX asr boshlarida pedagogikaning nazariy va amaliy masalalariga bag'ishlangan asarlari yaratilgan: «Fitrating «Najot yo'li» («Rahbari najot»), hamzaning «Qiroat kitobi» asarlari shular jumlasidandir, ammo A. Avloniy asari ushbu sohada yozilgan birinchi asardir. Mutafakkirlar mazkur asarlarini «usuli jadid» maktablarining yuqori sinf o'quvchilariga darslik sifatida yaratgan ekanlar, bu maktablarni bitirib chiquvchi va o'zlari ham «usuli jadid» maktablarida o'qituvchi bo'lib ishlovchi yosh o'quvchilarni tayyorlash, pedagogika fanining o'ziga xos nozik tomonlari bilan ularni oshno qilishni ko'zda tutganlar. Chunki XX asr boshlarida ham o'qituvchilar tayyorlaydigan birorta na oliy va na o'rta maxsus bilim yurti yo'q edi. Rus-tuzem maktablari uchun o'qituvchi kadrlar tayyorlaydigan Toshkent o'qituvchilar seminariyasining tub maqsadlari ma'lum edi. Munavvar qori Abdurashidxon o'g'li, Abdulla Avldoniy, Ishoqxon Ibrat, Siddiqiy Ajziy, Abduqodir Shakuriy maktablarini bitirib chiqqan va o'qituvchilikka muhabbat qo'ygan ko'pi yoshlar ketma-ket ochilayotgan «usuli jadid» maktablarida ustozlari rahbarligida o'qituvchi bo'lib ishlaganlar. Qayum Ramazon, Shoarasul Zunnun, akauka Sobirjon va Shokirjon Rahimiy, Ismatulla Rahmatullayevlar shular jumlasidandir. Barkamol insonlarni voyaga yetkazish, ularni yaxshilikka chorlash, yomonlikdan qaytarish tarbiya orqali amalga oshiriladi. A. Avloniynning pedagogika haqidagi ta'rifi hozirgi zamon ta'rifiga ancha mos keladi: «Tarbiya «Pedago'giya», ya'ni bola tarbiyasining fani demakdur». «Turkaiy guliston...» asari 2 marta 1913 va 1917 yillarda bosmadan chiqdi. Bu asar, asosan, inson axloqi, ya'ni yaxshi va yomon xulqlar haqida fikr yuritadi. Asarning boshidayoq inson hayotida tarbiyaning buyuk ahamiyatiga zamondoshlar e'tiborini qaratadi. Inson hech qachon yomon bo'lib tug'ilmaydi yoki yaxshi odamdangina yaxshi farzand yoki yomon odamdangina yomon odam tug'ilmaydi, farzandnig barkamol inson bo'lib yetishuvida tarbiyaning ahamiyati buyukligini ta'kidlaydi: Farzand tarbiyasi shaxsiy masala emas, u davlat, jamiyat ahamiyatiga ega bo'lgan buyuk ijtimoiy ishdur, u shu darajada buyuk ishki, Vatan istiqboli ham, millat taqdiri ham tarbiya bilan bog'liq. Avloniy so'zlari bilan aytganda «... tarbiya bizlar uchun yo hayot 1 yo mamot, yo najot 2 yo halokat, yo saodat 3 yo falokat masalasidur». A. Avldoniy ta'lim va tarbiya birligiga alohida ahamiyat beradi. Inson aqliy faoliyatinnig ifodasi bo'lmish fikr tarbiyasi orqaligina katta sharaftga, barkamollikka erishadi, bu o'rinda o'qituvchinnig fikrlash doirasining kengligi, bilim saviyasinnig har jihatdan yuksakligi o'quvchilari tarbiyasida hal qiluvchi ahamiyatga

ega. Fikrlash qobiliyatini rivojlantirish aql bilan ish tutishga olib keladi: o'quvchilarni yaxshi xulqlar bilan yomon xulqlarni farqlashga, komil inson uchun zarur bo'lgan yaxshi xulqlarni egallashga, insonni zalolatga yetaklovchi yomon xulqlardan uzoq bo'lishga o'rgatadi. Jadidchilik harakati namoyandalari qarbiy Yevropa ma'rifatparvarlari kabi ilm-ma'rifatni, zamonaviy taraqqiyotni bayroq qilib ko'tardilar, taraqqiyotga to'g'anoq bo'layotgan mutaassib ulamolarga, qadimchilarga qarash keskin kurash olib bordilar. Shuni unutmaslik kerakki, o'zbek ma'rifatparvarlarining Yevropa ma'rifatparvarlaridan ajralib turadigan asosiy jihati shundaki, ularning faoliyati zaminida millatni mustamlakachilik zulmidan ozod etish, istiqlol g'oyasi yotar edi. Shuning uchun ham jadid mutafakkirlari oq va qizil imperiyaga birday ma'qul emas edilar. Abdulla Avloniy pedagogik qarashlarida aql va ilmning yuksak darajada ulug'lanishi bevosita insonni ulug'lash bilan uzviy bog'lanadi. Chunki Olloh insonni barcha mavjudodlardan, mahluqotlardan ulug' qilib yaratdi. Unga ikki dunyo saodatiga erishishdek buyuk maqsad uchun Aql berdi. Inson shu Aql yordamida ilm-ma'rifatni, taraqqiyotni egallaydi, dunyoni boshqaradi. Mana A. Avloniyning aqlga bergan ta'rifi: «Aql insonlarning piri komili, murshidi yagonasidir... Janobi haq insonni hayvondan so'z va aql ila ayirlishdur. Rasuli akram nabiiyi muhtaram sallollahu alayhi vassalam afandimiz: «Ey insonlar! Aqlingizga tavoze' qilingiz. Siz janobi haq buyurgan va qaytargan narsalarni aqlingiz ila bilursiz», - demishlar». A. Avloniy aql, ilm, tajriba bilan kamol topadi deydi. Avloniy fikricha, ilm har ishda bizga rahnamo, ikki dunyo saodatiga etuvchi ulug' ne'matdur. Ilmsiz kishi mevasiz daraxt kabi. Asar muallifi ilmni ikki qismga: ilmi diniy va ilmi faniyga ajratadi. Ammo u bu ismlar o'rtasiga to'siq qo'ymaydi, aksincha, diniy kishi bo'lish uchun ham hisob, handasa, tarix, hikmat, tib, kimyo, ziroat kabi fanniy ilmlarni o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Muallif fikricha, har bir millatning taraqqiy va taoliysi yoshlarning ilm va ma'rifatiga, hunar va san'atiga bog'liqdir. Ammo bizdagi: «Ajabo Qur'onimiz, Payg'ambarimiz o'qingiz, deb amr qilg'on holda, bizlar na uchun harakat qilmaymiz, boshqa millatlarning o'g'ullari qizlari kecha demay, kunduz demay, yoz demay, qish demay ilm yo'lida jonlarini fido qilub, qovushub, yugurushib, ko'zlarimizni qamashdurib turgan bir zamonda bizlar hamon uyqudan g'aflatdan, jaholatdan boshimizni ko'tarmaymiz, ibrat olmaymiz. Payg'ambarimiz: «Olim bo'l, ilm talab qiluvchi bo'l, yoki ilmni eshituvchi bo'l, hech bo'lmasa, shularga muhabbat qiluvchi bo'l, beshinchisi bo'lma, halok bo'lursan», - demadilar mu?» Bundan ham kattaroq to'siq mustamlakachi ma'murlar bo'lib, o'lkada har qanday ijobiy yangilikni, ayniqsa, maorif sohasidagi o'zgarishlarga, «usuli jadid» maktablarining xalq ma'naviyatiga kirib borishiga tish-tirnoqlari bilan qarshilik ko'rsatar,

ularga qarshi kurashda mutaassib ulamolardan usta'monlik bilan foydalanar edilar. Zamonaviy kasb-hunar maktablari, oliy o'quv yurtlari ochish, millatni ilm-ma'rifat nuridan bahramand qilishni mustamlakama'murlari xayollariga ham keltirmas edilar. XIX asrning 90-yillari oxirlarida rus-tuzem maktablarida o'qiydigan mahalliy millat bolalari uchun S. M. Gromeniskiyning uch kitobdan iborat «Kniga dlya chteniya» («O'qish kitobi») asari darslik sifatida nashrdan chiqarildi. N. Ilminskiy qarashlari zaminida yaratilgan ushbu darslikda Rusiyani, rus xalqini ulug'lovchi, Rusiyani buyuk vatan sifatida ta'rif-tavsif etuvchi o'nlab nazmiy va nasriy matnlar berilgan edi. Bu darslikning shovinistik maqsadini jidad pedagoglari tushunib yetgan va millat farzandlarini vatanparvarlik, millatparvarlik ruhida tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor qaratgan edilar. Bu hol ular yaratgan har bir darslikda, har bir ilmiy, badiiy asarlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston...» asarida «Vatanni suymak» degan bob bor. 49 Vatan tuproqi muqaddas: unda ajdodlarimizning xokilari bor unda kelajak nasllarimizning haqlari bor. Shuning uchun ham Vatanni oddiygina sevish mumkin emas, uning istiqboli uchun kuyunish, kurashish, kelguvchi avlodlarga to'la-to'kis, ozod farovon holda topshirish hissi ham mavjud. Abdulla Avloniy ona-Vatanga mana shunday yoniq qalb bilan munosabatda bo'ladi. Xalq maorifini tubdan isloh qilish, darsliklar, o'quv qo'llanmalari yaratish, Abdulla Avloniynig oktabr to'ntarishigacha bo'lgan faoliyatining asosini belgilaydi. U 1917 yil avgustda Qozonda Butunrossoya musulmon muallimlarining II Qurultoyida ishtirok etdi, shu yili Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxon o'g'li bilan «O'qituvchilar jamiyati»ni tuzdi. Maqsad iqtidorli yoshlarni taraqqiy etgan chet el oliy o'quv yurtlariga yuborish va kelgusida o'lkada ochilajak oliy o'quv yurti uchun milliy mutaxassislar tayyorlash edi. Avloniy sho'rolar hukumatiga katta umid bog'ladi, ammo bu hukumat dastlabki kunlardan boshlab munofiqona siyosat olib bordi, uning bunday shovinistik, mustamlakachilik siyosatiga bo'lgan munosabati «Afg'on sayohati» ocherklarida o'z ifodasini topdi. A. Avloniy 1920-yillarda o'qituvchilik faoliyatini davom ettirdi. 1930 yildan SAGU (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti)da pedagogika fakultetining o'zbek tili va adabiyoti kafedrasida professori va mudiri lavozimida ishladi. Avloniyning maktab darsliklari suhbat usuli bilan bolalarning nutqini uyushtirishda, badiiy so'zlashuvga o'rgatishda kattaahamiyat kasb etadi. 7-sinflar uchun yaratgan xrestomatiyasida M.Gorkiy, V.Mayakovskiy, G.G'ulom, H.Olimjon, Oybek, K.YAshin, Uyg'un asarlarini birinchi bor maktab darsliklariga kiritadi hamda ularning hayoti va ijodi haqida ma'lumot beradi. Avloniy butun ongli faoliyatini xalq maorifiga bag'ishladi. Ko'rib chiqqanimizdek, Abdulla Avloniy o'zbek adabiyotining yorqin siymalaridan biri sifatida o'z

davrida qizg'in faoliyat olib borgan. A. Avloniy 1927 yilda «Mehnat qahramoni», 1930 yilda «O'zbekiston Xalq maorifi zarbdori» unvonlari bilan taqdirlandi. Abdulla Avloniy 1934 yilning 25 avgustida Toshkentda vafot etdi. Xulosa o'rnida yuqorida mutafakkirlarimiz tamonidan aytilgan barkamol shaxs tarbiyalashda avvalo tarbiya shaklanishida ota-ona, inson yashayotgan atrof-muhit, milliy, diniy qadriyatlar, ta'lim, jamiyatdagi insonparvarlik va adolatparvarlik siyosati muhim ahamiyatga ega. Abdulla Avloniyning qarashlari hozirgi kunda ham komil insonni kamol toptirishda kishilarni chinakam tuyg'ular, umuminsoniy ezgu g'oyalar ruhida, vijdoniylik ruhida tarbiyalash borasida qimmatli manba sifatida e'tiborni o'ziga jalb qilib kelmoqda. Abdulla Avloniyning ta'lim-tarbiya sohasidagi qarashlari o'zbek xalqining ruhiyati, turmush tarzi, milliy qadriyatlari bilan chambarchas bog'langan. Uning boy pedagogik merosi milliy maktab, milliy pedagogikani rivojlantirishda qimmatbaho manba bo'lib xizmat qiladi. Shu ma'noda Avloniyning siymosi, faoliyati biz uchun qadrlidir. Bu ta'lim-tarbiyani amalga oshirishda asosiy mas'uliyat o'qituvchining didaktik faoliyatiga bog'liq bo'lib katta ma'suliyat o'qituvchi zimmasiga tushadi. Shunday ekan Avloniyning pedagogik merosini pedagogiklarimiz yanada o'rganib uni ta'lim-tarbiyada o'quvchilarni barkamol shaxs qilib tarbiyalashda qo'llash barkamol shaxs tarbiyalash jarayonida maqsadga erishishdagi ahamiyati katta bo'ladi deb hisoblaymiz.

Nazorat savollari:

1. Jadid harakati namoyondalari kimlar boshchiligida maktab, maorif sohasida qanday islohotlar o'tkazishga harakat qilgan edi?
2. Yangi usul maktablarining afzallik tomonlari nimalardan iborat edi?
3. Turkistonda pedagogika tarixida Furqat, Anbar otin, S.Siddiqiy, M.Bexbudiy va boshqalarning xizmati nimada deb bilasiz?
5. Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asarining yaratilishi va uning asosiy g'oyalari nimadan iborat?
6. Axloq tarbiyasi mezonlari deganda nima nazarda tutilgan?

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. Darslik. – "A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi 2001.
2. Hoshimov K., Nishonova S., Inomova M., Hasanov R. Pedagogika tarixi. O'quv qo'llanma – T.O'qituvchi 1996.
3. Hoshimov K.C.Ochil. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. O'quv qo'll.I-jild. – T. O'qituvchi 1999.
4. Hoshimov K., C.Ochil. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. O'quv qo'll.I-jild. – T.O'qituvchi, 2010.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Ilm aslo qarimaydi, u olamni kezadi, kishilarni jaholat va nodonlik g'aflatidan uyg'otadi, degan g'oyalar muallifi kim?

A. Ibn Sino.

* B. Beruniy.

S. Al-Xorazmiy.

D. b va s.

2. Inson olam rivojlanishining toji bo'lib, u buyuk sharaf va hurmatga loyiqdir degan fikrni asoslagan Sharq mutafakkiri..... nuqtalar o'rniga mos so'zni qo'ying.

A. Ibn Sino.

* B. Forobiy.

S. Al-Farg'oniy.

D. Beruniy.

3. Axloqiylikning asosi necha guruhga bo'lib o'rganiladi?

A. 2 guruhga: yaxshilik va ëmonlik.

* B. guruhga bo'linmaydi, axloqiylik.

S. 4 guruhga: yaxshilik, ëmonlik, to'qlik va ochlik

D. b va s javoblar.

4. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimov «Xorazm Ma'mun akademiyasini tiklash» to'g'risidagi Farmoni nechanchi yil qaysi oyda belgilab berildi?

A. 1998 yil noyabr

B. 1997 yil noyabr

* S. 1998 dekabr.

D. a va s.

5. Ma'mun akademiyasi Xorazmdan oldinroq qayerda tashkil topgan edi?

A. Buxoroda

B. Bag'dodda.

* S. Xurosonda.

D. Eronda.

6. IX-XII asrlarda Markaziy Osië madaniyati rivojlandi o'sha davrda 64 qaysi qomusiy olimlar dunëga keldi?

A. Al Farg'oni, Fitrat, Behbudiy, Cho'lpon, Xorazmiy.

B. Xorazmiy, Beruniy, Forobiy, Farg'oni, Ibn Sino, Zamaxshariy, Marvoziy, Yugnakiy, Yusuf Xos Hojib, Iloqiy, Javhariy.

* S. Buxoriy, Marvaziy, Javhariy, Xorazmiy.

D. to'g'ri javob berilmagan.

7. Sharq uyg'onish davrida tashkil etilgan birinchi akademiya.

A. «Bobolar merosi» akademiyasi

B. «Baytul - hikma».

* S. Islom madaniyati.

D. a va s.

8. Sharq uyg'onish davrining birinchi yo'nalishi IX-XII asrgacha davom etgan, bu yo'nalish necha etapga bo'lib o'rganilgan?

A. 1 etapda bo'lgan «Sharq uyg'onish davri madaniyati».

B. 2 etapga bo'lib o'rganilgan. 1-Ma'mun akademiyalariga asos solgan olimlar Bag'dod va Xorazmda (IX-X asrgacha). 2-XI-XII asrgacha (Zamaxsheri, Koykovus, Yugnakiy, Yusuf Xos Hojiblarining pedagogik merosi).

* S. To'g'ri javob berilmagan.

D. a va b.

9. Ma'mun akademiyasi faoliyatini rivojlantirishda Beruniy, Ibn Sino bilan yana qaysi olim ko'proq faoliyat olib bordi?

A. Marvaziy.

B. Abu Abdulloh Ilohiy.

* S. Javhariy.

D. Xorazmiy.

10. Xorazm Ma'mun akademiyasi bilan Bag'doddagi akademiyaning farqi nimada?

A. Farqi deyarli yo'q.

B. Bag'doddagi akademiya faoliyatni tarjimaga bag'ishladi Yunon ilmini arab tiliga tarjima qilish bilan shug'ullanadi, Xorazm Ma'mun akademiyasi faoliyatni tabobatga hamda aniq fanlarni o'zlashtirishga bag'ishladi.

* S. Ikki tomon ham faollik bir xil bo'lib ularga tarjima bilan shug'ullanishgan.

D. Deyarli bir xil faoliyat olib borgan ko'proq tabobat bilan shug'ullanishgan.

11. XV asrga kelib Movaraunnahrda yana qanday akademiyalar faoliyat olib bordi?

A. Movaraunnahrda Nasriddin Tusiy, Samarqandda Ulug'bek akademiyasi

* B. Samarqandda Ulug'bek, Andijonda Bobur Mirzo akademiyasi.

S. A. Temur akademiyasi, M. Ulug'bek Akademiyalari faoliyat olib borgan.

D. To'g'ri javob berilmagan.

12. Xorazm Ma'mun akademiyasining tarqalib ketishga sabab nima?

A. G'azna hukmdori Sulton Mahmudning Xorazmga yurishi. *

B. Saljuqiylar davlatini barpo etilishi.

S. G'aznaviylar davlatining asos solinishi.

D. Qoraxoniylar davlatining hukmronligi.

13. Xorazm Ma'mun akademiyasiga oid ilmiy tadqiqot olib borgan pedagog olimlardan kimlarni bilasiz?

* A. M. Jumanieyov, S. Hasanov, G. Masharipova, F. Babashev, M. Ahmcdova.

B. B. Qosimov, E. Mahmudov, M. Xayrullaev.

S. A. Ziëev, E. Davronov, Q. Nazarov.

D. To'g'ri javob berilmagan. Seminar rejas

14. Daraxtning yetukligi uning mevasi bilan bo'lganidek, insoning barcha xislatlari ham axloq bilan yakunlanadil Ushbu so'zlar muallifi kim?

A. Forobiy.

B. Beruniy.

* S. Ibn Sino.

D. Al-Fargʻoniy.

15. —Ilm dunyoning izzati oxiratning sharofatidir. Ilm inson uchun gʻoyat oliy va muqaddas bir fazilatdur. Ilmsiz inson mevasiz daraxt kabi. Ushbu soʻzlar muallifi, tarbiyashunos olim kim?

A. A. Avloniy.

B. Forobiy.

* S. Ibn Sino.

D. Behbudiy.

16. Arabshunos olim Bayhaqining yozishicha..... Islom oʻlkalari olimlari orasida undan oldin bunchalik oʻtkir odam boʻlmagan edi, degan fikrni yuritadi. Ushbu fikr qaysi allomaga tegishli?

A. Forobiy.

B. Beruniy.

*S. Al-Fargʻoniy.

D. Abu Abdulloh Iloqiy

17. Chor Rossiyasi bosib olgunga qadar Markaziy Osiyoda qanday maktablar boʻlgan.

A) Maxsus maktablar

V) Gimnaziyalar, litseylar

S) Otinbibi maktablari

*D) Korxonalar, madrasalar

18. Oʻzbekistonni rivojlantirishning maʼnaviy-ahloqiy negizlari nimalar?

A) Vatanparvarlik

V) Insonni oʻz imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi

S) Xalqimizni maʼnaviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish

*D) Barcha javoblar toʻgʻri

19. Kim tarbiyani quyidagi qismlarga boʻlgan edi: fikr tarbiyasi, badan, axloq tarbiyasi va intizom tarbiyasi

*A) Fitrat

V) Ibrat

S) Bexbudiy

D) Abdulla Avloniy

20. Har kim bilim olish xuquqiga ega. Bepul umumiy taʼlim olish davlat tomonidan kafolatlanadi. Maktab ishlari davlat nazoratidadir. Qaysi manbadan olingan va qaysi modda.

A) Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 44-moddasida

V) —Taʼlim toʻgʻrisidagi qonunning 31-moddasida

S) Umumtaʼlim maktabi nizomining 10-moddasi —

D) Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 41-moddasida

21. —Al-Adab al-Mufrat (Adab durdonalari) asarining muallifi kim?

A) Alisher Navoiy

- *V) al Buxoriy
- S) Maxmud Qoshg'ariy
- D) Yusuf xos Xojib

22. O'zbek pedagogika tarixida ilk tarbiyaviy asarlar qaysilar?

- *A) Avesto, O'rxun Enasoy
- V) Alisher Navoiy asarlari
- S) Qur'oni Karim, hadislar
- D) Qutadg'u bilig

23. Islom dini – bu ota – bobolarimiz dini, u biz uchun ham iymon, ham axloq ham ma'rifat ekanligini unutmaylik. Alloh qalbimizda, yuragimizda, islomiy tarbiyaning ahamiyati to'g'risida ushbu fikr muallifi kim?

- *A) Islom Karimov
- V) Munavvar Qori
- S) Erkin Voxidov
- D) Abdulla Avloniy

24. Pedagogika tarixi qanday fan ?

- A) Ijtimoiy*
- B) Siyosiy
- S) Huquqiy
- D) Didaktik

25. Dastlabki yangi usul maktabi Turkistonning qaysi shahrida ochilgan edi?

- A) Andijonda*
- B) Marg'ilronda
- S) Toshkentda
- D) Chimkentda

26. «Baytul hikmat» ya'ni «Donishmandlik uyi» qaerda va kim tomonidan tashkil etildi?

- A) Bog'dodda Xorun ar-Rashid.
- B) Xorazmda Xorazmshoh
- S) Bog'dodda Xorun ar-Rashid o'g'li Ma'mun
- D) Buxoroda Ismoil Somoniy

27. Ibn Sinoning qaysi asarlarida pedagogik qarashlari bayon etilgan?

- A) «Kitob al- qonun fit- tib», «Donishnoma», «Hay ibn Yakzon»..
- B) «Risolat fi-l –ishq», «Ash-Shifo», «Tib qonunlari»
- S) «Navobig' ul Kalima», «Musiqa bilimiga oid to'plam»
- D) Ash-Shifo», «Tib qonunlari» «Navobig' ul Kalima»

28. Sharqda «Xosib» matematik laqabi bilan mashhur bo'lgan allomani toping?

- A) Al-Farg'oniy.
- B) Sa'diy Sheroziy
- S) Navoiy
- D) Al-Xorazmiy

29. «Ta'lim faqat so'z va o'rganish orqali egallanadi». Ushbu fikr muallifini aniqlang.

- A) Abu Nasr Farobiy
- B) Al-Xorazmiy
- S) Abu Rayxon Beruniy
- D) Abu Ali ibn Sino

30. Sharq "Uyg'onish davri"da ilm fan rivojlanishi nechta yo'nalishda kuzatiladi?

- A) 3 ta
- B) 4 ta
- S) 5 ta
- D) 2 ta

31. Sharq "Uyg'onish davri"da ilm fan rivojlanishining ikkinchi yo'nalishi to'g'ri ko'rsatgan qatorni belgilang?

- A) Ijtimoiy-falsafiy yo'nalish
- B) Ta'limiy-axloqiy yo'nalish
- S) Matematika-tabiiyot yo'nalishi
- D) Diniy ta'lim yo'nalishi

32. Ahmad al Farg'oniy sharqda qanday laqab bilan shuhrat qozongan?

- A) «Xosib»(matematik)
- B) «Shayx ar-Rais»
- S) Ikkinchi muallim
- D) Ustodi zamon

33. Tarixda yunon faylasufi "Arastu"dan keyingi 2 muallim nomi bilan sharqda mashxur bo'lgan alloma nomini aniqlang?

- A) A.N.Farobiy
- B) Ibn Sino
- S) A.Navoiy
- D) A.Xorazmiy

34. Abu Ali Ibn Sino sharqda qanday laqab bilan shuhrat qozongan?

- A) «Shayx ar-Rais»
- B) Ikkinchi muallim
- S) Ustodi zamon
- D) «Xosib»(matematik)

35. Ibn Sinoning «Hay ibn Yaqzon» asari nimaga bag'ishlanadi?

- A) Farosat ilmi haqida
- B) Tabiat ilmi haqida
- S) Meditsina ilmi haqida
- D) Matematika ilmi haqida

36. Ibn Sino qaysi tarbiyani ilmiy pedagogik jihatdan bir butun tizimini yaratdi?

- A) Jismoniy tarbiya
- B) Iqtisodiy tarbiya

- S) Ekologik tarbiya
- D) Fuqarolik tarbiyasi

37. Abu Nasr Forobiyning qaysi asarida bilimlarni o'rganish tartibi haqida fikr bildirilgan?

- A) «Baxt saodatga erishuv to'g'risida»
- B) «Ixso-al-ulum»
- S) «Aql ma'nolari to'g'risida»
- D) «Fozil odamlar shahri»

38. Forobiy xulq-axloqni faqat so'zdagina emas nimada tozalash orqali erishish mumkinligini ta'kidlaydi?

- A) amalda
- B) bilimda
- S) sog'likda
- D) fikrda

39. Beruniy «Shams al-Maoliy» laqabi bilan mashhur bo'lgan shoh Qobus ibn Vushmagirga bag'ishlab qanday asar yozadi?

- A) «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar»
- B) «Munajjimlik san'atidan boshlang'ich tushunchalar»
- S) «Mineralogiya»
- D) «Xorazmning mashhur kishilari»

40. Mahmud Qoshg'ariyning ma'naviy merosi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni belgilang?

- A) «Devoni lug'atit turk»
- B) «Qutadg'u bilig»
- S) «Ixso-al-ulum»
- D) «Aql ma'nolari to'g'risida»

41. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarini chinliklar qanday nomlashadi?

- A) «Adab ul-mulk»
- B) «Anis ul-mamolik»
- S) «Shohnomai turkiy»
- D) «Ziynat ul-umaro»

42. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarini eronliklar qanday nomlashadi?

- A) «Shohnomai turkiy»
- B) «Anis ul-mamolik»
- S) «Adab ul-mulk»
- D) Ziynat ul-umaro»

43. «Qutadg'u bilig» qanday ma'noni bildiradi?

- A) baxt saodatga eltuvchi bilim, ta'lim
- B) falakkiyotni o'rganuvchi, bilim ta'lim

S) tabiatni o'rganuvchi bilim, ta'lim

D) falsafani o'rganuvchi bilim, ta'lim

44. «Qutadg'u bilig»ning qanday nusxalari ma'lum?

A) Hirot, Qohira, Namangan

B) Xitoy, Qohira, Namangan

S) Hirot, Venna, Namangan

D) Hirot, Qohira, Samarqand

45.«Qutadg'u bilig» asaridagi Kuntug'di qahramoni qanday ramz?

A) Adolat

B) Davlat va baxt

S) Aql

D) Qanoat

46. «Qutadg'u bilig» asaridagi Oyto'ldi qahramoni qanday ramz?

A) Davlat va baxt

B) Aql

S) Qanoat

D) Adolat

47.Unsurul-Maoliy Kaykovus qalamiga mansub bo'lgan asarni ko'rsating?

A) «Qobusnoma»

B) «Qutadg'u bilig»

S) «Devoni lug'atit turk»

D) «Siyosatnoma»

48.Kaykovus odamlar hislatini uch xilga bo'ladi, bular qaysilar?

A) aql, rostlik, juvonmardlik

B) kuch, rostlik, juvonmardlik

S) aql, bilim, juvonmardlik

D) aql, rostlik, saxovat

49.Kaykovus uch narsani do'st va dushmanga ochiq tutishni takidlaydi, bular qaysilar?

A) uy eshigini, sufra boshini, hamyon bog'ichini

B) karvonni, sufra boshini, hamyon bog'ichini

S) uy eshigini, ayvonni, hamyon bog'ichini

D) uy eshigini, sufra boshini, hamyon bog'ichini

50.Kaykovus ilmni uchga bo'ladi, bular qaysilar?

A) Biror kasb hunarga bog'liq bo'lgan ilm; ilm bilan bog'liq kasb hunar hamda xayr; dalolatga taalluqli odat;

B) Hunar sirlari; ilm bilan bog'liq kasb hunar hamda xayr; dalolatga taalluqli odat;

S) Biror kasb hunarga bog'liq bo'lgan ilm; ilm bilan bog'liq kasb hunar hamda xayr; kasb turlari;

D) Biror kasb hunarga bog'liq bo'lgan ilm; din bilan bog'liq ilmlar; dalolatga taalluqli odat.

GLOSSARIY

Avesto- Eramizdan avval VII asrning oxiri VI asrni boshlarida yaratilgan diniy, falsafiy asar.

Rayd - Zardusht ibn Baxrom Pajdu- Zardushtning to'liq nomi.

Vendudat - duolar to 'plami.

Yasna - diniy marosimda aytiladigan duolar.

Irq bitigi - Ta'birnoma.

Vilgelm Tomson 1893 yil —Irq bitiginil birinchi bo'lib o'qigan, daniyalik olim. **Turk xoqonligi** - Bilga xoqon, Qultegin va vazir Tunyukuk qo'lida markazlashgan yurt.

Bitiktoshlar - qabr toshlarga bitilgan nomlar.

at-Tabariy - at-Tabariy tarixil asari mullifi.

Narshaxiy - Buxoro tarixil asari muallifi.

Qur'on- islom agidalarining, axloqiy-xuquqiy tamoyillarining asosiy manbai.

Xadis- Rasulloxning haëti va faoliyati hamda diniy va axloqiy ko'rsatmalari haqidagi rivoyatlar.

Musnad - turli mavzulardagi xadislar yoʻnalishi.

Sahih - ishonchi xadislari.

Sunan- ishonchli va zaif hadislar to'plami.

Sunniylik- islom dinidagi eng yirik yo‘nalish.

Ishalar- islom dinidagi ikkinchi yirik yoʻnalish.

Baytun hikma - Donishmandliy uyi.

Nizom ul- Mulk- Siyosatnoma asari muallifi.

Hay ibn Yaqson- Uygʻoq oʻgʻli Tirik, Ibn Sinoning farosat ilmi haqidagi asari.

Devonu lugʻatit turk - M.Qoshgʻariyning asari

Qutadgʻu bilig- saodatga boshlovchi bilim, Yu.X.Xojibning asari. Qobusnoma

Unsurul-Maoliy -Kaykovusning ma'rifiy- didaktik asari.

Ziji jadidi Ko'ragoniy- M.Ulug'bekning mashhur astronomik asari.

Futuvvat- javonmardlik.

Javonmardlik - yosh yigit, ya'ni so'fiylikka muvofiq kelib, mardlik ko'rsatishni tashviq qiladigan harakat.

Fatiy- futuvvat sifatleri bo'lgan kishini fatiy deyishgan.

Jadid- yangi.

Jadidchilik - XIX asr o'rtalari, XX asr boshlarida vujudga kelgan ma'rifiy xarakat. **Jadidlar**- ma'rifatparvar zivolilar.

Tushuncha — narsa va hodisalar, ularning xossalari, ular orasidagi munosabatlarni aks ettiruvchi fikrlar.

Ilmiy tushuncha- mohiyatni ifodalovchi alohida belgilar umumlashtiriladi. Har bir tushunchaning mazmuni va hajmi bo'ldi.

Mazmun — tushuncha orqali aks ettirilgan belgilar yig'indisi, hajm — shu mazmunga tegishli belgilarga ega narsa, hodisalar yig'indisidan iborat.

Tushunchada aks ettiriladigan narsalar doim kengroq sinf tarkibidan ajratuvchi belgilarga ega bo‘lib, shu kengroq sinfga nisbatan turlarni ifodalaydi.

Uslub — biror narsa, hodisa, jarayonni o'rganish èki amalga oshirish uchun qo'llash lozim bo'lgan usullar majmuasi

Usul — metodning bir qismi bo'lib, alohida qadam, xususiy o'zgartirishdan iborat. Faollik — biror maqsad yo'lida aqliy, jismoniy va boshqa harakatlarni tez va unumli amalga oshirishga intilish.

Evristik —yo'naltiruvchi savollar berish yo'li bilan o'qitish tizimi; topqirlik, faollikni rivojlantirishga èrdam beruvchi ta'lim metodi; o'quvizlanishli; optimallashtirilgan tafakkurni rivojlantirali.

Eksklyuziv — g'ayrioddiy, faqat ma'lum bir ob'ektga taalluqli, o'ziga xos bo'lgan xususiyatlar va boshqa belgilar. Faqat o'ziga berilgan (huquq).

Adaptatsiya - yangi me'yor, an'ana va qadriyatlarni o'zlashtirish va interiorizatsiyalash jarayoni

Akmeologiya - insonni o'z taraqqiyoti dinamikasida, takomili hamda hayot faoliyatining turli bosqichlarida o'zidagi eng kuchli qobiliyatlarini namoyon qilishning kompleks masalalarini o'rganadigan fan tarmog'i.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. M.X.To'xtaxodjaevaning umumiy tahriri ostida. Pedagogika darslik.T.: O'zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati, 2010.
2. Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. Darslik. – "A.Navoiyn omidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi 2001.
3. Hoshimov K., Nishonova S., Inomova M., Hasanov R. Pedagogika tarixi.O'quv qo'llanma – T.:O'qituvchi 1996.
4. Hoshimov K., C.Ochil. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. O'quv qo'll. I-jild. – T.: O'qituvchi 1999.
5. Hoshimov K., C.Ochil. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. O'quv qo'll. I-jild. – T.: O'qituvchi,2010.
6. Ibragimov X.I., Abdullayeva Sh.A. Pedagogika nazariyasi. Darslik. - T.: "Fan va texnologiyalar" nashriyoti, 2008.
7. Migranova Ye.A., Pozilova Sh.X. Kasbiy pedagogik faoliyatga kirish. – Toshkent, Tafakkur bo'stoni, 2018. – 200
8. Qambarov M. Ta'limning me'yoriy hujjatlari va o'quv adabiyotlariga qo'yilgan talablar. – Namangan, 2020 yil.

Qo'shimcha adabiyotlar.

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabr "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kotseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni.
10. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston", 2017.
11. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni.O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 yil, 6-son,70-modda.
12. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi – inson manfaatlarini ta'minlash taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. "O'zbekiston", 2017.
13. Xasanboev J, To'rakulov X., Xaydarov M., Xasanboeva O. Pedagogika fanidan izoxli lug'at. – T., 2008.
14. Kaldibekova A.S. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyotidan laboratoriya mashg'ulotlari. – T., 2013.
15. Niyozov G., Axmedova M. E. Pedagogika tarixidan seminar mashg'ulotlari. – T.: Noshir, 2011.
16. Axmedova M. E. Pedagogika nazariyasi va tarixi(O'quv qo'llanma) – T.: Tafakkur bo'stoni, 2011.
17. Umarova M.X. Teoriya i iistoriya pedagogiki. (Uchebnoe posobiya). – T.:CHulpan, 2018.
18. Ma'naviyat yulduzlari (Markaziy Osiyolik mashxur siymolar, allomalar, adiblar). - T., 1999.
19. Ismoilova Z. Pedagogikadan amaliy mashg'ulotlar. – T., 2001.

20. Сластенин В.А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Общая педагогика (Учебное пособие). – М., 2003.

21. Подласый И. П. Педагогика. В 2-х кн. (Учебное пособие). – М., 2003.

Internet axborot manbaalari

1. www.tdpu.uz

2. www.pedagog.uz

3. www.ziyonet.uz

4. www.edu.uz

5. tdpu-INTERNET.ped

6. www.nutq.intal.uz

MUNDARIJA

№	I. KIRISH	3
1	Pedagogika tarixi fani haqida. Fanning maqsadi va vazifalari. Eng qadimgi yozma manbalarda ta'lim-tarbiya masalalari.....	4-21
2	VII asrdan IX asrning birinchi yarmigacha O'rta Osiyoda tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar.....	22-39
3	IX-XII asrlar. Sharq Uyg'onish davrida pedagogik fikrlarning rivojlanishi.....	40-68
4	XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movoraunnahrda tarbiya va maktab.....	69-81
5	XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asrda Movaraunnahrda pedagogik fikrlar rivoji.....	82-91
6	XVII asrdan XIX asrning birinchi yarmi-gacha tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar rivoji.....	92-110
7	XIX asrning 2-yarmi XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida tarbiya, maktab va pedagogik fikrlar.....	111-130
	Test topshiriqlari	131-137
	GLOSSARIY	138-139
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	140-141

M.T.TOSHTEMIROVA

PEDAGOGIKA TARIXI

5110900 -Pedagogika va psixologiya ta'lim yo'nalishi

O'QUV QO'LLANMA

Litsenziya raqami AA № 0048. 18.03.2020.
Bosishga 2023 yil 11 yanvarda ruxsat etildi.
Bichimi 60x84 ¹/₁₆. Ofset qog'ozi.
Ofset bosma usulida bosildi.
Times New Roman garniturasida. Shartli bosma taboq 9,0.
Adadi 000 nusxa.

«AVTO-NASHR» bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahar. Navoiy ko'chasi, 30.

ISBN 978-9943-8207-7-7



9 789943 820777